

5104

सेंट्रल काउन्सिल ऑफ इंडियन मेडिसीन व महाराष्ट्र राज्य आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ
पुरस्कृत पाठ्यक्रमानुसार द्वितीय वर्ष बी.ए.एम.एस. साठी लिहिलेले एकमेव पाठ्यपुस्तक

भैषज्यकल्पना

प्रा. डॉ. श्री. शं. वैद्य

बी.ए.एम.एस., पीएच.डी. (आयुर्वेद)

निवृत्त व्याख्याता, रसशास्त्रविभाग,

टिळक आयुर्वेद महाविद्यालय, पुणे ४११ ०११.

प्रा. डॉ. वि. आ. डोळे

एम.डी. (आयुर्वेद)

प्राध्यापक व विभागप्रमुख रसशास्त्रविभाग,

टिळक आयुर्वेद महाविद्यालय, पुणे ४११ ०११.

मूल्य : रु. ६६/-

070020

प्रकाशक : अ. र. नांदुरकर

प्रोफिशान्ट पब्लिशिंग हाऊस

५३५, शनिवार पेठ,

पुणे ४११०३०. दूरध्वनी : २४४७३१८३

सुधारित आवृत्ती : एप्रिल २००८

पुनर्मुद्रण : ऑक्टोबर २००९

© लेखक

मुद्रक : ए. पी. व्हीजन डिझाईन अॅन्ड प्रिन्टर्स

८३/२, शिवणे इंडस्ट्रीयल एरीया, एनडीए रोड,
शिवणे, पुणे - ४११०२३

वितरक : अनमोल डिस्ट्रिब्युटर्स

५३५, शनिवार पेठ, राधाकृष्ण बिल्डिंग,
शॉप नं. ९, प्रभात सिनेमासमोर,
पुणे ४११०३०. दूरध्वनी : २४४८४५३८

STATUTORY WARNING

All rights are reserved. No part of the publication may be reproduced stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without permission of the Publisher.

लेखकांचे मनोगत

आयुर्वेदीय ग्रंथसंपदेमध्ये औषधनिर्माणचे ज्ञान हे प्रचंड आहे परंतु ते विखुरलेल्या अवस्थेत आहे. अनेक ग्रंथांतून, अनेक ठिकाणी असलेल्या या ज्ञानाचे एकत्रीकरण करूनच हा विषय सर्व महाविद्यालयांमधून शिकविला जातो. असे शिकवीत असताना औषधांच्या पाठांसंबंधी, मूळ रलोकांच्या अर्थासंबंधी अनेक मतांतरे आढळून येतात. अर्थात ते स्वाभाविकच आहे. अशा तऱ्हेने विखुरलेले संदर्भ एकत्र करून नेमलेल्या अभ्यासक्रमाप्रमाणे क्रमाने लावणे व या विषयावर आदर्श असे पुस्तक तयार करणे ही एक काळाची गरज निर्माण झालेली आहे व ही गरज पूर्ण करण्याकरिता आम्ही हा एक प्रयत्न केला आहे.

भैषज्यकल्पना या भागासाठी महाराष्ट्रातील विद्यापीठांनी जो अभ्यासक्रम तयार केला आहे तो दृष्टीसमोर ठेवूनच या पुस्तकाची रचना केली आहे. हे पुस्तक लिहीत असताना अभ्यासक्रमातील प्रत्येक मुद्द्याची नोंद करून चरक, सुश्रुत, वाग्भट आदी आद्यग्रंथांपासून ते अलीकडील काळात प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांपर्यंत जेथे जेथे म्हणून त्याचा संदर्भ आलेला आहे त्या त्या ठिकाणाची माहिती आम्ही एकत्र केली आहे व त्याचा विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासाचे दृष्टीने उपयुक्त भाग संकलित करून येथे लिहिला आहे. ते लिहीत असताना भाषा सुलभ, सुटसुटीत व लक्षात ठेवण्यास सुकर अशी राहिल याचीही काळजी घेतलेली आहे. काही विवाद्य विषयांवर आम्ही स्वतःची तर्कसंगती वापरून विवेचन केलेले आहे. आम्ही दोघेही हा विषय पुण्याच्या टिळक आयुर्वेद महाविद्यालयामध्ये अनेक वर्षे शिकवीत असल्याने, शिकविताना शिक्षकांना येणाऱ्या अडचणींचीही आम्हास पूर्ण कल्पना आहे व त्या अडचणीही सोडविण्याचा प्रयत्न या ठिकाणी केल्याचे आपणास आढळून येईल. आम्ही मनःपूर्वक केलेल्या त्या प्रयत्नांचेच फलस्वरूप म्हणजे हे पुस्तक होय.

हे पुस्तक लिहीत असताना अनेक मान्यवरांचे मार्गदर्शन आम्हांस लाभले, त्या सर्वांचेच नामनिर्देश येथे करणे केवळ अशक्यच आहे. मा. प्राचार्य वैद्य मो. गो. ओक, टिळक आयुर्वेद महाविद्यालय पुणे, हे आमच्या रसशास्त्र भैषज्यकल्पना या विभागाचे

विभागप्रमुखही आहेत. यांचा ऋणनिर्देश केल्यावाचून राहवत नाही. यांचा या विषयाचा सखोल व्यासंग, न कंटाळता त्यांनी सांगितलेले संदर्भ व विषय समजावून सांगण्याची हातोटी याचा आम्हास हे पुस्तक लिहित असताना खूपच उपयोग झाला.

या पुस्तकाची मुद्रणप्रत तयार करण्याचे कामी आमचे विद्यार्थी - विद्यार्थिनी कु. भारती आभाडे, कु. प्रमा जोशी, कु. सुनीता ब्रह्म, श्री. किशोर चिपोळे, श्री. मुकुंद मोकाशी व इतर अनेकांनी हौसेने मदत केली. त्यांचेही आम्ही ऋणी आहोत.

विद्यार्थ्यांना व अध्यापकांना पुस्तकाचा उपयोग होऊन त्यांना उत्तम यश व कीर्ती मिळो हीच श्रीभगवान धन्वन्तरी चरणी प्रार्थना

प्रा. डॉ. श्री. शं. वैद्य

प्रा. डॉ. वि. आ. डोळे

सुधारित आवृत्तीच्या निमित्ताने

भैषज्य कल्पना ह्या आम्ही लिहिलेल्या पुस्तकाची प्रथमावृत्ती ऑक्टोबर १९८५ मध्ये प्रकाशित झाली होती. त्यानंतर सुमारे २४-२५ वर्षांमध्ये ह्या पुस्तकाच्या अनेक आवृत्त्या निघाल्या. वेळोवेळी त्यात आवश्यक ते बदल करण्यात आले. विद्यार्थी व द्वितीय बी. ए. एम्. एस्. चा अभ्यासक्रम हे केंद्रस्थानी ठेवून पुस्तकाची रचना केल्यामुळे हे पुस्तक खूपच विद्यार्थीप्रिय ठरले.

पुस्तकाची सुटसुटीत व मुद्देसूद रचना, सुबक छपाई व माफक किंमत ह्या गोष्टी पुस्तकाच्या विद्यार्थीप्रियतेस कारणीभूत आहेत.

ह्या सर्व मुद्दांबाबत आम्हास सहकार्य करणाऱ्या अनमोल प्रकाशनच्या संचालकांचे व कर्मच्यांच्यांचे आम्ही मनःपूर्वक आभार मानतो.

आयुर्वेदीय अभ्यासक्रमांची पाठ्यपुस्तके तयार करवून घेऊन ती छापणे यात अनमोल प्रकाशन ही संस्था अग्रगण्य होती. आता ह्या संस्थेने आणखी एक विस्तारित पाऊल पुढे टाकले आहे आणि सर्व आयुर्वेदीय पुस्तके प्रोफिशन्ट पब्लिशिंग हाऊस ह्या संस्थेतर्फे प्रकाशित करण्याचे ठरविले आहे.

भैषज्य कल्पना ह्या आमच्या पहिल्या पुस्तकाची सुधारित आवृत्ती ह्या नवीन प्रोफिशन्ट पब्लिशिंग हाऊस या प्रकाशन संस्थेतर्फे प्रकाशित होत आहे. आमच्या त्यांना हार्दिक शुभेच्छा !

आतापर्यंत विद्यार्थी व अध्यापक परिवाराने ह्या पुस्तकाचे भरघोस स्वागत केलेलेच आहे, तीच अपेक्षा ह्या आवृत्तीबाबत आम्ही बाळगून आहोत.
सर्वांना शुभेच्छा !

प्रा. वि. आ. डोळे

२/२ मनोज हाडसिंग सोसायटी

'भूषण', गुलटेकडी मार्केटयार्डसमोर,

पुणे ४११ ०३७.

प्रा. श्री. शं. वैद्य

'श्रीनिवास' ३, ओंकारेश्वर सोसायटी,

सहकारनगर

पुणे ४११ ००९

अनुक्रमणिका

प्रकरण १	: भैषज्यकल्पना - व्युत्पत्ती, इतिहास, क्रमविकास	१
प्रकरण २	: भैषज्यकल्पना आधारभूत सिद्धांत विविध कल्पनां सवीर्यतावधी	१०
प्रकरण ३	: मान - परिभाषा	२०
प्रकरण ४	: शुष्क - आर्द्र द्रव्यांसंबंधीचे नियम औषधी द्रव्यांचे ग्राह्याग्राह्यत्व, औषधी संग्रहकाल, वनस्पतिज द्रव्यांचे संरक्षण व साठवण, औषधीकल्पनांचे परिक्षण	२७
प्रकरण ५	: पंचविधकषाय कल्पना स्वरस कल्क, क्वाथ, हिम, फांट, उपसंहार	३५
प्रकरण ६	: पंचविधकषाय कल्पनांचे उपकल्प पुटपाक, क्षीरपाक, भेषजसिद्ध पानीय, लाक्षारस, मांसरस, औषधयूष, प्रमथ्या, मंथ, पानक, शार्कर, तंडुलोदक	५७
प्रकरण ७	: अर्क कल्पना अर्काचे प्रकार, अर्काचे गुणधर्म	७६
प्रकरण ८	: रसक्रिया व अवलेह कल्पना रसक्रिया करण्याची कृती, अवलेह प्रकार, सिद्धिपरीक्षा, उपयोग	८०
प्रकरण ९	: चूर्ण, गुटी - वटी कल्पना गुणाल कल्प, गुणुळ शोधन	८७
प्रकरण १०	: लवणकल्प, मषीकल्प व अयस्कृती लवणकल्प, लवणकल्प करण्याची सामान्य पद्धत, मषीकल्प, अयस्कृती	१०३
प्रकरण ११	: क्षार व घनसत्त्व कल्पना क्षार, सुशुतकालीन क्षार करण्याची पद्धत, सुशुतकालीन पानीय क्षार तयार करण्याची पद्धत, क्षारसूत्र, घनसत्त्व	१११
प्रकरण १२	: स्नेहपाक कल्पना स्नेहपाक पद्धती व परीक्षा, स्नेहपाकाचे प्रकार, मूर्च्छना संस्कार	११९
प्रकरण १३	: संधान कल्पना मद्यजनक संधान, निर्माणविधी, संधान कल्पनेची वैशिष्ट्ये, अम्लजनक संधान	१२७
प्रकरण १४	: पथ्य कल्पना यवागू, यूष, कृशरा, वेशवार, खड, कांबलिका, षाडव, भक्त, कुर्चिका, तक्रोदरिवत, वाड्योदन मथित तक्र उदरिवत, कटवरदधी	१३७
प्रकरण १५	: त्वचेवरील बाह्योपचार लेप, मलहर, उपनाह कल्पना लेप, लेप प्रकार, मलहर, उपनाह, उपनाह कल्पनेचा उपयोग	१४३
प्रकरण १६	: नेत्रावरील बाह्योपचार अंजन, आश्चोतन, बिडालक, तर्पण, पुटपाक, सेक, पिंडी	१५२
प्रकरण १७	: मुख व नासास्थानावरील बाह्योपचार गंडूष व कवलविधी, नस्य, नस्याचे प्रकार, धूपपान, मंजन	१५८
प्रकरण १८	: बस्ती कल्पना बस्तीकल्पनेचे महत्त्व, बस्तिप्रकार, बस्तियंत्र, आस्थापनबस्तीकरता रुणसिद्धता, अनुवासन बस्तीकरता रुणसिद्धता, प्रधानकर्म, बस्तिद्रव्य औषध सिद्धता, उत्तरबस्ती, अनुवासन धृत	१६४
प्रकरण १९	: काही औषधी कल्प तालीसादी चूर्ण, लवणभास्कर चूर्ण, ब्राह्मीधृत, संजीवनी गुटी, एलादिवटी, अशोकारिष्ट, चंदनासव, पंचगुणतैल	१७२

प्रकरण : १

औषज्यकल्पना : व्युत्पत्ती, इतिहास, क्रमविकास

आयुर्वेद हे मानवाच्या आयुष्याचा सर्व दृष्टिकोनातून विचार करणारे शास्त्र आहे. मानवाच्या स्वास्थ्याचे, निरोगी अवस्थेचे रक्षण करणे आणि हे स्वास्थ्य बिघडून व्याधी निर्माण झाल्यास त्या व्याधीचा विनाश करून पुन्हा निरोगी अवस्था निर्माण करणे ही आयुर्वेदशास्त्राची प्रमुख उद्दिष्टे आहेत.

हजारो वर्षापूर्वी निर्माण झालेल्या ह्या शास्त्राची मूलतत्त्वे आजही अबाधित आहेत. या तत्त्वांचा वापर व पालन केल्यास आजही यशस्वी वैद्यकीय चिकित्सा करता येते. कोणत्याही वैद्यकीय शास्त्रामध्ये, ते शास्त्र परिपूर्ण होण्यासाठी शरीराची रचना, शरीराचे कार्य करण्याची पद्धती, हे कार्य व्याधींमुळे बिघडले असता त्यात होणारे बदल आणि हे झालेले बदल दुरुस्त करून शरीररचना व कार्य पूर्ववत् करण्यासाठी करावे लागणारे इलाज, म्हणजेच चिकित्सा, यासंबंधीचे ज्ञान असणे आवश्यक असते. वैद्यकीय उपचारांची कोणतीही पद्धत बघितली तरी या गोष्टींचा विचार त्या त्या पद्धतीत केलेला असेल, तरच ती पद्धत लोकमान्य होते असा अनुभव आहे. या चारही गोष्टींचा, म्हणजे शरीररचना, शरीरकार्य, विकृतींचे ज्ञान व चिकित्सा, यांचा विचार केला तर त्यातील शेवटच्या तीन गोष्टींशी एका शास्त्राचा संबंध येतो असे आढळून येईल व ते शास्त्र म्हणजे औषधी निर्माणाचे शास्त्र होय. शरीराची कार्ये प्राकृतावस्थेत राहावीत म्हणूनही रुग्णांना औषध दिले जाते. विकृतींमुळे बिघडलेले कार्यही औषधोपचाराने पूर्ववत् केले जाते व पुन्हा विकृती होऊ नये म्हणूनही औषधोपचार केले जातात. म्हणूनच कोणत्याही औषधोपचार पद्धती वापरल्या अथवा कोणत्याही वैद्यकीय प्रणालीने चिकित्सा केली, तरीही त्याचे यशापयश हे त्या त्या प्रणालीमधील औषधांवर अवलंबून असते. औषधे किती प्रभावी, किती परिणामकारी, किती अनिष्ट परिणाम घडवून आणणारी, औषधांचा उपयोग थोड्या कालावधीसाठी होतो का कायमचा होतो, या व अशा औषधासंबंधीच्या अनेक गोष्टींवर त्या त्या वैद्यकीय शास्त्राचे यशापयश अवलंबून असते. आज आपण अनेक वेळा इतर वैद्यकीय पद्धतींनी असाध्य ठरविलेले रुग्ण आयुर्वेदीय उपचारपद्धतींनी बरे झाल्याचे ऐकतो व वाचतो. इतर शास्त्रात अशा व्याधींचा प्रादुर्भाव कसा झाला, त्याने शरीरातील कार्य

औषज्य कल्पना : व्युत्पत्ती, इतिहास, क्रमविकास

कसे बिघडले, शरीरात त्यामुळे कोणत्या विकृती निर्माण झाल्या याचे सखोल ज्ञान असते. परंतु हे दुरुस्त करण्यासाठी कोणते औषध वापरावयाचे व ते कसे तयार करावयाचे याची माहिती नसते. म्हणून असे रोग असाध्य ठरविले जातात. आयुर्वेदशास्त्रात अशा रोगांच्याबाबत स्वतंत्र अशी आयुर्वेदीय विचारप्रणाली वापरून त्यांचे निदान केले जाते. व त्यानुसार प्रभावी औषधोपचार केला जाऊन रूग्ण बरा होतो. ही रोगोत्पत्तीची आयुर्वेदीय पद्धती भलेही इतर शास्त्रज्ञांना पटो न पटो, पण तिचा वापर करून व त्या पद्धतीतील औषधे वापरून असाध्य रूग्ण बरे होतात हे महत्त्वाचे ! यावरूनच प्रत्येक वैद्यकीय प्रणालीमध्ये औषधीनिर्माण शास्त्राला किती महत्त्व आहे हे पटेल.

प्राचीन आयुर्वेदशास्त्रात औषधे निर्माण करण्याच्या शास्त्रासंबंधी स्वतंत्र ग्रंथरचना आढळून येत नाही. संहिता ग्रंथांमध्येच आवश्यक तेथे औषधी द्रव्यांचे गुणधर्म, त्याच्या पासून औषध तयार करण्याची पद्धती, त्यांचे रोगावर होणारे कार्य, त्यांची मात्रा, ती घेण्याच्या पद्धती इत्यादींबाबतचे संदर्भ सापडतात. हे संदर्भ संहिताग्रंथांमध्ये व इतरही त्यानंतर तयार झालेल्या ग्रंथांमध्ये विद्युरलेल्या अवस्थेत आढळून येतात. कालाप्रमाणे नवीन नवीन औषधी द्रव्यांचा व औषधे बनविण्याच्या पद्धतींचा शोध लागणे अपरिहार्यच असते. त्यामुळे संहिताग्रंथात उल्लेख नसलेल्या व नंतरच्या काळात शोध लागलेल्या अनेक औषधांचा समावेशही आयुर्वेदीय औषधीकरणशास्त्रात केला गेला आहे. या सर्व आयुर्वेदीय औषधांकडे, त्यांच्या घटकद्रव्यांकडे पाहता असे आढळून येते की, काही औषधे ही केवळ वनस्पतिज द्रव्ये वापरून बनविलेली असतात. तर काही प्रमाणातच गोदुध वा गोमूत्र यासारखे प्राणिज पदार्थ ती तयार करताना वापरलेले असतात, तर काही औषधांमध्ये खनिज पदार्थांचा वापर हा प्रामुख्याने केलेला असतो व प्राणिज आणि वनस्पतिज द्रव्यांचे प्रमाण त्यात पुष्कळ कमी असते. सोईसाठी प्रामुख्याने वनस्पतिज द्रव्यांपासून औषधे बनविण्याच्या औषधीकरणशास्त्रास 'भैषज्यकल्पना' व खनिज पदार्थांपासून औषधे बनविण्याच्या औषधीकरणशास्त्रास 'रसशास्त्र' अशा संज्ञा देण्यात आलेल्या आहेत.

वर उल्लेखिल्याप्रमाणे आयुर्वेदीय ग्रंथांमधून औषधी द्रव्यांपासून औषधे तयार करणे हे त्या त्या व्याधीवरील चिकित्सा वर्णन करीत असताना वर्णिलेले आढळते. परंतु अभ्यासाच्या सोईसाठी सर्व औषधी द्रव्यांचे गुणधर्म वर्णन करणारे शास्त्र व त्या गुणधर्मांचा वापर करून प्रत्यक्ष औषधे निर्माण करण्याचे शास्त्र असे स्थूलमानाने दोन विभाग या संदर्भात करता येतात. छोट्याशा उदाहरणाने ही संकल्पना अधिक स्पष्ट होईल. व्याधींमुळे

निर्माण झालेले दोषवैषम्य हे रूग्ण तपासणीनंतर स्पष्ट होते. समजा, एखाद्या रूग्णाला कफदोषाधिक्यामुळे कास हा व्याधी झालेला आहे. साहजिकच हा व्याधी दूर करण्यासाठी कफाच्या शीत, गुरू इत्यादी गुणांचा विरुद्ध असलेल्या औषधी द्रव्यांचा वापर चिकित्सेमध्ये करावयास हवा. औषधी द्रव्यांचे गुणधर्म वर्णन करणाऱ्या शास्त्राधारे आपणास कोणते औषधी द्रव्य वापरावयाचे म्हणजेच, बरील उदाहरणत, कंटकारी हे द्रव्य वापरावयाचे का वासा हे द्रव्य वापरावयाचे का यष्टिमधु हे द्रव्य वापरावयाचे याचा निर्णय करता येईल व औषधे तयार करण्याच्या शास्त्रानुसार या द्रव्यांच्या रस वापरावयाचा, का काढा करून वापरावयाचा का चूर्ण करून वापरावयाचे याचा उलगाडा होऊन त्याची कृतीही कळू शकेल. औषधी द्रव्यांचे गुणधर्म वर्णन करणाऱ्या शास्त्रासच 'द्रव्य गुणविज्ञान' असे म्हटले जाते. द्रव्यांचा प्रत्यक्ष वापर करण्याची रीत व तत्संबंधी ज्ञान देणाऱ्या शास्त्रालाही वर लिहिल्याप्रमाणे सोईनुसार दोन भागांत विभागलेले आहे. वनस्पतिज आणि प्राणिज द्रव्यांचा वापर करून औषधे बनविण्याची माहिती ज्यात सांगितलेली असते, त्याला 'भैषज्यकल्पना' असे संबोधिल्यात येते, तर प्रामुख्याने खनिज पदार्थांचा वापर करून औषधे बनविण्याची कृती व तत्संबंधी माहिती सांगणाऱ्या शास्त्रास 'रसशास्त्र' असे म्हटले जाते. म्हणजेच द्रव्यगुण विज्ञानात वनस्पतिज, खनिज वा प्राणिज्य या द्रव्यांचे गुणधर्म (रस, वीर्य, विपाक, प्रभाव इत्यादी) दिलेले असतात व या द्रव्यांपासून प्रत्यक्ष औषधे कशी बनवायची व त्यांचा वापर किती प्रमाणात असे कसा करावयाचा हे भैषज्यकल्पना व रसशास्त्रात सांगितलेले असते.

यापैकी भैषज्यकल्पना हे शास्त्र अधिक प्राचीन असून रसशास्त्राचा उगम व विकास हा नंतरच्या काळात झालेला आहे. म्हणूनच रसशास्त्राच्या औषध निर्माणात भैषज्यकल्पनेतील औषधांचा अनेक ठिकाणी वापर झालेला आढळतो. पण याउलट मात्र आढळत नाही. या दृष्टीनेही भैषज्यकल्पनेच्या अभ्यासाच फारच महत्त्व आहे.

या प्रकरणामध्ये भैषज्यकल्पना म्हणजे काय, या कल्पनेची उत्पत्ती कशी झाली असावी, ह्या कल्पनेचा विकास कसा झाला असावा, तो कुठल्या क्रमाने झाला असावा यासंबंधीची माहिती बघावयाची आहे.

'भैषज्यकल्पना' या शब्दापैकी भैषज्य शब्दाची व्युत्पत्ती पाहता, मूळ शब्द 'भिषक्' हा आहे. भिषक् म्हणजे वैद्य, रोगी तपासून औषध देणारा. तो रूग्णास रोगपरिहारार्थ जे देतो ते भेषज होय. म्हणजेच भेषज या शब्दाचा अर्थ औषध असा होतो. त्यावरूनच भैषज्य म्हणजे औषधासंबंधी अशा अर्थाचा शब्द तयार झालेला आहे. कल्पना या

शब्दाचा अर्थ पद्धती असा होऊ शकतो. म्हणूनच भैषज्यकल्पना या शब्दाचा अर्थ औषधासंबंधीच्या पद्धती म्हणजेच तयार करण्यासंबंधीच्या शास्त्राची माहिती असा होतो.

अशा ह्या भैषज्यकल्पनेचा उगम केव्हा, कोठे, कसा झाला असावा असा विचार केल्यास यासंबंधीच्या कल्पना आपणास केवळ तकनिच कराव्या लागतात. कारण भैषज्यकल्पनेचा उगम हा इतिहासपूर्व कालातच झाला असावा. इतिहासात ज्ञात असणाऱ्या सर्वात पूर्वीच्या कालामध्ये सुद्धा वेगवेगळ्या औषधे करण्याच्या पद्धतींचे संदर्भ आपणास मिळू शकतात. मानवामध्ये ज्या वेळी एकत्र राहण्याची, समाज करून राहण्याची प्रवृत्ती निर्माण झाली, त्याच वेळी औषधे तयार करण्याच्या पद्धती त्यास सुचलेल्या असाव्यात. मानव हा बुद्धिमान प्राणी असल्याने व निरीक्षणशक्ती ही एक अमोघ शक्ती त्याच्या बुद्धीत असल्याने त्याने आजूबाजूच्या वन्य प्राण्यांच्या जीवनाचे निरीक्षण केले असावे. कुत्री-मांजर हे प्राणी ज्या वेळी पोटातील विकारांनी त्रस्त असतात, त्या वेळी विशिष्ट गवत खाऊन उलटी करतात व त्याने त्यांना बरे वाटते. अशा प्रकारे आजूबाजूच्या प्राण्यांच्या निरीक्षणाखेरीज मानवाला स्वतःला आलेल्या अनुभवांचे संकलन झाले असले पाहिजे. त्या काळात वनस्पतिज व प्राणिज पदार्थ कच्च्या अथवा भाजलेल्या अवस्थेत मानव खात असे. काही विशिष्ट कंद पोटात गेल्यावर भूक वाढते (आर्द्रकासारखे), काही वनस्पतिज द्रव्यांमुळे वांती होते (मदनफल), काहींमुळे अतिसार होतो (एरंडबीज), तर काहींमुळे शरीराचे पोषण होते. अशासारखे अनेक अनुभव गाठीस बांधले गेल्यावरच एखाद्या विशिष्ट व्याधीवर वनस्पतीचा वापर केला असता तो व्याधी बरा होऊ शकतो असा आडाखा त्याने बांधला असणार; अशा तऱ्हेच्या हजारो निरीक्षणानंतरच औषधीशास्त्र हळूहळू निर्माण व विकसित झालेले असणार, हे निश्चितच.

यावरून आपल्याला असेही म्हणता येईल की कोणत्याही वैद्यकीय शास्त्राची सुरुवात ही औषधीनिर्माणशास्त्रापासूनच झालेली आहे. कारण हे औषधी उपयोगाचे आडाखे मानवाने जेव्हा बांधले व त्याचा उपयोग सुरू केला, त्यावेळी त्यास शरीरचना, शरीरकार्य, विकृतिविज्ञान यांचे ज्ञान नगण्यच होते. वैद्यकीय शास्त्राच्या या शाखा नंतर विकसित झाल्या. या औषधांच्या वापराला तात्त्विक बैठकही नंतर निर्माण झाली. संपूर्णतः अनुभवजन्य अशा औषधीनिर्माणशास्त्राची उत्पत्ती ही सर्वप्रथम झालेली आहे.

एखाद्या वनस्पतीचा असा औषध म्हणून वापर करावयाचा असल्यास त्या वनस्पतीचे रूपांतर आधी भक्षणयोग्य अशा पदार्थात करणे आवश्यक ठरते. वनस्पतिज द्रव्याचा आकार लहान करणे, सहज भक्षण करण्यास योग्य करणे, हा त्याला सुचलेला सोप्यात

सोपा असा संस्कार असणार. वनस्पतीची दहा पाने खावयाची असल्यास एक एक पान चावून खाण्याऐवजी ही दहाही पाने एकत्र कुटून केलेला गोळा खाणे हे केव्हाही अधिक सोपे होय. यातूनच वनस्पती कुटून बारीक करताना निर्माण होणाऱ्या रसाचा वापर करण्याची कल्पना सुचलेली असावी.

अशा तऱ्हेने वनस्पतिज द्रव्यांचा वापर करित असता त्यातील तोटेही मानवाच्या लक्षात येऊ लागले व त्यातील प्रमुख म्हणजे हा रस कालांतराने खराब होतो ही गोष्ट होय. रसामध्ये कालांतराने अम्लत्व निर्माण होणे, तो नासणे, त्याचे गुणधर्म बदलणे या प्रक्रिया होतात. इष्ट परिणामांऐवजी अनिष्ट परिणाम होतात. हे मानवाच्या लक्षात आले असले पाहिजे. रस स्वरूपात वनस्पती ह्या पचण्यास जड असतात व अग्निप्रक्रिया केली असता अन्नपचन सुलभ होते हाही अनुभव त्याने घेतला असणार. म्हणूनच याच काळात अग्नीचे साहाय्य घेऊन वनस्पतिज द्रव्यातील औषधी गुणधर्म अधिक प्रमाणात मिळविण्याचे व ते कल्प अधिक टिकाऊ बनविण्याचे प्रयत्नही सुरू झाले असावेत व गरज ही शोधाची जननी या न्यायाने औषध निर्माण करून टिकविण्याच्या वेगवेगळ्या असंख्य पद्धतींचा शोध लागत गेला असावा.

इतिहास, वेदांचा काल हा इ.स.पू. ७००० इतकी वर्षे मानतो. वेदांमध्येही पिंपळ गुगुळ, अपामार्ग, कोष्ठ, सोम इत्यादी अनेक औषधी वनस्पतींचा उल्लेख आढळतो. उदाहरणार्थ, पिंपली हे औषध वातरोग आणि उन्माद व अपस्मार ह्या व्याधींसाठी उत्तम औषध आहे असा उल्लेख अथर्ववेदात आहे. (अथर्व ६/१०९/१ - ३). अपामार्ग ह्या वनस्पतीचा उपयोग क्षुधा आणि तृष्णा, अनपत्यता या व्याधींमध्ये होतो (अथर्व ४/१७/६-८). पृश्निपर्णी ह्या वनस्पतीचा उपयोग विविध रक्तज विकारांवर वा गर्भविकारांवर होतो असा उल्लेख सापडतो (अथर्व २/२५/३०). ह्या वनस्पतींना व्याधिनाशनाथ आवाहन केलेल्या ऋचा वैदिक वाङ्मयात ठिकठिकाणी आढळतात. आयुर्वेदशास्त्र हे अथर्ववेदाचाच उपवेद म्हणून निर्माण झालेले असले तरीही आयुर्वेदातील औषधे देण्याच्या पद्धती वेदकालातही रूढ होत्या असेच आढळून येते. कारण या वनस्पतींचा वापर त्यांचा रस काढून वा त्यांचा लेप लावून करण्याचे उल्लेख वेदवाङ्मयात आढळतात. आयुर्वेदाचा जनक अशा वेदवाङ्मयातही ह्या औषधे देण्याच्या पद्धती ज्या अर्थी रूढ होत्या, त्या अर्थी त्याचा उगम हा त्यां कालापूर्वीही म्हणजेच इतिहासपूर्व कालातही झाला असला पाहिजे असा निष्कर्ष आपणास काढता येतो.

वनस्पतिज पदार्थांपासून औषधे तयार करण्याच्या पद्धतीच्या उगमासंबंधी याप्रमाणे

माहिती घेतल्यावर, आता त्याचा विकास होऊन औषधीनिर्मितीच्या विविध पद्धती कशा निर्माण झाल्या, यासंबंधी माहिती घेऊ.

औषधनिर्मितीच्या विकासापाठीमणे विविध निर्माणपद्धतींची गरज का निर्माण झाली असावी याचा विचार करणे इष्ट आहे. असा विचार केला असता तयार झालेले औषध (१) टिकाऊ असणे, (२) त्याच्या गुणधर्मांमध्ये इष्ट ती वाढ होणे वा त्यातील अनिष्ट गुणधर्मांचा न्हास होणे. (३) शरीरावर त्वरित कार्य करण्याची क्षमता त्यात असणे आणि सर्वात महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे (४) औषधसेवनामध्ये सुकरता असणे. यासाठीच विविध औषधनिर्मिणपद्धती विकसित झाल्या आहेत, असे म्हणता येईल.

विशिष्ट पद्धतीने औषधे तयार केल्यावर त्याचा वापर करत असतानाच त्याचे फायदे - तोटे हे लक्षात येतात. ह्या फायदे - तोट्यांच्या निरीक्षणानेच औषध तयार करणाऱ्या काही पद्धती त्याज्य ठरतात. काहींमध्ये विशिष्ट बदल करावा लागतो तर काही तशाच स्वरूपात वापरल्याही जातात. म्हणजेच एकदा का औषधानिर्मितीचे तत्त्व व त्यामागील कार्यकारणभाव लक्षात आला की त्याच तत्त्वावर आधारित पण तपशील थोडा बदल केल्याने अनेक प्रकारची औषधे तयार करता येतील.

उदाहरणार्थ औषधी द्रव्याचा पाण्याशी संपर्क आणून औषध बनविणे ही मूळ कल्पना हिम या प्रकारच्या औषधात वापरली व त्यासाठी सुमारे १२ तास हा द्रव्य जलसंपर्काचा अवधी ठरला. ह्या अवधीमध्ये बदल करून व त्यात मिसळणाऱ्या जलाचे प्रमाण बदलून तंडुलोकक यासारखे औषध बनविता येते. अथवा हा अवधी कमी करून संपर्क अधिक वाढविण्यासाठी हे मिश्रण पुसळले तर मंथ या नावाचा कल्प तयार होतो. अम्लरसात्मक फळांचा अशा जलसंपर्काने केलेल्या मिश्रणात शकीरसारखी मधुर रसात्मक द्रव्ये घातली तर शार्कर वा पानक नावाचे कल्प तयार होतात. अशा पद्धतीनेच मूळ तत्त्व कायम ठेवून तपशिलात आवश्यकतेप्रमाणे बदल करून वेगवेगळ्या पद्धतींची औषधे बनविणे सुकर असते. भैषज्यकल्पनेचा विकास या पद्धतीने होत असतो. पंचविधकषाय कल्पना या प्रकारणाचे शेवटी मूळ तत्त्वास बाधा न आणता विविध औषधप्रकार कसे केले जातात याचे एक कोष्टक दिलेले आहे. त्यावरून या विकासाची दिशा व व्याप्ती अधिक स्पष्ट होईल.

वरीलपैकी सर्व गुणांचा विचार करता ज्यामध्ये जास्तीत जास्त गोष्टींचा समावेश होतो ती पद्धत अर्थातच अधिक प्रमाणात वापरली जाते. बाकी पद्धती हळूहळू मागे पडत जातात. ह्याचा अर्थ त्या औषधीनिर्मिणपद्धतींचा वापर केलाच जात नाही असा

नाही. उदा. स्वरस, कल्क, क्वाथ इत्यादी कल्पना टिकाऊ नाहीत. म्हणून कालांतराने त्या विकसित होऊन त्यापासूनच पुढे संधानकल्पना वापरात आली व आसविरिष्टांचे कल्प बहुगुणी, आशुकारी, अल्पमात्रेत काम करणारे असे निर्माण झाले तरीही व्यवहारात स्वरस, क्वाथ, इत्यादींचा औषधी उपयोग केला जातोच. निर्माणविधीमधील सुकरता हे प्राथमिक स्वरूपाच्या भैषज्यकल्पनांचे वैशिष्ट्यच सांगता येईल.

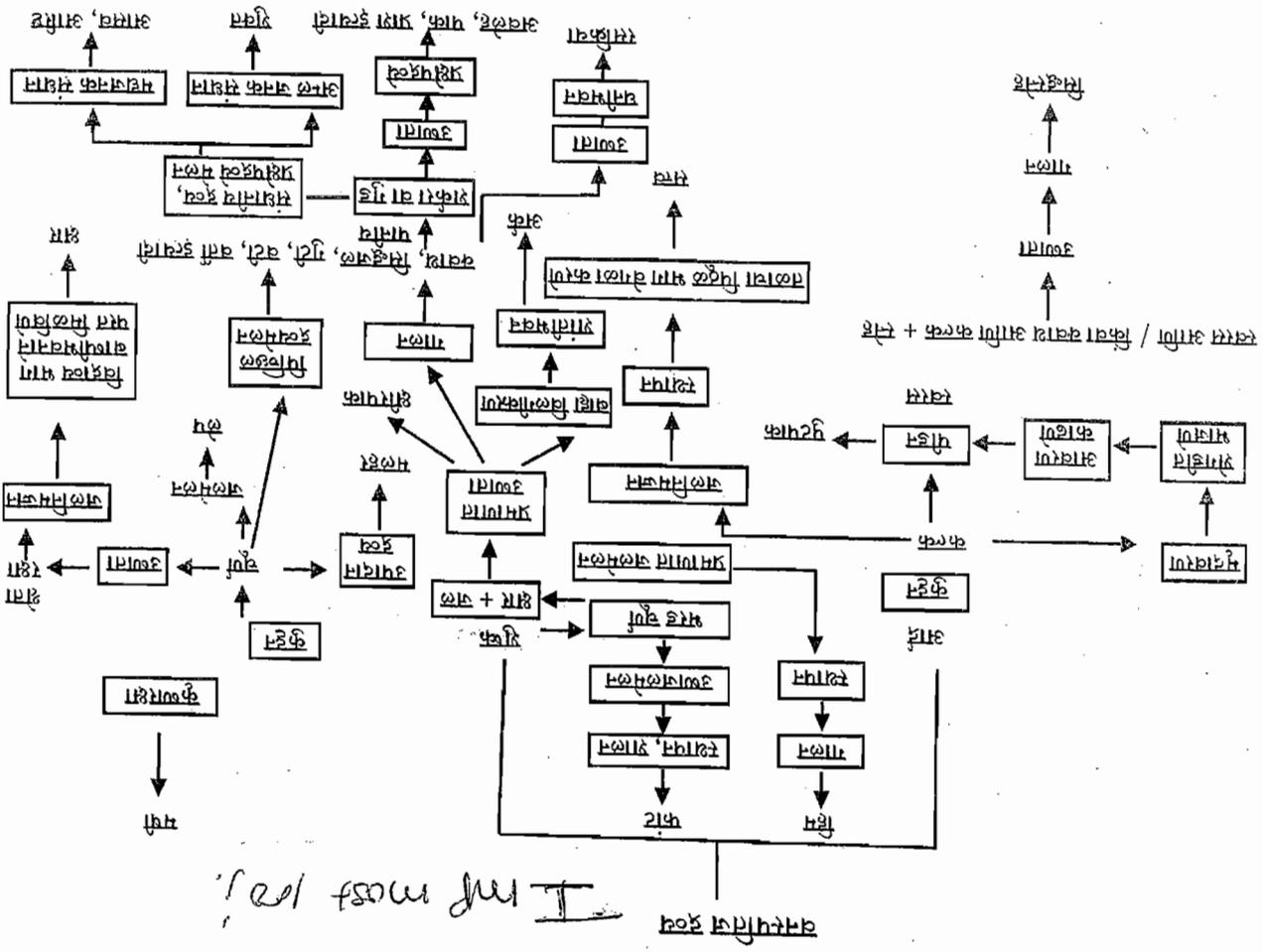
आयुर्वेदीय वाङ्मयात औषधनिर्मिणाच्या ज्या कल्पना सांगितलेल्या आहेत. त्यांमध्ये सर्वप्रथम पंचविध कषाय कल्पनांचा उल्लेख आढळतो. ह्या कल्पनांचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्या मानवास सुचलेल्या औषधे करण्याच्या प्रथम कल्पना होत. अग्नीचे साहाय्य न घेता सुचलेल्या कल्क, स्वरस व हिम ह्या कल्पना व अग्नीच्या साहाय्याने केलेल्या क्वाथ व फांट कल्पना ह्याच औषधनिर्मितीच्या प्राथमिक कल्पना असल्यात असे दिसते. ह्या कल्पनांचे दुसरे वैशिष्ट्य असे की औषधीकरणाच्या पुढे शोध लागलेल्या व जास्त जास्त क्लिष्ट बनत चाललेल्या कुठल्याही पद्धतीत या पाचपैकी एक अथवा अनेक पद्धतींचा वापर करावा लागतो. या इष्टिकोनातून पंचविध कषाय कल्पनांचे महत्त्व आहे. या पाच कल्पनांपासूनच पुढे जरी औषधनिर्मिणाच्या असंख्य पद्धती निर्माण झालेल्या असल्या तरीही त्यांचा उपयोग आजही आहे त्याच स्वरूपात प्रत्यक्ष व्यवहारात केला जातो, यशस्वीरित्या केला जातो असे लक्षात येते.

वेगवेगळ्या वनस्पतिज आणि प्राणिज द्रव्यांतील औषधी गुणधर्मांचा, त्यातील कार्यकारी शक्तींचा शरीरस्थ भावांच्या वृद्धीसाठी अथवा न्हासासाठीच वापर करून घेणे हे औषधी तयार करण्याच्या वेगवेगळ्या पद्धतींचे उद्दिष्ट असते, व हा उद्देश साध्य करून घेतानाच वर उल्लेखिलेल्या, टिकाऊपणा, गुणवृद्धी, आशुकारित्व व रूपाची सोय या गोष्टींचा समावेश जास्तीत जास्त करून घेतला जातो. या दृष्टीने विचार करता स्वरस, कल्क, इत्यादी प्राथमिक कल्पनांपासून आसव, अरिष्ट, अर्क या कल्पनांपर्यंत भैषज्यकल्पनांचा विकास झालेला आढळून येतो. प्रामुख्याने खनिज द्रव्यांचा वापर करून औषधे बनविण्याचे जे शास्त्र म्हणजे रसशास्त्र, त्यातही टिकाऊपणा, गुणवृद्धी व आशुकारित्व हेच गुणधर्म लक्षात घेऊन, त्यांच्या विकासासाठी औषधनिर्मितीच्या विविध पद्धती विकसित झालेल्या आहेत असे लक्षात येते. खल्वीरस, पर्पटी, कृपिकव, पोडूली ह्या पद्धतींचे कल्प व काही द्रव्यांपासून दुती कल्प निर्माण करण्याच्या पद्धतींचा शोध लागत गेला. ह्या रसशास्त्राच्या विकासातील महत्त्वाचा पायऱ्या आहेत. त्यांचा विचार अर्थातच त्या विषयामध्ये आपण करणार आहोत. पारश्वान्त्य वैद्यकामध्येही सुरुवातीच्या

काळात चूर्ण, सुरासार (टिक्वर्स), क्वाथ, इत्यादी स्वरूपात वनस्पतिज औषधी द्रव्यांचा वापर केला जात असे. पुढे जैवसायनशास्त्राच्या प्रगतीमुळे वनस्पतिज व प्राणिज पदार्थातील कार्यकारी शक्ती असलेले पदार्थ हे वेगळे काढण्यात यश आल्यामुळे इतकेच नव्हे तर ते पदार्थ कृत्रिमीत्याही तयार करण्यात येऊ लागल्यामुळे मूळ वनस्पतिज पदार्थांचा वापर कमी कमी होऊ लागला व आज त्या वैद्यकांमध्ये तो जवळजवळ नष्टप्रायच झालेला आढळतो. या कार्यकारी शक्तींनी युक्त असे पदार्थ शरीरात सूचिकाभरण पद्धतीने देण्याची कल्पनाही पाश्चात्य वैद्यकीय पद्धतीत अधिक विकसित झालेली आढळते व आशुकारित्व ह्या औषधी गुणाचा लाभ त्या पद्धतीत टोकाला पोहोचलेला आढळून येतो. आयुर्वेदीय भेषज्यकल्पनेतील औषधे मात्र केवळ अन्त्यंतर मार्गाने देण्यासाठी अथवा बाह्योपचारात वापरण्यासाठीच असलेली आढळून येतात. या औषधींचा परिणाम मध्यम मार्गात प्रत्यक्ष औषध घातल्याने होऊ शकेल किंवा काय या संबंधी विशेष संशोधन होण्याची आवश्यकता आहे.

याच ठिकाणी औषध अथवा औषधी द्रव्य व भेषज ह्यातील फरकही स्पष्ट करणे इष्ट आहे. औषध अथवा औषधी द्रव्य उपयुक्त गुणधर्म असणारे वनस्पतिज द्रव्य आणि भेषज म्हणजे वनस्पतिज द्रव्यावर प्रक्रिया करून रूपांतरित झालेला भाग. उदाहरणार्थ, तुलसी हे औषध अथवा औषधी द्रव्य व तुलसीपत्र स्वरूप हे भेषज अथवा औषध होय.

□□□

वनस्पतिज द्रव्य

प्रकरण : २

शैषज्यकल्पना आधारभूत सिद्धांत

औषधनिर्मितीच्या पद्धती कशा निर्माण झाल्या, त्यांचा विकास कसा व का झाला हे मागील प्रकरणात आपण पाहिले. तसेच वैद्यकशास्त्र हे सुद्धा औषधशास्त्रातून निर्माण झाले आहे असे आपण पाहिले. सुरुवातीच्या काळात जरी केवळ गरज म्हणून औषधनिर्मिती झाली असली तरी विविध निरीक्षणांवरून मानवाने या प्रक्रियांचे शास्त्र बनविले. म्हणजेच तयार केलेले औषध चांगले होण्यासाठी, त्याचा टिकाऊपणा वाढण्यासाठी, त्याची कार्यक्षमता वाढण्यासाठी काय काय केले पाहिजे, काय काय करू नये यासंबंधीचे नियम तयार होत गेले. समान गुणधर्म असलेली औषधे एकत्र केली असता गुणधर्म वाढतात. विरुद्ध गुणधर्मांची औषधे एकत्रित केली असता गुणधर्म कमी होतात. औषवा दोष कमी होतात. एकाच वनस्पतीवर विविध प्रक्रिया केल्या असता त्यापासून भिन्न गुणधर्मांची औषधे तयार होतात. या व अशा तऱ्हेच्या अनुभवांवरूनच हे नियम तयार झालेले आहेत.

आयुर्वेद वाङ्मयात औषधनिर्मितीचे असे नियम सूत्ररूपाने अनेक ठिकाणी आढळून येतात. त्यांचा या ठिकाणी आपणस विचार करावयाचा आहे. औषधांची निर्मिती व त्यांचा वापर यासंबंधी जे पायाभूत सिद्धांत विविध ग्रंथांमध्ये आढळून येतात ते या ठिकाणी एकत्रित केले आहेत.

- (१) अल्पस्थायि महार्थत्वं प्रभूतस्य अल्पकर्मताम् ।
कुर्यात् संश्लेष विश्लेष कालसंस्कारयुक्तिभिः ॥

अष्टांगहृदय कल्पस्थान अ. २-६१

संश्लेष, विश्लेष, काल, संस्कार आणि युक्ती ह्यांच्या साहाय्याने अल्प औषधही महान कार्य करते व मोठ्या प्रमाणातील औषध अल्प कार्य करते.

- (२) मात्राकालाश्रया युक्तिः सिद्धिः युक्तौप्रतिष्ठिता ।
तिष्ठत्युपरी युक्तिज्ञो द्रवज्ञानवतां सदा ॥

च. सू. २-१५

युक्ती (नेहमी) मात्रा व काल यांच्या आश्रयाने असते. युक्तीमध्येच सिद्धी (म्हणजे यश) प्रतिष्ठित असते. (म्हणून) (केवळ) द्रव्याचे ज्ञान असलेल्यामध्ये युक्ती जाणणारा नेहमीच वरचढ असतो, श्रेष्ठ असतो.

- (३) सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणम् ।
न्हासहेतुः विशेषश्च प्रवृत्तिः उभयस्य तु ॥

चरक सूत्रस्थान अ. १-४४

द्रव्याचे गुणधर्म समान (सामान्य) असल्यास त्याच्या गुणांमध्ये (एकत्रीकरणाने) वृद्धी होणे व गुणधर्म विरुद्ध (विशेष) असल्यास त्यांचा न्हास होतो. दोन पदार्थ एकत्रित आले असतानाच हे घडते.

- (४) ज्ञेयः पंचविधः कालो शैषज्यग्रहणे नृणाम् ॥
शाईगाधर संहिता प्रथमखंड अ. २-२

औषध देण्यासाठी पाच काल जाणावे.

- (५) संस्कारोहि गुणांतरधानम् ।

गुणामध्ये बदल (करणे) म्हणजेच संस्कारः

- (६) तैस्तैश्च मनोनुकूलैः युक्तानि देयानि ।

ती ती औषधे मनास अनुकूल होतील अशा तऱ्हेने (युक्तीने) द्यावीत.

- (७) बहुकल्पं बहुगुणं संपन्नं योग्यं औषधम् ।

अष्टांगहृदय, सूत्रस्थान अ. १-२८

अनेक तऱ्हेने देता येण्याजोगे (बहुकल्प), गुणसंपन्न असे योग्य औषध (असते)

- (८) अल्पमात्रं महावेगं बहुदोषहरं सुखम् ।
लघुपाकसुखारस्वादं प्रीणनं व्याधिनाशनम् ॥

चरक सिद्धिस्थान अ. ६-११

कमी मात्रेत पुरणारे, त्वरित परिणाम घडविणारे, अनेक दोषांचा नाश करणारे, सहज पचणारे, चवीस चांगले असलेले, आनंददायी व व्याधीचा नाश करणारे (असे औषध असावे).

याशिवाय अशी अनेक सूत्रे पायाभूत सिद्धांत म्हणून सांगता येणे शक्य आहे. पण यामध्ये या श्लोकांमधील तत्त्वच प्रामुख्याने येतात असे दिसते म्हणून केवळ हीच सूत्रे पायाभूत सिद्धांत म्हणून मानता येतील.

या सूत्रांचे अथवा श्लोकांचे आपल्याला प्रामुख्याने तीन भागात वर्गीकरण करता येईल. पैकी एक सूत्र प्रत्यक्ष औषधनिर्मितीचे सिद्धांत सांगते, काही सूत्रे या श्लोकांमध्ये आलेल्या शब्दांच्या व्याख्या सांगणे वा त्यावर भाष्य करणे अशा स्वरूपाचे कार्य करतात तर काही तयार औषधांचे आदर्श गुणधर्म कोणते असावेत याचे वर्णन करतात.

या सर्वांचे एकत्रित स्पष्टीकरण येथे करावयाचे आहे. औषधनिर्मितीचा सिद्धांत सांगणारे मुख्य सूत्र पहिल्या श्लोकात सांगितलेले आहे. द्रव्याचे गुणधर्म आणि द्रव्याची कार्य करण्याची शक्ती कमी अधिक करता येते वा ती बदलता येते असे या सूत्रात प्रथमतः सांगितलेले आहे व पुढे हे बदल संश्लेष, विश्लेष, काल, संस्कार व युक्ती यांच्यापैकी एक वा अनेक क्रिया करून घडविता येतात. म्हणजेच एखादे द्रव्य उष्ण व तीक्ष्ण गुणधर्मचे असेल तर त्याचे तीक्ष्णत्व वा उष्णत्व हे गुण आपणांस जरूरीप्रमाणे वाढविता वा कमी करता येतात. यासाठी संश्लेष, विश्लेष, काल, संस्कार आणि युक्ती या क्रियांचा उपयोग जरूरीप्रमाणे स्वतंत्र अथवा एकत्रित केला जाऊ शकतो. ह्या प्रत्येक प्रक्रियांची उदाहरणे घेतली तर हा मुद्दा अधिक स्पष्ट होईल.

(१) संश्लेष - समान गुणधर्मांच्या द्रव्यांचे एकत्रीकरण

पिंपळी हे द्रव्य उष्णवीर्यात्मक, दीपन, प्राणवहस्रोतसांवर कार्य करणारे म्हणून प्रसिद्ध आहे. त्याचा व्यवहारमध्ये वापर चौसष्टी पिंपळी अशा स्वरूपात करतात. म्हणजेच पिंपळीच्या चूर्णामध्ये पिंपळीचाच काढा घालून ते घोटतात व सुकवितात. असे अनेकदा केल्यावर त्या मिश्रणाला चौसष्टी पिंपळी असे म्हणतात. पिंपळी चूर्ण व पिंपळीचा काढा हे दोन्ही पदार्थ समान गुणधर्मांचे आहेत. त्यांचे एकत्र येण्याने म्हणजेच संश्लेषाने पिंपळी चूर्णाची कार्यशक्ती खूपच वाढते व मात्रा खूपच कमी होते. नुसते पिंपळी चूर्ण काही मासे एवढ्या प्रमाणात देणे इष्ट असते तर चौसष्टी पिंपळी काही गुंजा देऊन पुरते. त्रिभुवकीर्ती ह्या कल्पामध्ये सर्व घटकद्रव्ये उष्ण, लघु, तीक्ष्ण अशा गुणधर्मांची आहेत. ह्यातील प्रत्येक घटक स्वतंत्र रीतीने वापरल्यास मात्रा मोठी, रुग्णास घेण्यास त्रासदायक अशी होईल. त्यांच्या एकत्रीकरणामुळे व तत्समान गुणधर्मांच्या स्वरसांच्या भावना

देण्यामुळे गुणांचा उत्कर्ष होतो, मात्रा कमी होते. म्हणजेच पहिल्या सूत्रात सांगितलेले 'अल्पस्य अपि महार्थत्वम्' थोड्या द्रव्याकडून अधिक कार्य घडविणे हे संश्लेषाच्या साहाय्याने कसे घडते हे स्पष्ट होईल. येथे संश्लेष क्रिया ही दुसऱ्या श्लोकातील 'सामान्यं वृद्धिकारणम्' ह्या तत्त्वावर आधारित आहे हे वेगळे सांगावयास नकोच.

(२) विश्लेष - विरुद्ध कार्य करणाऱ्या द्रव्यांचे एकत्रीकरण

काही द्रव्ये अशी असतात की त्यांच्या कायपैकी काही कार्ये औषधात वापरण्यायोग्य असतात. तर काही शरीरावर अनिष्ट परिणाम घडविणारी असतात. अशी द्रव्ये औषधात वापरताना त्यातील अनिष्ट कार्ये नाहीशी करण्यासाठी त्यात त्या अनिष्ट कार्यांच्या विरुद्ध कार्य असलेले दुसरे द्रव्य मिसळणे, याला विश्लेष असे म्हणतात. उदाहरणार्थ, जयपाल बीज ह्या द्रव्यात विरेचन हे इष्ट व उपयोगी कार्य करण्याचा गुणधर्म आहे. पण त्याच द्रव्याचे पोटात मुरडा उत्पन्न करणे हे अनिष्ट कार्य होते. लिंबाचा रस ह्या द्रव्याने मुरडा नष्ट होणे हे कार्य होते. म्हणून जयपाल बीज घटक असणाऱ्या कल्पाना लिंबाच्या स्वरसाची भावना देतात. त्यामुळे मुरडा उत्पन्न करणे हे जयपालाचे अनाक्यक व अनिष्ट कार्य कमी होते. येथे विश्लेष तत्त्व 'ह्वासहेतुः विशेषस्य' यावर आधारित आहे, हे स्पष्टच आहे. आधुनिक औषधशास्त्रातसुद्धा (फार्माकॉलॉजी) ह्या तत्त्वाचा वापर केला जातो. समान कार्य करणारी औषधे एकत्र केली असता, त्यांची कार्यशक्ती वाढते व विरुद्ध कार्य करणारी औषधे एकत्र केली असता, एकाचे दुष्परिणाम कमी होतात, हे अनेक उदाहरणांवरून दाखविता येते. ट्रिपल सल्फा नावाच्या औषधात सल्फाडायझिन, सल्फाथायझोल व सल्फापेरोझिन अशी तीन औषधे एकत्रित केलेली असतात. यातील प्रत्येक औषध स्वतंत्ररीत्याही वापरले जाऊ शकते, पण एकत्रित दिल्याने प्रत्येकाची मात्रा कमी होते व कार्यशक्ती वाढते. यालाच सिनर्जेटिक अॅक्शन अशी संज्ञा आहे. या उलट फेनिल ब्युटॅझोनसारख्या आमशायात क्षोभ उत्पन्न करणाऱ्या औषधांबरोबर मॅग्नेशियम ट्राय सिलिकेटसारखी, हा क्षोभ कमी करणारी औषधशास्त्रातील पायाभूत तत्त्वे प्राचीन अंटगोनिस्टिक अशी संज्ञा आहे. यावरून औषधशास्त्रातील पायाभूत तत्त्वे प्राचीन भारतीय शास्त्रज्ञांना परिचित होती व त्याचा वापरही औषधीशास्त्रात केला जात असे, असे निश्चित रूपात आढळते.

(३) काल - औषधसेवन काल

औषधे रूणास देताना कोणत्या वेळी द्यावयाची यावरसुद्धा औषधांचे कार्य अवलंबून असते. रिकाम्या पोटी, जेवणाचे आधी, जेवणानंतर लगेच, यासाबरोबर, वारंवार, वेगवेगळ्या वेळांमध्ये, झोपताना असे अनेक औषधसेवन काल वर्णन केलेले आढळून येतात. या ठिकाणी दिवसाच्या वेगवेगळ्या काळामध्ये शरीरस्थ भावांच्या होणाऱ्या बदलाची मदत घेऊन त्याप्रमाणे औषधसेवन काल ठरविला जातो, व औषधांचे इष्ट गुणधर्म वाढविले जातात. अनिष्ट गुणधर्म कमी केले जातात.

उदाहरणार्थ, पित्तदोष व कफदोष निर्हरणार्थ विरेचन वा वमनोपचारांसाठी वापरण्याची औषधे प्रातःकाली उपशीपोटी वापरतात. अपानवायू कुपित झाला असता भोजनाच्या पूर्वी औषधे घ्यावीत. समानवायूवरील औषधे भोजनाच्या मध्यंतरात घ्यावीत. त्यानवायूवरील औषधे भोजनांती घ्यावीत. ऊर्ध्वजंतु विकारांवरील तसेच शामक व पाचक औषधे रात्री निद्रेपूर्वी घ्यावीत असे आदेश आढळतात.

याचा अर्थ या कालांच्या व्यतिरिक्त ही औषधे, त्याच कामासाठी रूणांना दिली असता त्यांच्या परिणाम अजिबात होणार नाही असे नाही पण या सांगितलेल्या काळात त्या त्या औषधांची कमी मात्रेत अधिक परिणामकारकता असेल हे निश्चित.

काल या संज्ञेत आणखीही एका अर्थाने विचार करता येईल. काही औषधी कल्प वा औषधी द्रव्ये ठराविक कालानंतर म्हणजे ठराविक मुदतीनंतर अधिक प्रभावीपणे कार्य करतात. बहुधा सर्व औषधी द्रव्यांच्या वा औषधांच्या बाबतीत ती जितकी ताजी तितकी चांगली हा नियम असतोच. पण काही द्रव्ये व औषधी कल्प जितकी जीर्ण होतात तितकी चांगली कार्ये करतात असे आढळते. उदाहरणार्थ, घृत हे द्रव्य ज्या वेळी त्रण्ण म्हणून वापरण्याचे असेल (बाह्योपचाराथ) त्या वेळी 'पुराणघृत' म्हणजे जुने तूप श्रेष्ठ असे वर्णन आढळते. आसवे, आरिष्टे या जातीची औषधे तसेच भस्म पद्धतीची औषधे ही जितकी जुनी तितकी अधिक कार्यकारी (व म्हणूनच मात्रा कमी) असतात. अशा पद्धतीने केवळ ठराविक काल जाऊन दिल्यानेही काही औषधांचे कार्ये म्हणजे कार्य करण्याची शक्ती वाढते व त्यामुळे त्यांची मात्रा कमी होते. पुढे आपल्याला शुष्क व आर्द्र द्रव्यांसंबंधीचे काही नियम बघावयाचे आहेत. तेथेही हाच मुद्दा विचारात घेतलेला आहे असे दिसते. वचा, पिंपळी, आर्द्रक इत्यादींच्या बाबतीत तर द्रव्य आर्द्र स्थितीत असताना व शुष्क स्थितीत असताना गुणधर्मात खूपच फरक असतो. येथेही काल महिमाच आहे.

(४) संस्कार

औषधे तयार करत असताना त्यावर काही प्रक्रिया केल्या जातात. ह्या प्रक्रियांनी औषधांचे गुणांतरधान होऊ शकते. सर्वसामान्यतः ज्या प्रक्रियांमध्ये अग्नीचा वापर केला जातो, त्या प्रक्रियांनंतर ते द्रव्य अधिक लघु, दीपक, पाचक असे कार्य करणारे बनते, ह्याला अर्थातच दुधासारखे काही पदार्थ अपवाद आहेत. पुटपाक पद्धतीने काढलेला स्वरस हा सामान्य पद्धतीने काढलेल्या स्वरसापेक्षा अधिक लघु, उष्णगुणांनी युक्त असतो. इष्ट कार्य वाढविण्यासाठी, विपरीत कार्याचा न्हास करण्यासाठी, भावना संस्काराचा वापर केला जातो, याचा उल्लेख उदाहरणसहित वर आलेलाच आहे. द्रव्यांच्या कार्ये करण्याच्या गुणधर्मावर वातवरणाचासुद्धा परिणाम होतो अशी आयुर्वेदीय आचार्यांची तत्त्वप्रणाली आहे. यासाठीच वनस्पतिज द्रव्य काढून आणताना ते केव्हा आणावे, कसे आणावे, कोठून आणावे याचेही उल्लेख आढळतात. प्रवाळभस्म, मौक्तिकपिष्टी इत्यादी कल्प तयार करत असताना चांदण्याच्या प्रकाशात त्यांचे मर्दन करावे असा उल्लेख आढळतो. येथेही चांदण्या रात्रीच्या शीत वातवरणाचा कल्पातील द्रव्यांवर होणारा परिणाम अपेक्षित आहे, हे लक्षात येते. संस्कार करीत असताना द्रव्यातील कार्याचा न्हास अगर वृद्धी होते, एवढेच नव्हे तर शरीरातील ज्या स्थानांवर त्यांचे कार्य होते, ती स्थानेही बदलतात. उदा. पारा गंधक ह्या द्रव्यांपासून वेगवेगळ्या संस्कारांच्या साहाय्याने कज्जली, पर्पटी, पोडुली, हिगुळ असे अनेक कल्प करता येतात. जरी या कल्पामधील घटक द्रव्ये तीच असली, तरी कज्जलीचे कार्य अधोदरावर, पर्पटीचे कार्य ग्रहणीवर, हिगुळांचे कार्य प्राणवहस्रोतसांवर व पोडुलीचे कार्य सावीदेहिक होते असे आढळून येते. वनस्पतिज द्रव्यांमध्येही द्रव्यावर स्वरस, क्वाथ, सत्व, क्षार, अर्क इत्यादी वेगवेगळे संस्कार करून त्यांचे कार्यस्थळ, मात्रा, आशुकारित्व यांच्यात बदल करता येतो.

(५) युक्ती - औषधयोजना

युक्ती या शब्दाचा अर्थ योजना करणे, प्रत्यक्ष व्यवहारात वापरणे - इंग्लिमेंटेशन असा आहे. हा शब्द मूळ युज् ह्या संस्कृत धातूपासून युक्त - युक्ती ह्या स्वरूपात बनलेला आहे. रूणांला औषधी कल्प देत असताना मुख्यतः औषध, मात्रा व काल यांच्याबाबत युक्ती वापरता येतात. या दृष्टीने युक्तीचे श्रेष्ठत्व वर्णन करणारा श्लोक, क्रमांक दोनच्या सूत्रात दिलेला आहे. नुसतेच द्रव्यांचे (म्हणजे त्यांच्या गुणांचे) ज्ञान असलेल्यांमध्ये

युक्ती जाणणारा नेहमीच वरचढ असतो असे या सूत्रात सांगितले आहे.

विशिष्ट व्याधीवर कल्पांची औषधयोजना करताना त्या व्याधीची रुग्ण शरीरातील संप्राप्ति लक्षात घेतली जाते व रोगबल, रुग्णबल, रुग्णाचा अग्नी, रुग्णाचे वय इत्यादी बाबी लक्षात घेऊन संप्राप्तिभंग कसा होईल याचा विचार करून औषधयोजना, पथ्यापथ्य इत्यादी सुचवावे लागते. हे सर्व करण्यासाठी युक्तिप्रामाण्याचा वापरही करावा लागतो. उदा. संप्राप्तिभंगासाठी वासा या द्रव्याचा कल्प वापरणे आवश्यक आहे असा निष्कर्ष तपासणीनंतर आला असता लहान मुलांमध्ये वासा स्वरस, वासा चूर्ण इत्यादी कल्प वापरण्याएवजी मधुर रसयुक्त अशी औषधे वापरली तर रुग्ण औषध घेण्याचा कंटाळा करणार नाही. अतितीक्ष्ण गुणांची, फार तिखट अथवा कडू अशी औषधे देताना गुळाच्या आवरणाने युक्त अशी देता येतात. जुनी आसवारिष्टे अधिक वीर्यवान झालेली असतात. ती देताना त्यात ८ ते १६ पट पाणी मिसळून द्यावी लागतात. या सर्व ठिकाणी युक्तिप्रामाण्याचा वापर केलेला आढळून येतो.

या सर्व विवेचनावरून औषधे तयार करत असताना व वापरताना द्रव्यातील घटक द्रव्यांच्या गुणांचा संयोग, वियोग, औषधे वापरण्याचा काल, द्रव्यांवर केले जाणारे संस्कार व युक्तिप्रामाण्य या सर्वांचा वापर करावा लागतो हे लक्षात घेईल.

मनास अनुकूल वाटतील अशा स्वरूपात औषधे द्यावीत असे सहावे सूत्र सांगते. औषधाचे स्वरूप, म्हणजे त्याचे रंग, रूप, वास, चव, पॅकिंग इत्यादी आकर्षक स्वरूपात असावे. अन्यथा या उलट स्वरूपात औषध असेल तर ते घेण्याची रुग्ण टाळाटाळ करील. मनाचे अनुकूलत्व ह्या गोष्टीला चिकित्सेत अतिशय महत्त्व असते. हेच वेगळ्या स्वरूपात या श्लोकाद्वारे सांगितलेले आहे.

हे सर्व भैषज्यकल्पनेचे अथवा औषधीकरणशास्त्राचे आधारभूत सिद्धांत आहेत. आधारभूत सिद्धांतांमध्ये औषधे बनविण्यासाठी काय काय करावे लागते इतकेच नव्हे तर औषधे प्रत्यक्ष रुग्णास देण्यासाठीही काय काय नियम पाळावे लागतात यांचे सूत्रबद्ध विवेचन आढळते. यांचा आधार घेऊन जी औषधे बनवायची ती औषधे कोणत्या गुणांनी युक्त असावीत याची मार्गदर्शक तत्त्वे वरीलपैकी सहाव्या व सातव्या श्लोकांत वर्णन केलेली आढळतात. यावरून औषधी निर्माणाच्या केवळ ग्रंथोक्त पद्धती न वापरता आधुनिक यंत्रविज्ञानाचा आधार घेऊन नवीन नवीन औषधे बनविण्याची मुभाही आयुर्वेदशास्त्राने

दिलेली आहे असे दिसते. फक्त ती औषधे प्रभावशाली, कमी मात्रेत पुरणारी, रुग्णास घेण्यास सोयीची, अनिष्ट परिणाम न करणारी अशी असावीत, असे मार्गदर्शन केले आहे. औषधांचे गुणधर्मासंबंधीचे विवेचन आधुनिक काळातही आपणास उपयुक्त आहे.

विविध कल्पानां सर्वीर्यतावधिः ।

मागील प्रकरणात औषधे बनविण्याच्या विविध पद्धती कशा निर्माण होत गेल्या याचे विवेचन पाहिले आहे. त्यामध्ये तयार केलेली औषधे अधिकाधिक टिकाऊ बनविण्याच्या प्रयत्नातून ह्या विविध पद्धती निर्माण झाल्या आहेत असे सांगितले आहे. परंतु औषधांच्या टिकाऊपणालाही काही मर्यादा असतात. कालांतराने औषधांच्या स्वरूपामध्ये व रासायनिक घटनेमध्ये फरक पडत जातो. असे झाल्याने त्या औषधातील औषधी गुणधर्मांवर निश्चितच परिणाम होतो. काही औषधांत तर या प्रक्रियांमुळे अनिष्ट गुणधर्मही येण्याची शक्यता असते. यासाठीच पूर्वाचार्यांनी त्यांना आलेल्या अनुभवांवरून तयार झालेले औषधे हे किती काळपर्यंत 'वीर्यवान्' राहू शकते, म्हणजेच किती काळापर्यंत उपयुक्त राहू शकते यासंबंधीचे नियम तयार केले आहेत. आधुनिक काळात पाश्चात्य औषधीशास्त्रातही 'एक्स्पायरी डेट' ला महत्त्व आहे. औषध उत्पादकांना औषधनिर्माणाची तारीख व कोणत्या तारखेपर्यंत ते औषध वापरावे ही तारीख औषधांच्या पॅकिंगवर छापणे बंधनकारक असते. आयुर्वेदीय औषधीशास्त्रात यासंबंधीचा जो विचार आला आहे तो असा -

गुणहीनं भवेत् वर्षादूर्ध्वं तद्रूपमौषधम् ।

मासद्वयात्तथा चूर्णं हीनवीर्यत्वं आनुयान् ।

हीनत्वं गुटिकालेहौ लभते वत्सरात्परम् ।

हीनाः स्युर्धृतैलाद्याश्चातुर्मासाधिकस्तथा ॥

औषध्यो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्या वत्सरात्परम् ।

पुराणाः स्युर्गुणैर्युक्ता आसवा धातवोरसाः ।

शा.सं.प्र.खं.अ. १-४९ ते ५१.

वनस्पतिज द्रव्ये जशीच्या तशीच ठेवल्यास एक वर्षानंतर गुणहीन होतात. चूर्ण स्वरूपातील द्रव्य दोन महिन्यांनंतर हीनवीर्य होतात. गुटिका, अवलेह हे कल्प एक वर्षानंतर हीनवीर्य बनतात. सिद्ध घृत, तैले वगैरे चार महिन्यांनंतर हीनवीर्य बनतात. सामान्यतः जी

औषणे लघु पाकाची असतात तीही एक वर्षानंतर हीनवीर्य होतात. आसवे, धातूंची भस्मे, रसायन द्रव्य ही जितकी जुनी तितकी अधिक वीर्यवान होत जातात.

ह्या श्लोकात वेगवेगळे कल्प किती काळपर्यंत चांगल्या अवस्थेत राहू शकतात, यासंबंधी काही आकडे सांगितले आहेत. सामान्यतः जे कल्प टिकाऊ कल्प म्हणून केले जातात, अशांचाच उल्लेख यात केलेला आहे. पंचविध कषाय, क्षीरपाक, भैषजसिद्धपानीय इत्यादी कल्प हे दरवेळी ताजेच करून घ्यावयाचे असल्याने, त्यांचा उल्लेख यात नाही. कारण हे कल्प केल्यावर काही तासापर्यंत चांगल्या अवस्थेत राहू शकतात व नंतर ते खराब होऊ लागतात.

वनस्पतिज द्रव्य हे तोडून आणून वाळवून साठवून ठेवल्यानंतर एक वर्षपर्यंत सर्वीर्य राहते. याचा अर्थ तीनशेचौसष्ट दिवस सर्वीर्य असते व तीनशे पासष्टाव्या दिवशी हीनवीर्य बनते असा होत नाही. हा एक सर्वसाधारण कालावधी सांगितलेला आहे. वनस्पतिज कल्पांचा वातावरणाशी संपर्क आल्यावर त्यात हळूहळू बदल होऊ लागतो व कालांतराने हा बदल जाणवण्याइतका स्पष्ट होतो. काही अपवाद वगळता सर्व कल्प हे तयार केल्यावर शक्यतो लवकर वापरत आणणे हे इष्ट होय. वर उल्लेखिलेले कालावधी हे त्यातील गुणहीनता जाणवण्याइतकी स्पष्ट झाल्याचे दाखवितात इतकेच. हाच नियम पुढे सांगितलेल्या कालावधींना लागू आहे. चूर्णांचा सर्वीर्यतावधी दोन महिने इतका सांगितलेला आहे. चूर्ण साठविण्याच्या सुधारित पद्धती, हवाबंद बाटल्या, घट्ट बुचे इत्यादींचा वापर करून हा अवधी सहा महिन्यांपर्यंत सुद्धा वाढविता येतो. सिद्ध घृते व तैले ह्यांचा अवधी चार महिन्यांचा सांगितला आहे. या सुमारासच सिद्ध घृते व तैले यांना विशिष्ट दर्प येऊ लागतो असे आढळते. स्वभावतःच ज्यांचा पाक हलका असतो अशा (धान्यादिक) वनस्पती एक वर्षानंतर हीनवीर्य बनतात. धातूंच्या भस्मांमधील कार्यकारी शक्ती ही स्थिर झालेली असते. अनेक वेळा केलेल्या पुट संस्कारानंतर त्यामध्ये असलेले वनस्पतिज द्रव्यांचे अंश नष्ट झालेले असतात. त्यामुळे त्यांची सर्वीर्यता कायम स्वरूपाची असते. आसवारिष्टांच्या बाबतही त्यामध्ये असलेल्या कोहलांमुळे टिकाऊपणा आलेला असतो व ह्या कोहलामध्ये वनस्पती द्रव्यातील कार्यकारी शक्ती कालांतराने अधिक अधिक मिश्र होऊन स्थिर राहात असल्याने हे कल्प जेवढे जुने तेवढे अधिक वीर्यवान मानता येतात.

या सर्व विवेचनावरून असे लक्षात येईल की, वर उल्लेखिलेले काल हे त्या वेळच्या सर्वसाधारण निरीक्षणावरून ठरविण्यात आलेले आहेत. औषधे तयार करण्याच्या व साठविण्याच्या सुधारित पद्धतीमुळे हा कालावधी गुणवत्तास न होता सुद्धा वाढविता येतो. विविध चूर्णांमध्ये पारा - गंधकापासून तयार झालेल्या कज्जली, पर्पटी, हिमुळ, पोडूली, असे कल्प ठरविक प्रमाणात चूर्णित मिसळण्याची पद्धत आहे. यामुळे दुहेरी फायदा असा होतो की या द्रव्यांचा कीटकनाशनाच्या गुणधर्मासाठी चूर्णांना जाळी लागणे, त्यात अळ्या होणे या क्रिया होत नाहीत व त्यांच्या योगवाही गुणांमुळे त्या चूर्णांची मात्राही कमी पुरते. अशी चूर्णे त्यामुळेच वर्षानुवर्षेही चांगल्या अवस्थेत व वीर्यवान राहू शकतात. क्वाथासारखे काही तासांतच खराब होऊ लागणारे कल्प, त्यात साखर मिसळून वा म्लिसरीन मिसळून किंवा त्यांचे संधान करून अधिक टिकाऊ बनविता येतात. आधुनिक रसायनशास्त्रामुळे सोडियम मेट बाय् सल्फाईड सारखी 'प्रिझर्वेटिव' द्रव्येही आज सहज उपलब्ध आहेत. त्यांचा वापर आयुर्वेदीय औषधात करावा की नाही हा वादाचा व संशोधनाचा मुद्दा असला तरी काही वैद्यमंडळी अशा द्रव्यांचा वापर यशस्वीरीत्या करित असतात.

असे असले तरी आसवारिष्ट व भस्मे यांचा अपवाद वगळता बाकी सर्व औषधे तयार झाल्यावर शक्यतो लवकर वापरावी असे सामान्य तत्त्व आपणास सांगता येते.

मान - परिभाषा

न मानेन विनायुक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित् ।
अतः प्रयोगकार्यार्थं मानं अत्रोच्यते मया ॥

शा.सं प्र.खं.अ. १-१४

कुठल्याही द्रव्याचा वापर व्यवहारात करित असताना तो किती मात्रेत वापरला, किती प्रमाणात वापरला हे माहीत असणे आवश्यक असते. त्याशिवाय सर्वत्र व्यवहार थंडावतील. जवळ-जवळ सर्व आयुर्वेदीय संदर्भ ग्रंथ फार पूर्वीच्या काळीच लिहिलेले असल्याने त्या सर्व ग्रंथांत त्या त्या काळी प्रचलित असलेल्या मानांचे उल्लेख द्रव्यांच्या मोजमापाच्या संदर्भात येतात. आजच्या काळात ज्या वेळी आपण त्या ग्रंथांचा संदर्भ म्हणून उपयोग करतो, त्या वेळी त्या त्या मानांचे रूपांतर प्रचलित मानांमध्ये करणे ही आवश्यक बाब ठरते. म्हणून या विषयाचे महत्त्व आहे.

मान ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति, “मीयते अनेन इति मानम् ” ज्याच्याने मापले जाते, मोजले जाते, त्याला मान म्हणावे अशी सांगता येईल. याच अर्थाचा परिमाण असा शब्द आहे. त्याचीही व्युत्पत्ती, “परिमीयते अनेन इति ।” अशी सांगता येते. थोडक्यात मान परिमाण, माप हे सर्व समानार्थी शब्द आहेत.

प्रामुख्याने तीन प्रकारची मापे अथवा परिमाणे त्या काळात प्रचलित होती असे आढळून येते.

(१) ठोस अथवा पौतव - घन द्रव्यांचे वजन मोजण्यासाठी

(२) तरल अथवा द्रुवय - द्रव्य पदार्थांचे आकारमान मोजण्यासाठी

(३) पाथ्य - घन पदार्थांची लांबी, रुंदी, खोली, जाडी इत्यादींच्या मापनासाठी

या शिवाय कालाणानेसाठीही असलेली परिमाणे माहीत असणे आवश्यक असते.

या सर्व मानांच्या संज्ञा कोष्टकात दिलेल्या आहेत. या कोष्टकावरून प्रचलित मेट्रिक सिस्टिममधील रूपांतरेही काढता येतील.

प्राचीन काळी भारतामध्ये एकछत्री, एकसूत्री असे राज्य नव्हते. त्यामुळे ठोस, पाथ्य, तरल अशा मान पद्धतीने मोजण्याची वेगवेगळी परिमाणे अस्तित्वात होती. जरी काही ठिकाणी संज्ञा एकच असल्या तरी प्रत्यक्ष वजनामध्ये भिन्नता असे. चरक, सुश्रुत, शाईगंधर व रसरत्नसमुच्चय ह्या प्रमुख ग्रंथांच्या रचनाकालातील परिमाणांचा तुलनात्मक अभ्यास जर केला तर ही विविधता स्पष्ट होते. शाईगंधराने तर त्या काळात अस्तित्वात असलेल्या मागध व कलिंग ह्या दोन्ही पद्धतींचा उल्लेख केलेला आढळून येतो.

या सर्व कोष्टकांचा तुलनात्मक अभ्यास केल्यास असे आढळते की प्रत्येक पद्धतीत सांगितलेले कमी वजनाचे माप हे भिन्न आहे. सुश्रुत व कलिंग मान सोडले तर बाकीच्या पद्धतीत मानांची सुरुवात ही तकाने अथवा अनुमानाने केलेली आहे व म्हणूनच ती इतरांशी जुळत नाही. सर्षप ह्या मानापासून प्रत्यक्ष, स्थूल मानावर सर्वजण आलेले दिसतात. सर्षप व यव ह्यांचेही वजन भिन्न मानलेले आढळते. देश, काल, क्षेत्र इत्यादींच्या फरकामुळे हे स्वाभाविकही आहे. ८० गुंजांचा तोळा मानणारे कलिंग मान सोडले तर बाकी सर्व पद्धतीत ९६ गुंजांचा तोळा मानण्यात येतो. गुंजा, तोळा ही माने म्हणूनच सर्वांची सारखीच आहेत, असे मानण्यास हरकत नाही. धरणमान मात्र प्रत्येकाचे वरील कोष्टकाप्रमाणे भिन्न येते. हे मुद्दाम लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे:

यावरून लक्षात येईल की एका पद्धतीची माने व परिभाषा दुसऱ्या पद्धतीशी जुळत नाहीत. म्हणून ज्या ग्रंथाप्रमाणे कल्प करावयाचा असेल, त्या ग्रंथाप्रमाणेच मानपद्धती लक्षात घेऊन प्रयोग करावा, म्हणजेच अपेक्षित गुणांचा लाभ होईल.

आज वापरल्या जाणाऱ्या मेट्रिक पद्धतीत या कोष्टकातील प्रमुख संज्ञांचे रूपांतर असे करता येईल.

१२० मि.ग्रॅ. = १ गुंजा
१ ग्रॅम = १ मासा, ८ गुंजा
१ तोळा = ११.६६ ग्रॅम्स (१२ मासे)

हिशोबाच्या सोयीसाठी १० ग्रॅम = तोळा असे मानले जाते.

या शिवाय मेट्रिक पद्धतीत

१००० मि. ग्रॅ. = ग्रॅम

१००० ग्रॅम्स = १ किलोग्रॅम

१००० किलोग्रॅम्स = १ क्विंटल

१० क्विंटल = १ टन

अशी परिमाणे वापरतात, हे सर्वांस माहीत असेलच.

दुबय मान अथवा तरल मान - मागध पद्धतीत द्रवमापनाचे माप कुडव सांगितले आहे. चार अंगुळे व्यास व ४ अंगुळे उंची असलेल्या पात्रात जेवढा द्रव मावतो, त्यास कुडव म्हणावे. यात १६ तोळे द्रव्य मावते. द्रवमापनाच्या दुसऱ्या पद्धतीत बिंदू अथवा थेंब हे परिमाण वापरलेले आढळते. द्रव द्रव्यात बोट बुडवून बाहेर काढल्यावर जो थेंब पडेल, त्यास बिंदू म्हणावे. ८ बिंदू = १ शाण, १/२ शाण = १ शुक्ती व ५ शुक्ती = १ पाणिशुक्ती अशी परिमाणे आहेत. तिसऱ्या पद्धतीत ४ शाण = १ शुक्ती व २ शुक्ती = १ पाणिशुक्ती असे कोष्टक आढळते. एक पाणिशुक्ती हा आकार ब्रिटिश पद्धतीच्या जवळ जवळ १ फ्लुइड ड्राम इतका येतो. १ तोळा द्रव द्रव्य हे सुमारे १२ मि. लि. इतके येते. हिशोबासाठी १० मि. लि. धरले जातात.

द्रवाचे मापन करताना एक घन सेंटिमीटर आकारमानाचे द्रवाला १ मिलिलिटर १००० मिलिलिटर = १ लिटर, असे संबोधितात हे आपणास माहीत आहेच.

पाठ्यमान - येथे यव हे प्रमाण मानलेले आहे. यवाची रुंदी येथे अपेक्षित आहे, लांबी नव्हे.

कारण पुढे कोष्टकामध्ये आठ यव हे एका अंगुळाबरोबर सांगितले आहेत. एक अंगुळ म्हणजे सुमारे २ सें.मी एवढी सरासरी रुंदी भरते. आठ यव हे लांबीप्रमाणे एका पाठोपाठ ठेवले तर ते अंतर सुमारे ७.५ सें.मी. एवढे भरते. या उलट यवाच्या रुंदीप्रमाणे आठ यव शेजारी शेजारी ठेवल्यास ते अंतर एका अंगुळाएवढे भरते. म्हणून यव प्रमाणात यवाची रुंदी बाजू विचारात घ्यावी.

८ यव = १ अंगुळ, २ अंगुळ = १ तसू, ६ तसू = १ वितस्ती (१ इंच) = २२.८६ (२३) सेंमी.

२ विनस्ती = १ हस्त (कोपरापासून मध्यमांगुलीचे अग्रपर्यंत, सुमारे १८ इंच) = ४६ सेंमी.

४ हस्त = १ दंड, व्यास २२ अंगुळे = १ अरत्नी.

यवापेक्षाही कमी लांब मोजण्यासाठी यूका, लिक्षा, रोमाग्र, त्रसरेणू व परमाणू ही परिमाणे सांगितलेली आहेत व ती उत्तरोत्तर ८ पटीने कमी होत जातात.

मेट्रिक पद्धतीत - १०० सेंटिमीटर = १ मीटर व १००० मीटर = १ किलोमीटर अशी परिमाणे रूढ आहेत. सेंटिमीटरपेक्षा कमी अंतर मोजण्यासाठी त्याच्या एक दशांश भागाला मिलिमीटर अशी संज्ञा देऊन मोजण्याची पद्धत आहे.

कालमापन - सुशुत संहितेमध्ये अक्षिनिमेष म्हणजे पापणीची उघडझाप करावयास लागणारा वेळ, हे कमीत कमी मान सांगितलेले आहे. त्याची बाकीची परिमाणे व रूपांतर खालीलप्रमाणे आहेत.

१५ अक्षिनिमेष	=	१ काष्ठा = ४.७७ सेकंद
३० काष्ठा	=	१ कला = २ मि. २३.२ सेकंद
२०.१ कला	=	१ मुहूर्त = ४८ मिनिटे
३० मुहूर्त	=	१ अहोरात्र = २४ तास
१५ अहोरात्र	=	१ पक्ष
२ पक्ष	=	१ मास
२ मास	=	१ ऋतू
२ ऋतू	=	१ अयन
२ अयन	=	१ वर्ष

भारतीय कालमापन पद्धतीत या संज्ञांमध्ये फरक आहे.

६० विपल	=	१ पल = २४ सेकंद
६० पल	=	१ घटिका = २४ मिनिटे
२ घटिका	=	१ मुहूर्त = ४८ मिनिटे
३.५ मुहूर्त	=	१ प्रहर (याम) = ३ तास
४ प्रहर	=	१ दिवस किंवा रात्र = १२ तास
८ प्रहर	=	१ अहोरात्र = २४ तास

अशा रीतीने मान परिभाषेतील वेगवेगळ्या संज्ञा व त्यांचे आधुनिक मान परिभाषेतील रूपांतर ह्यासंबंधीचे विवेचन आपण पाहिले. याचा वापर करूनच ग्रंथांमधील मान परिभाषेचा अर्थ आपण प्रयोगाकारिता लावणे इष्ट ठरेल.

सुश्रुकालीन	चरक	शाङ्गधर- मागध	शाङ्गधर- कलिङ्ग	रसरत्नमुच्चय
	(२३) २ प्रस्थ = १ अर्धपात्र (२४) ४ प्रस्थ = १ आढक पात्र (२५) ८ प्रस्थ = १ कंस (२६) ४ आढक = ११ द्रोण (२७) २ द्रोणक = शूर्प, कुंभ (२८) २ शूर्प = १ गोणी (२९) २ गोणी = २ खारी (३०) २ खारी = २ भारी (३१) ४ खारी = १ वाह (३२) १०० पल = १ तुला	(२२) ४ कुडव = १ प्रस्थ (६४ तोळे) (२३) २ प्रस्थ = १ अर्धपात्र (२४) ४ प्रस्थ = १ आढक पात्र (२५) ८ प्रस्थ = १ कंस (५१२ तो) (२६) ४ आढक = १ द्रोण (२७) २ द्रोण = १ शूर्प (२८) २ शूर्प = १ गोणी द्रोणी, वाह (२९) ४ गोणी = १ खारी (३०) १०० पल = १ तुला (४०० तो) (३१) २० तुला = १ भार (८,००० तो)		(२२) १०० पल = १ तुला ४० तुला = १ भार (४००० तो)

प्रकरण : ४ शुष्क - आर्द्र द्रव्यासंबंधीचे नियम

आयुर्वेदीय वाङ्मयामध्ये औषधीकल्प निर्माण करण्यासंबंधी जे विवेचन आढळते त्यामध्ये बहुतेक ठिकाणी वनस्पतिज द्रव्यांचा केवळ नामोल्लेख असतो. ही वनस्पतिज द्रव्ये वापरत असताना ती शुष्क अथवा आर्द्र अशा कोणत्या स्वरूपामध्ये वापरावी यासंबंधीचा उल्लेख अभावानेच आढळतो. अशा वेळी वनस्पतिज द्रव्ये त्यांच्या अवस्थेवर अवलंबून किती प्रमाणात व्यावीत याविषयी काही नियम चरकाचार्य व सुश्रुताचार्यांनी सुचविले आहेत. त्यांचा विचार येथे करावयाचा आहे.

(१) शुष्काणां इदं मानं आर्द्राणां च द्विगुणं इति ।
शुष्कद्रव्येषु यन्मानं आर्द्रेषु द्विगुणं हि तत् ॥
शुष्कस्य गुरुतीक्ष्णत्वं तस्मात् अर्धं प्रयोजयेत् ।
शुष्काणां इदं मानं आर्द्रद्रवाणांच द्विगुणम् इति ॥

सुश्रुत चिकित्सास्थान, अ. ३१-७

(२) शुष्कं द्रव्येषु इदं मानं एवं आर्द्रि प्रकृतिर्तम् ।
द्विगुणं तत् द्रवेषु इष्टं तथा सद्योद्भूतेषु च ॥

चरक कल्पस्थान १२-१८

चरकाचार्या व सुश्रुताचार्यांनी नुकतेच तोडलेले वनस्पतिज द्रव्य वा आर्द्र आणि शुष्क द्रव्य यांच्या वापसंबंधीचा हा नियम सांगितलेला आहे. आधी उल्लेखिलेली पौतव माने ही शुष्क द्रव्यांसंबंधीची आहेत. पौतव वा ठोस मानामध्ये ज्या वेळी आर्द्र अथवा द्रव्य द्रव्ये व्यावयाची असतील, तर ती दुप्पट प्रमाणात व्यावीत असा सर्वसामान्य नियम येथे सांगितलेला आढळतो.

हा जो नियम सांगितलेला आहे, त्या पाठीमागाची विचारसरणी काय असावी याचा विचार केला असता लक्षात येते की आर्द्र वनस्पतिज द्रव्यामध्ये पाण्याचे प्रमाण खूपच असते. त्यामुळे शुष्क द्रव्यापेक्षा तितक्याच वजनाच्या त्यातच आर्द्र द्रव्यात त्या मानाने औषधी गुणधर्म कमी असणार, त्याचे तीक्ष्णत्वही कमी असणार, म्हणूनच आर्द्र व द्रव द्रव्ये पौतव मानाने व्यावयाची असताना अपेक्षित गुणधर्मसाठी दुप्पट प्रमाणात व्यावीत असा नियम आहे.

वाग्भटाचार्य, शार्ङ्गधर व योगरत्नाकरकार यांनी याबाबतीत अधिक खुलासा करताना म्हटले आहे की १ गुंजेपासून १ कुडवापर्यंत द्रव्य, आर्द्र वा शुष्क ही द्रव्ये सांगितल्याप्रमाणे तेवढीच घ्यावीत. सारांश वनस्पतिज द्रव्यांचे औषधातील प्रमाण त्यामानाने कमी असल्यास आर्द्र, शुष्क असा फरक करण्याची जरूरी नाही. मात्र हे प्रमाण त्यामानाने मोठे असल्यास हा नियम पाळावा. धुत्तर, अफू इत्यादी बाबत मात्र तारतम्य वापरणे इष्ट आहे.

हा नियम जरी सांगितलेला असला तरीही तो सरसकट सर्व वनस्पतिज द्रव्यांना लागू करता येणार नाही. याला दोन महत्त्वाची कारणे आहेत. एक म्हणजे वनस्पतिज द्रव्यातील पाण्याचे प्रमाण सारखे नसते, ते सारखे असते असे मानणे चूक ठरेल, इतकेच नव्हे तर एकाच वनस्पतीच्या भागातील जलांश हा ऋतू, देश, हवामान, वातावरणातील उष्णतामान या सर्वांवर अवलंबून असल्याने, बदलते असते. तेव्हा आर्द्र द्रव्यांमध्ये जरी कार्यकारी शक्ती स्थिर नसली, जलांशामुळे जरी तिचे तीक्ष्णत्व कमी झालेले असले, तरी सरसकट दुपट प्रमाणात आर्द्र द्रव्य घेऊन इष्ट ते कार्यशक्तीचे प्रमाण आपणास मिळवता येणार नाही. त्यात नक्कीच फरक पडेल व तो कल्पनाच्या गुणधर्मांवर परिणाम करील. कित्येक वनस्पतिज द्रव्ये अशी असतात की त्यांच्या आर्द्र द्रव्यातील व शुष्क द्रव्यातील गुणधर्म हे भिन्न असतात, त्यामुळे त्याचे रस, वीर्य, विपाक हेही बदलतात. उदाहरणार्थ, आर्द्रक हे द्रव्य आर्द्र स्वरूपात मधुर रसाचे मधुर विपाकी व शीतवीर्याचे तर शुष्क स्वरूपात कटुतिक्त रसाचे कटु विपाकी व उष्णवीर्याचे असते. वासापत्रांमध्ये असलेला कफ सावणाचा गुणधर्म हा तर आर्द्र अवस्थेत प्रकषिने जाणवतो, शुष्क अवस्थेत तो कमीच होत जातो. म्हणून वासापत्र शुष्कावस्थेत वापरताना त्याचे प्रमाण प्रत्यक्षात वाढवावेच लागते. वचा, जटामांसी, उशीर इत्यादी द्रव्ये आर्द्र अवस्थेत जवळ- जवळ निर्गंध असतात व शुष्क होतानाच रासायनिक परिवर्तनाने त्यात सुगंधी द्रव्ये निर्माण होतात. अशी सुगंधी द्रव्ये वापरावयाची असल्यास अपेक्षित गुणांचा लाभ आर्द्र द्रव्ये दुपट प्रमाणात घेऊनसुद्धा होणार नाही.

या सर्व उदाहरणांवरून हे स्पष्ट होते की, आर्द्र द्रव्ये सरसकट दुपट प्रमाणात घेणे, अथवा आर्द्र द्रव्याच्या ऐवजी शुष्क वा शुष्क द्रव्याच्या ऐवजी आर्द्र द्रव्ये घेणे हे योग्य होणार नाही. द्रव्यांच्या बाबत शुष्क, आर्द्र व द्रव अशा तीन संज्ञा वापरल्या जातात. यापैकी आर्द्र व द्रव ह्या संज्ञांचे अधिक स्पष्टीकरण करणे आवश्यक आहे. कारण ह्या संज्ञा बऱ्याचदा समानार्थी

वापरल्या जातात. आर्द्र याचा अर्थ ओलसर असा होतो व ही संज्ञा घन पदार्थासच लावली जाते. उदा. झाडाची नुक्तीच तोडलेली पाने ही आर्द्र असतात. द्रव ही संज्ञा पातळ पदार्थास लावली जाते (लिक्विड). उदाहरणार्थ, पाणी हा द्रव पदार्थ आहे. मान परिभाषेत शुष्क व आर्द्र द्रव्ये ही पौतव मानाने मोजली जातात. तर द्रव द्रव्ये ही द्रवय मानाने मोजली जातात. परंतु ह्या विविध मान परिभाषांमध्ये कुडव, तोळा, द्रोण अशी काही माने द्रव व शुष्क आणि आर्द्र अशा सर्वांच्याच मापनार्थ वापरली जातात.

द्रव द्रव्ये ही द्रवय मानाने मोजली जातात. या पद्धतीने मोजताना द्रव्याचे आकारमान मोजले जाते, वजन नव्हे. म्हणजेच पाठामध्ये १ कुडव इतके द्रव द्रव्य सांगितलेले असेल, तर द्रवयमानाने एक कुडव मोजून घेतल्यास त्याचे वजन पौतवमानाप्रमाणे १ कुडवच भरेल असे नाही. म्हणून द्रव द्रव्ये ही दुपट प्रमाणात घ्यावीत असा नियम केलेला असावा. अर्थातच हाही नियम सरसकट वापरणे योग्य होणार नाही. कारण सारख्याच आकारमानांची अनेक द्रव्ये द्रव्ये घेतली तर त्याचे वजन सारखेच येणार नाही, ते त्या द्रव्येच्या विशिष्ट गुरुत्वावर अवलंबून राहिल. उदा. पारद हे द्रव द्रव्य द्रवय मानाने एक कुडव मोजून घेतले, तर त्याचे पौतव मानाने होणारे वजन कितीतरी जास्त भरेल. या उलट मद्याकार्कासारख्या द्रव पदार्थांच्या बाबतीत हे वजन कमी भरेल. म्हणूनच हा नियम सरसकट वापरणे योग्य होणार नाही.

वरील विवेचनावरून असे म्हणता येईल की हे सर्व नियम कल्प करताना वैद्याने तारतम्याने उपयोगात आणावेत.

औषधी द्रव्यांचे ग्राह्याग्राह्यत्व

औषधी द्रव्यांवर ती ज्या वातावरणात निर्माण होतात वाढतात, त्या वातावरणाचा परिणाम होणे स्वाभाविक आहे. यासाठीच चरकसुश्रुतादि सर्वच पूर्वाचार्यांनी औषधी द्रव्ये मिळवताना ते कोठून आणावे, कुठले आणावे, कसे आणावे यावर खूपच विस्ताराने माहिती दिल्याचे आढळते. बऱ्याच वनस्पती अशा असतात की त्यांच्या एखाद्या भागताच औषधी कार्यकारी शक्ती प्रकषिने असते. कोणत्या वनस्पतीचा कोणता भाग औषधासाठी वापरावा याचीही माहिती आढळते. आणखी थोड्या खोलात जाऊन वनस्पती ज्या भूमीमध्ये निर्माण होतात, त्या भूमीचही परीक्षण करून योग्य भूमीत वाढलेल्याच वनस्पती वापरल्या असा आदेश वाग्भटाचार्यांनी दिलेला आढळतो.

गृहीयात्तानि सुमनाः शुचिः प्रातः सुवासरे ।
आदित्यसमुखो मौनि नमस्कृत्य शिवं हृदि ॥
साधारणधरा द्रव्यं गृहीयात् उत्तराश्रितम् ।
वल्मीककुत्सितातनूपं स्मशानोषरमार्गजा ॥
जन्तुवह्निहिमव्यासा नौषधिः कार्यसिद्धिदा ॥

अष्टांगहृदय, अ. ६-५५, ५६

चांगला दिवस पाहून प्रातःकाली शुचिर्भूत होऊन सूर्यासमोर उभे राहून त्यास नमस्कार करावा. हृदयात शिवाचे स्मरण करावे. कोणाशी न बोलता चांगल्या जागीवर उगावलेल्या वनस्पतीचे उत्तरेकडील जागी असलेले साल अथवा मूळ (अथवा आवश्यक ते अंग) काढून आणावे. वारूळ, वाईट जागा, स्मशानभूमी, दलदलीने व्याप्त जागा, गवत न उगाविणारी जागा इत्यादी टिकाणच्या वनस्पती आणू नयेत. कीड लागलेली, अप्रिदग्ध, थंडीने कोळपलेली अशाही वनस्पती आणू नयेत. कारण त्यापासून काहीही कार्यभाग साध्य होत नाही.

वनस्पतीपासून औषध निर्माण करणे हे पवित्र समाजोपयोगी कार्य मानले जात असल्याने, एक प्रकारचे धार्मिक अधिष्ठान औषधी वनस्पती आणण्याच्या कार्याला लाभलेले दिसते. यासाठीच शुचिर्भूत होऊन सूर्याला नमस्कार करून वगैरे विधी सांगितलेला असावा. उत्तर दिशेचा संदर्भ कदाचित अनाकलनीय वाटेल म्हणून त्याचे स्पष्टीकरण देणे आवश्यक वाटते. आयुर्वेदीय वाङ्मय हे भारतवर्षात निर्माण झालेले आहे आणि भारताच्या उत्तरेस असलेल्या हिमालय पर्वतामध्ये निर्माण झालेले आहे आणि भारताच्या उत्तरेस असलेल्या हिमालय पर्वतामध्ये निर्माण झालेल्या औषधी सर्वश्रेष्ठ मानल्या आहेत. या ठिकाणी उत्तर दिशा म्हणजे हिमालय पर्वताचा प्रदेश असा अर्थ करणे योग्य होय. ज्योतिषशास्त्रानुसार उत्तर दिशेचा दिकपाल चंद्र मानलेला आहे व चंद्र हाच औषधी वनस्पतींचा अधिपतीही मानलेला आहे. म्हणून उत्तर दिशेकडील वनस्पती अधिक वीर्यवान असल्या पाहिजेत असाही संकेत असावा.

वनस्पती करपलेल्या (वह्निव्याप्त), थंडीने कोळपलेल्या (हिमव्याप्त), कीड लागलेल्या (जंतुव्याप्त) अशा असल्यास त्यामधील औषधी गुणधर्म हे नष्ट होतात, कारण ह्या कारणांनी वनस्पतींची रासायनिक घटनाच बदलते. म्हणून अशा वनस्पती अग्राह्य टराविलेल्या आहेत व ते योग्यच आहे.

औषधसंग्रह काल

औषधी वनस्पतींचा संग्रह करण्यासाठी वेगवेगळ्या कालांचा उल्लेख आढळतो. त्यांचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल.

(१) वनस्पतींच्या भागांवरून सांगितलेले काल
तेषां शाखापलाशमचिप्ररूढं वर्षावसंतयोग्राहं,

ग्रीष्मे मूलानि, शिशिरे वा शीर्णंप्ररूढानि,
शरदित्वक्कंदक्षीराणी, हेमंते सारानि, यथर्तु पुष्पफल्मिती ।

चरक कल्पस्थान अ. १ - १०

(१) शाखा व पत्र - वर्षा व वसंत ऋतूमध्ये (२) मूल - ग्रीष्म वा शिशिर ऋतूमध्ये, (३) त्वक्, कंद, क्षीर - शरद ऋतूमध्ये (४) सार - हेमंत ऋतूमध्ये (५) पुष्प व फळ - ज्या ऋतूमध्ये पक्वावस्था येते, त्या ऋतूमध्ये. हे निर्णय चरकाचार्यांनी दिलेले आहेत.

सुश्रुत संहिता, राजनिघंटु इत्यादी ग्रंथांमध्ये यात थोडेफार फेरबदल सुचविलेले आहेत. उदा. शतावरी, बला, चंदन, उशीर इत्यादी औषधे सौम्य कालामध्ये म्हणजे शरद, हेमंत व शिशिर ऋतूमध्ये आणावीत. चित्रक, करंज, शिगु इत्यादी औषधे उष्ण कालामध्ये म्हणजे वसंत, ग्रीष्म, वर्षा ऋतूमध्ये आणावीत.

(२) वनस्पतींच्या वीर्यांवरून सांगितलेले काल

सौम्यन्वौषधानि सौम्येष्वृतुष्वादीत, आग्नेयान्याग्नेयेषु
एवव्यापन्नगुणानि भवन्ति ।

सौम्यान्वौषधानि सौम्येष्वृतु गृहीतानि सोमगुण -
भूयिष्ठयां भूमौ जातान्वृत्ति मधुस्निग्धशीतानि जायन्ते ।

सुश्रुत सूत्रस्थान अ. ३६ - ५

प्रत्येक वनस्पतींचे वीर्य हे वेगवेगळे असते. त्यामुळे ज्या कालामध्ये वीर्य अधिक प्रभावी असते, अशा कालातच त्यांचा संग्रह करणे इष्ट आहे. म्हणून शीत वीर्यात्मक वनस्पती ह्या सौम्य ऋतूमध्येच आणल्या पाहिजेत व उष्ण वीर्यात्मक वनस्पती उष्ण ऋतूमध्येच आणल्या पाहिजेत. हा विचार सुश्रुताचार्यांनी मांडलेला आहे.

(३) वनस्पतींच्या कार्मुकतेवरून सांगितलेले काल
शरदखिलकार्यार्थे ग्राहां सरसमौषधम् ।
विरेकवमनार्थं च वसन्तान्ते समाहरेत् ॥

शाईंगधर संहिता प्रथमखंड अ. १-५७
निशोत्तर, स्नुही, मदन अशी विरेचन वा वमन द्रव्ये वसंत ऋतूमध्ये व बाकी कार्य
करणारी सर्व द्रव्ये शरद ऋतूमध्ये काढावीत, असे शाईंगधर संहितेत सांगितले आहे.
वनस्पतींचे कुठले अंग ग्राह्य आहे. याचेही वर्णन काही उदाहरणांवरून शाईंगधराने
केलेले आहे.

ज्या वनस्पतींची मुळे मोठी आहेत, त्यांच्या मुळाच्या साली घ्याव्यात. उदा.
बृहत्पंचमुळे, कुटज, उशीर. जी मुळे सूक्ष्म आहेत, ती तशीच घ्यावीत. वड, जांबूळ,
आंबा इत्यादी मोठ्या वृक्षांच्या साली वापराव्या. बीजकादी वृक्षांच्या म्हणजेच खैर,
अशाणा, मोह इत्यादी वृक्षांच्या खोडातील गाभा वापरावा. तालिस, तमाल, नागवल्ली
इत्यादी वनस्पतींची पाने वापरावीत. त्रिफालादि वृक्षांची फळे वापरावी. धातकी, पलाश,
गुलाब इत्यादींची पुष्पे वापरावीत. स्नुही, अर्क इत्यादींचे क्षार अथवा चीक वापरावे.

वनस्पतिज द्रव्यांचे संरक्षण व साठवण

चरकाचार्य व सुश्रुताचार्य यांनी, आणलेली वनस्पतिज द्रव्ये भेषजागारात
जमिनीपासून वर, उत्तमपात्रात झाकण लावून ठेवावीत व अग्नी, वारा, बाष्प, धूळ व
कीटक यांचा संपर्क न होऊ द्यावा असे म्हटले आहे (चरक कल्पस्थान अ. १, सुश्रुत
सूत्रस्थान अ. ३७). भेषजागाराचे वर्णनही पवित्रस्थळी असलेले, हवेशीर, प्रत्यक्ष
वाऱ्याचा झोत येणार नाही असे, उन्ह, पाऊस, धूळ व कीटक यांच्यापासून संरक्षित
असावे, असे केलेले आढळते.

आसवारिष्टांसारखे काही कल्प असे असतात की ते बाटल्यांतून भरल्यानंतरही
काही काल त्यामधील रासायनिक प्रक्रिया सुरू असतात. वातावरणातील उष्णतेचा या
रासायनिक प्रक्रियांवर परिणाम होत असतो. अशा औषधांची खोकी उन्हात राहिली तर
सीलबंद बाटल्यांमध्ये या प्रक्रियांचे प्रमाण वाढून निर्माण होणाऱ्या वायूमुळे बाटल्या
फुटतात. सुगंधी द्रव्यांच्या भावना दिलेली औषधे अधिक तापमानात राहिली असता

त्यातील सुगंधी द्रव्य उष्णतेने उडून जाते. वनस्पतिज द्रव्ये ही जात्याच आर्द्रता शोषून
घेणारी असतात. म्हणून वनस्पतिज पदार्थापासून तयार केलेली घन औषधे ही हवाबंद
पॅकिंगमध्ये व खालीवर कापसाचे आवरण घालून ठेवतात.

वनस्पतिज द्रव्ये चांगल्यापैकी टिकण्यासाठी हवामान, ऋतू, वायुवीजन, पात्र
(Container) आणि अवच्छादन (Packing) यांची मदत लागते, असे आधुनिक
काळात मानले जाते. बरोबर हाच विचार पूर्वाचार्यांनी केलेला होता असे वरील
विवेचनावरून आढळून येईल.

औषधी कल्पांचे परीक्षण

तयार झालेले औषध योग्य आहे किंवा नाही याची परीक्षा वैद्याने करून मगच ती
औषधे प्रत्यक्ष रुग्णावर वापरली गेली पाहिजेत. औषधी कल्पांच्या परीक्षणाची साधने ही
त्या काळामध्ये केवळ पंचज्ञानेंद्रिय असली पहिजेत. त्या औषधांच्या संबंधी शब्द, स्पर्श,
रूप, रस व गंध या ज्ञानप्राप्तीच्या पाचपैकी शक्य तेवढ्या अधिक मार्गांनी ज्ञान मिळवून
औषध योग्य की अयोग्य हे ठरविले जात असे. काही कल्पांच्या उदाहरणाने हा परीक्षण
विधी अधिक स्पष्ट करता येईल. चूर्ण स्वरूपातील औषध खलताना त्यातून आवाज येऊ
नये (शब्द), ते चूर्ण श्लक्ष्ण असावे (स्पर्श), त्याला घटक द्रव्यांचा एकत्रित असा रंग, चव
व वास यावा (रूप, रस व गंध) असे चूर्णाच्या परीक्षणाचे मुद्दे सांगता येतील.

औषधातील घटक द्रव्ये व औषधनिर्माणविधी हा संपूर्ण माहीत असेल तर कोणत्याही
औषधाचा शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध यांच्या साहाय्याने परीक्षण विधी ठरविता येईल.
गुटिकाकल्पांचा टणकपणा, क्षारकल्पांचा पांढराशुभ्र वर्ण, अवलेहकल्पांचा चिकटपणा
असे काहीना काही गुण प्रत्येक कल्पामध्ये असतात. तेही याच विधीने तपासता येतील.
उदा. गुटिका तयार झाल्यावर त्या ६-७ इंचावरून धातूच्या पात्रात सोडल्या असता 'टण'
असा आवाज यावयास हवा व गोळीही फुटता कामा नये. तयार झालेल्या गोळ्या स्पर्शास
गुळगुळीत, समान आकाराच्या असाव्यात. वापरलेल्या घटक द्रव्यांवरून इष्ट रंग हा औषधास
यावयास हवा. उदाहरणार्थ, गुगुळुकल्प काळे कुळुकुळीत असावेत. त्रिभुवनकीर्तीसारखी
हिंगुळयुक्त औषधे केशरी-लालसर असावीत. गौरिकयुक्त औषधांचे बाबतीतही हेच सांगता
येईल. माका, बाही इत्यादी हिरवी पाने वापरून केलेले स्नेह हे हिरवट रंगाचे दिसतात.
संजीवनी गुटीला गोमुत्राचा वास येतो. शिलजितयुक्त चंद्रप्रभासारख्या औषधाला

शिलाजिताचा वास येतो. हिवाष्टक चूर्णाला हिगाचा वास येतो.

आयुर्वेदीय पद्धतीने औषधांचे परीक्षण या शब्द स्पशर्दीचा उपयोग करून करता येते. आज आधुनिक विज्ञानामध्ये द्रव्यांचे गुणतः व प्रमाणात विश्लेषण करण्याच्या पद्धतीमध्ये प्रचंड क्रांती झालेली आहे. कोणत्याही दिलेल्या औषधात कोणती द्रव्ये आहेत व ती किती प्रमाणात आहेत ही माहिती आज उपलब्ध होऊ शकते. अवलोककल्पामध्ये शर्करेचे प्रमाण, आसवारिस्टॉमधील मद्याकचिचे प्रमाण हे काही सोप्या रासायनिक परीक्षणांवरून सहज कळू शकते. यामुळे औषधाची केवळ योग्यायोग्यताच कळते असे नाही, तर औषधांच्या प्रमाणीकरणासही त्याने मदत होते. याशिवाय औषधांचा टणकपणा, त्याचे चूर्णीकरणासाठी द्यावा लागणारा दाब, त्याचे शरीरात विघटन किती वेळात होते इत्यादी भौतिक गुणधर्मांचे परीक्षणही आधुनिक काळात केले जाते.

□□□

प्रकरण : ५ ✓
पंचविधकषाय कल्पना

वैद्यकीय व्यवसायामध्ये रुग्णपरीक्षण व रोगनिदान ज्ञानानंतर, वैद्य त्या रोगनाशासाठी कोणते औषधी द्रव्य वापरता येईल याचा विचार करित असतो. त्याचबरोबर हे औषधी द्रव्य कोणत्या स्वरूपामध्ये रुग्णाला देता येईल याचा विचारही आवश्यक असतो. कारण एकाच वनस्पतिज द्रव्यापासून वेगवेगळे कल्प तयार करता येतात. यापैकी कोणता कल्प रुग्णासाठी वापरावे हे रुग्णाचे बल, रोगाचे बल, अवस्था, रुग्णाचे वय इत्यादी अनेक घटकांवर अवलंबून असते. तसेच वनस्पतिज द्रव्याच्या कोणत्या भागामध्ये औषधी कार्यकारी शक्ती ही जास्तीत जास्त प्रमाणात असते याचाही विचार करावा लागतो. यासाठी औषधी कल्प तयार करण्याच्या ज्या अनेक पद्धती आहेत, त्यापैकी पंचविध कषाय कल्पना या मूलभूत कल्पना आहेत. त्यांची माहिती आपण पाहू.

अर्थातः स्वरसः कल्कः क्वाथश्च हिमफांटकौ ।

✓ **सैवा कषायाः पंचैति लघवः स्युर्यथोत्तरम् ।।** शार्ङ्गाधर संहिता, म. खं. अ. १-१
स्वरस, कल्क, क्वाथ, हिम व फांट हे पाच कषाय आहेत. ते उत्तरोत्तर क्रमाने लघु असतात.

वनस्पतिज पदार्थापासून औषधे तयार करण्याचा पाच पद्धती वरील श्लोकात सांगितलेल्या आहेत. त्यांनाच 'कषाय' अशी संज्ञा आहे. व्यवहारामध्ये यापैकी 'क्वाथ' ही औषधी तयार करण्याची पद्धत मोठ्या प्रमाणात वापरली जाते. म्हणून बऱ्याच वेळा कषाय ही संज्ञा क्वाथाची पर्यायी संज्ञा म्हणूनही वापरली जाते. वनस्पतिज द्रव्ये केवळ कुटून अथवा टेचून बारीक करणे ही औषधे बनविण्याची सर्वात सोपी व प्राथमिक पद्धत होय. त्यानंतर या कुटलेल्या द्रव्यातील रस काढून तो वापरणे ही पद्धत निर्माण झाली. वनस्पतिज द्रव्यांचा थंड व उष्ण पाण्याशी संपर्क घडवून आणून औषधे बनविणे ह्या त्यानंतर सुचलेल्या पद्धती होत. यालाच क्रमाने कल्क, स्वरस, हिम, फांट व क्वाथ अशा संज्ञा आहेत, परंतु वरील श्लोकामध्ये मात्र हा क्रम स्वरस, कल्क, क्वाथ, हिम व फांट असा दिलेला आढळतो. याचे कारण या क्रमाने हे कषाय उत्तरोत्तर पचावयास हलके म्हणजे लघु होत जातात, हेच होय. या सर्व पंचविध कषायांचा आता आपण याच क्रमाने विस्ताराने विचार करू.

(१) स्वरस

वनस्पतिज द्रव कुटून त्यातील द्रवरूप भाग पिळून काढला असता त्यास स्वरस असे म्हणतात. स्वरस या अर्थी अनेक संज्ञा ग्रंथांमध्ये वापरल्या जातात. अंगरस, रस, जल, नीर, अंबु या त्यापैकी काही होत. या सर्वांचा अर्थ स्वरस असाच होतो. या स्वरसाची शास्त्रीय व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहे.

व्याख्या - अहतात् तत्क्षणात्कृष्टात् द्रव्यात् क्षुण्णात् समुद्धेत ।

वस्त्रनिष्पीडितो यः स रसः स्वरसोच्यते ॥

शार्ङ्गधर संहिता, द्वि. खं. अ. १-२

नुक्तचेच तोडून आणलेले (हिरवे, ओले, ताजे) असे वनस्पतिज द्रव्य, त्याचे छोटे तुकडे करून (उपकरणांच्या साहाय्याने) ते कुटून, वछात ठेवून पिळून, जो रस मिळेल त्यास स्वरस म्हणतात.

वनस्पतिज द्रव्यातील आय्य भाग ज्या वेळी अधिक प्रमाणात असेल त्या वेळी या औषधी कल्पनेचा वापर केला जातो. याचा अर्थ वनस्पतीमधील औषधी गुणधर्म प्रामुख्याने त्याच्या रसामध्ये एकवटलेले असतात. यासाठीच वनस्पती ताज्या, ओल्या, हिरव्या अशा असाव्यात, असे प्रतिपादन केले आहे. याचबरोबर वनस्पती कीड न लागलेल्या, चांगल्या जागेत उगवलेल्या, ब्राह्ममुहूर्तावर तोडलेल्या, पूर्ण वाढ झालेल्या असाव्यात. अशा वनस्पतींच्या पंचांगापैकी जो भाग उपयुक्त असेल तोच तोडून आणावा. नंतर त्याचे सुरी, कोयता इत्यादी उपकरणांच्या सहाय्याने खलात किंवा पाट्यावर ठेचता येतील इतके बारीक तुकडे करावेत. नंतर योग्य त्या उपकरणाचे सहाय्याने या वनस्पतिज द्रव्याचा गोळा होईपर्यंत कुटावे किंवा वाटावे यामुळे वनस्पतिज द्रव्यातील आय्य भाग सुटा होण्यास मदत होते. हा गोळा वस्त्रात ठेवून घट्ट पिळावा. यामुळे वनस्पतीमधील केवळ स्वरस आपल्याला वेगळा मिळवता येतो.

स्वरस तयार करण्याच्या अन्य पद्धती

काही वेळा स्वरस उपयोगात आणावयाचा असतो त्या वेळी ती वनस्पती ओली मिळणे दुरापास्त किंवा अशक्य असते. त्या वेळी शुष्क वनस्पतीचा उपयोग करून त्यापासून स्वरस मिळविता येतो.

अशा शुष्क वनस्पतिज द्रव्यांपासून स्वरस मिळविण्याच्या दोन पद्धती ग्रंथांमध्ये आढळतात.

(१) कुडवं चूर्णितं द्रव्यं क्षिप्तं च द्विगुणे जले ।

अहोरात्रं स्थितं तस्मात् भवेद्वा रस उत्तमः ॥

शार्ङ्गधर संहिता द्वि. खंड अ. १-१३

एक कुडव प्रमाणात (शुष्क) द्रव्याचे चूर्ण घेऊन त्यात दोन पट पाणी घालावे. एक अहोरात्र (एक दिवस) तसेच ठेवावे. (नंतर गाळून घ्यावे) त्यापासून उत्तम स्वरस तयार होतो.

एक दिवस वनस्पतिज द्रव्य दुप्पट पाण्याच्या संपर्कात राहिल्याने त्यातील औषधी गुणधर्म पाण्यात निष्कासित होतात व त्या पाण्याचा वापर स्वरस म्हणून केला जातो. वास्तविक आपण पुढे बघणार असलेल्या हिम ह्या पद्धतीचाच हा एक प्रकार आहे. या द्रावाचे गुणधर्म हे जवळ जवळ स्वरसासारखेच असतात. परन्तु या पद्धतीने औषध बनविण्यास खूप वेळ लागतो हा या पद्धतीचा प्रमुख तोटा आहे.

(२) आदाय शुष्कद्रव्यं वा स्वरसानां असंभवे ।

जले अष्टगुणिते साध्ये पादशिष्टं च गुह्यते ॥

शार्ङ्गधर संहिता द्वि. खं. अ. १-४

शुष्क द्रव्यामध्ये (त्याच्या भरड चूर्णामध्ये) आठ पट पाणी घालून एकचतुर्थांश शिल्लक राहीपर्यंत सिद्ध करावे. (उष्णता देऊन १/४ शिल्लक राहीपर्यंत आटवावे) हे (गाळल्यानंतर) स्वरस म्हणून ग्राह्य आहे.

या पद्धतीने स्वरस हा त्या मानाने लवकर तयार होतो. ह्या पद्धतीमध्ये व पुढे बघणार असलेल्या क्वाथ पद्धतीत खूपच साम्य आहे.

स्वरस मिळविण्यासाठीच्या ह्या केवळ पर्यायी पद्धती सांगितलेल्या आहेत. या पद्धतींनी केलेल्या स्वरसाचे गुणधर्म हे ओल्या वनस्पतींच्या स्वरसाच्या गुणधर्माच्या जवळपास सारखे असतात एवढेच. मूळ स्वरसाचे गुणधर्म केव्हाही श्रेष्ठच होत. म्हणून ताज्या वनस्पती मिळणे फारच दुरापास्त असेल अथवा अशक्यच असेल, त्या वेळीच वरील पद्धतींचा वापर करावा.

स्वरसाची सर्वसामान्य मात्रा (II)

स्वरस स्वरूपातील औषधांची सामान्य मात्रा ही दोन तोळे (सुमारे वीस मिलिलिटर्स) आहे. पर्याय म्हणून जे स्वरस केले जातात त्यात औषधी द्रव्यांच्या गुणधर्माचे (कार्यकारी शक्ती) प्रमाण कमी असल्याने त्याची मात्रा चार तोळे (४० मिलिलिटर्स) सांगितली आहे.

मात्र वैद्याने स्वरस देताना रोगाचे बल, रुग्णाचे बल, रुग्णाचे वय, रोगाची अवस्था व स्वरस द्रव्याचे तीक्ष्णत्व यांचा सारासार विचार करूनच मात्रा ठरवावी.

(11) **प्रक्षेप द्रव्य** - स्वरसामध्ये वनस्पतीमधील औषधी गुणधर्म प्रकषिणी एकवटलेले असल्याने हा स्वरस रुग्णास घेण्यास अडचणीचे वाटते. काही स्वरसाची चव अतिशय तिखट किंवा कडू, तुरट अशी असल्याने रुग्ण हे औषध घेण्याचे टाळते. यासाठी स्वरसाबरोबर मध, साखर, गूळ, जिरे, तेल किंवा तूप यासारखे पदार्थ मिसळून दिले जातात. यांनाच प्रक्षेप असे म्हणतात. त्यामुळे औषधाची चव चांगली होते व औषधाचे गुणधर्म वाढतात. हे पदार्थ स्वरसात मिश्र करण्याचे प्रमाण पुढीलप्रमाणे आहे.

मधुश्वेतागुडक्षारान् जरिकं लवणं तथा ।

घृत तैलं च चूर्णादीन् कोलमात्रान् रसे क्षिपेत् ॥

शाईगधर संहिता म.खं.अ. १-६

मध, साखर, गूळ, क्षार, जिरे, लवण, तूप, तेल आणि चूर्ण हे पदार्थ स्वरसामध्ये (प्रक्षेप म्हणून) घालावेत. त्याचे प्रमाण एक कोल असावे.

ही प्रक्षेप द्रव्ये दहा मिलि स्वरसामध्ये २ ग्रॅम, इतक्या प्रमाणात घ्यावीत.

स्वरसाचे गुणधर्म (12)

स्वरस ही पंचविधकषाय कल्पनांमधील सर्वांत गुरू कल्पना आहे. त्यामुळे रुग्णाचा अग्नी उत्तम असेल तरच स्वरस वापरावा.

स्वरस हा नेहमी ताजाच करून घावा लागतो. तो टिकाक नसतो. सुमारे तीन ते चार तासच चांगला टिकतो. त्यानंतर तो नासू लागतो. त्याला आंबट वास येतो. शीत कपाटामध्ये (रिफ्रिजरेटरमध्ये) स्वरस ठेवून तो वापरता येईल का ? या प्रश्नाचे उत्तर नाही असेच आहे. कारण त्याने स्वरसाचे गुरूत्व आणखी वाढेल शिवाय स्वरस फार तर आणखी ३/४ तासच जास्त काळ चांगल्या स्थितीत ठेवता येईल.

वनस्पतीपासून मिळणारे स्वरसाचे प्रमाण हे कायम एकसारखे नसते. ते प्रमाण क्रूरू, काल, वनस्पतीचे अंग, तसेच वनस्पतीमधील आर्द्रता यावर अवलंबून असते.

वनस्पती ओली असूनही पाने जाड शिरायुक्त असतील तर ती चांगली वाटली जात नाहीत, त्यांचा गोळा नीट होत नाही व स्वरसाचे प्रमाण खूपच कमी होते. अशा वेळी ती पाने वाफाळून घ्यावीत व गरम असतानाच त्वरेने वाटून त्यांचा गोळा तयार करावा व पिळून स्वरस काढावा उदाहरणार्थ, वासा या वनस्पतीच्या पानांचा रस काढताना, ती वाफाळून घेतात.

स्वरस तयार करण्यासाठी, वनस्पतीचा वाटून गोळा करण्यासाठी वनस्पतीच्या प्रमाणावर अवलंबून अनेक प्रकारची उपकरणे वापरता येतील.

यासाठी दगाडी पाटा-बरवंटा, खलबत्ता, ग्राइंडर, मिक्सर, यांत्रिक खलबत्ते इत्यादी यंत्रांचा उपयोग करता येतो. मात्र कोणत्याही उपकरणाची स्वरसावर रासायनिक प्रक्रिया होणार नाही याची खबरदारी घेणे आवश्यक आहे.

स्वरस कल्पनेचे उपयोग (13)

स्वरस कल्पनेचे प्रामुख्याने दोन उपयोग सांगता येतील.

- (१) स्वतंत्र औषध म्हणून रुग्णांना पोटातून देण्यासाठी उदा. तुलसीस्वरस विषमज्वरासाठी, आर्द्रक स्वरस अग्निमांघ, अरुची यासाठी
- (२) इतर औषधे तयार करताना स्वरस हा घटक द्रव्ये म्हणून उपयोगी आहे. या दुसऱ्या प्रकारच्या उपयोगाची माहिती घेण्यासाठी औषधांचे अधिक वर्गीकरण करणे इष्ट ठरेल.

(अ) शैषज्य कल्पनांमध्ये

- (१) आसवे तयार करताना - कुमारी आसव तयार करताना स्वरस, वासकासव तयार करताना अडुळसा पत्र स्वरस इत्यादी.
- (२) स्नेहपाक कल्प करताना - महानारायण तैलान - शातावरी स्वरस, भुंगराज तैलान - मार्कव स्वरस, इत्यादी.
- (३) गुटीवटी तयार करताना - भावना द्रव्य म्हणून स्वरसांचा वापर केला जातो चित्रकादिवटी - मातुलुंग स्वरस, नागगुटी - आर्द्रक स्वरस, लशुनादीवटी - निंबुक स्वरस इत्यादी.

(ब) रसशास्त्रामध्ये

- (१) द्रव्य शोधनार्थ - उदा. हिजुळ शोधन - आर्द्रक स्वरस भावना, हरताळ शोधन - कूरुभाड स्वरसात स्वेदन इत्यादी.
- (२) भावना द्रव्य - त्रिभुवनकीर्ती - आर्द्रक स्वरस, धतुर स्वरस, तुलसी स्वरस, शाखवटी - भुंगराज स्वरस
- (३) अनुपान द्रव्य म्हणून - हेमगर्भ मात्रा - आर्द्रक स्वरस, अविपत्तिकर चूर्ण - निंबुकस्वरस

गुडूची स्वरस - स्वरसकरिता उपयुक्तांग - काण्ड
 उपयोग - प्रमेह, मात्रा - १५ ते २० मि. लि. अनुपान - मध
 आमलकी स्वरस - उपयुक्तांग - फल
 उपयोग - प्रमेह, मात्रा १५ ते २० मि. लि. अनुपान - हरिद्रा चूर्ण + मध
 शतावरी स्वरस - उपयुक्तांग - मूळ
 उपयोग - पित्तजशूल, मात्रा १५ ते २० मि. लि. अनुपान - मध
 कुमारी आसव - उपयुक्तांग - पर्ण
 उपयोग - प्लीहावृद्धी, अपचि, मात्रा १५ ते २० मि. लि. अनुपान - हरिद्रा चूर्ण

(२) कल्क

वनस्पतिज द्रव्यांपासून औषधे तयार करण्यासाठी मानवाला सुचलेली सर्वात सोपी व प्राथमिक पद्धत म्हणजे ते द्रव्य कुटून बारीक करणे ही संज्ञा होय, असे आपण या आधी पाहिलेले आहे. या औषधानाच कल्क अशी शास्त्रीय संज्ञा आहे. वनस्पतिज द्रव्यातील औषधी तत्त्व अधिक सुटे करणे व ते औषध घेण्यास अधिक सोपे बनविणे असे हेतू कल्क बनविण्यात असतात. या कल्काचीच शास्त्रीय माहिती येथे बघायची आहे. कल्काची शास्त्रीय व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहे.

व्याख्या - द्रव्यमार्द्र शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत् ।
 प्रक्षेपावाप कल्कास्ते तन्मानं कर्षसंमितम् ॥

शाईंगधर संहिता द्वि.खं. अ. ५-१

ओले (ताजे) वनस्पतिज द्रव्य आणून ते दगडाच्या साहाय्याने (ठेवून) बारीक करावे. त्यालाच प्रक्षेप, आवाप किंवा कल्क असे म्हणतात. त्याची मात्रा एक कर्ष (एक तोळा - सुमारे १० ग्रॅम्स) इतकी आहे.

वनस्पतिज द्रव्य शुष्क असल्यास ते (समभाग) पाण्यात भिजत घालून सजल करून घेऊन (सुमारे ४/५ तास) नंतर वरीलप्रमाणेच बारीक करावे.

या व्याख्येमध्येच कल्काला असलेल्या प्रक्षेप व आवाप ह्या दोन पर्यायी संज्ञांचाही उल्लेख आला आहे. तसेच ज्याप्रमाणे स्वरस निर्माण पद्धतीत ओले, ताजे द्रव्य न मिळाल्यास त्यासाठी काही पर्याय सुचविले होते, त्याप्रमाणे कल्क करतानाही ओले, ताजे द्रव्य न मिळाल्यास काय करावे याचाही उल्लेख वरील व्याख्येत आला आहे.

दुसऱ्या पद्धतीत कल्क करताना, प्रत्येक वनस्पतीची पाणी शोषण्याची शक्ती ही कमी जास्त असते, त्यानुसार ती वनस्पती पाणी शोषून घेईल, मृदुद्रव्य असल्यास त्यात लवकर व कमी पाणी शोषले जाईल तर मध्यम वा कठीण द्रव्य असेल तर त्या द्रव्यामध्ये जास्त पाणी शोषले जाईल व त्यासाठी वेळही जास्त लागेल आणि अत्यंत कठीण द्रव्यासाठी पाणी व वेळ त्याहीपेक्षा जास्त लागेल, हे लक्षात घ्यावे.

यासाठी वनस्पती द्रव्याच्या भरड चूर्णमध्ये पाणी घालून काही वेळ तसेच ठेवावे. जसजसे पाणी शोषले जाईल तसतशी पात्रातील पाण्याची पातळी कमी कमी होत जाईल. द्रव्याची पाणी शोषण करण्याची शक्ती संपली म्हणजे पाण्याची पातळी स्थिर राहिल व आणखी जास्त पाणी शोषले जाणार नाही. त्या वेळी वनस्पती बाहेर काढून निथळून घ्यावी व पाट्यावर ठेवून वाटावी.

स्वरस करण्यासाठी वनस्पती कशी, कोठून व केव्हा तोडून आणावी यासंबंधी विवेचन या आधी केले आहे तेच कल्कासाठी वनस्पती आणताना आचरणात आणावे. वनस्पतीचे तुकडे करून ती पाट्यावर ठेवून वरवट्याचे साहाय्याने बारीक वाटावे. इतका वेळ वाटावी की वनस्पतीचा अगदी मऊ, गुळगुळीत, श्लक्षण गोळा तयार होईल. या तयार झालेल्या गोळ्यामध्ये वनस्पतीचे अगदी बारीक बारीक कण एकमेकांना चिकटून बसतात. त्यामध्ये खरखरीतपणा किंवा जाड कण मुळीच असता कामा नयेत. स्वरसाप्रमाणेच कल्क तयार करण्यासाठी सुद्धा प्रमाणानुसार पाटा-वरवटा, ग्राइंडर किंवा विजेवर चालणारा यांत्रिक खलबत्ता वापरता येईल. मात्र वनस्पतीची किंवा उपकरणाची परस्परवार रासायनिक प्रक्रिया घडणार नाही याबाबत काळजी घेणे आवश्यक आहे.

कल्काची ग्रंथोक्त मात्रा

कल्क पद्धतीच्या औषधी ग्रंथोक्त मात्रा १ तोळा (१० ग्रॅ.) अशी सांगितली आहे, तरीही रूणाचे, रोगाचे बल व वय यांचा विचार करून तसेच द्रव्याच्या तीक्ष्ण, उष्ण या गुणांचा विचार करून वैद्याने मात्रा द्यावी.

प्रक्षेप द्रव्य - कल्क हा स्वरसापेक्षा पोटात घेण्यासाठी जास्त त्रासदायक असल्याने प्रक्षेप द्रव्य देण्याचे प्रमाण पुढीलप्रमाणे सांगितले आहे.

कल्के मधु शृत तैलं देयं द्विगुणमात्रया ।

सितागुडौ समौ दद्यात् द्रवः देयात् चतुर्गुणाः ॥

शाईंगधर संहिता द्वि.खं. ५-२

कल्काबरोबर मध, तूप, तेल, कल्काच्या तुप्पट प्रमाणात साखर, गूळ सम समप्रमाणात व द्रव (दूध, पाणी, गोमूत्र इत्यादी) चौपट प्रमाणात द्यावेत.

कल्काचे गुणधर्म

स्वसाप्रमाणेच कल्कही जास्त काळ टिकत नाही. तोही रुणाला ताजाच करून द्यावा लागतो.

कल्क स्वरसापेक्षा लघु असतो कारण कल्कामध्ये समाविष्ट असलेल्या स्वरसाला वनस्पतिज चोथ्यामुळे सौम्यत्व प्राप्त होते व एकंदर कल्क लघु होतो. १० ग्रॅम स्वरस व १० ग्रॅम कल्क यांची तुलना केल्यास १० ग्रॅम स्वरसामध्ये संपूर्ण १० ग्रॅम स्वरसच असतो. कल्कामध्ये मात्र स्वरस व वनस्पतीचा चोथा असे मिळून एकूण १० ग्रॅम असते. त्यात स्वरसाचे प्रमाणे १० ग्रॅमपेक्षा कमी व उरलेला चोथा असतो. यामुळेच न्यार्यकारी शक्ती सौम्य होते व म्हणूनच कल्क स्वरसापेक्षा लघु होतो.

कल्काचे सर्वसाधारण उपयोग

- (१) स्वतंत्र रीतीने, बाह्य व अभ्यंतर अशा दोन्ही मार्गात औषध म्हणून कल्क वापरता येतो. अभ्यंतर उदा. अपामार्ग कल्क - रक्तार्शासाठी. बाह्य उपयोग. उदा. निंबकल्क - व्रण चिकित्सेत, पुनर्नावकल्क - शोथचिकित्सेत
- (२) शैब्यकल्पनेतील वेगवेगळे कल्प तयार करण्यासाठी. उदा. स्नेहपाक, कल्पनेत व्रणशोधन तैलासाठी - निंबकल्क, कूष्मांडावलेहात - कूष्मांड कल्क इत्यादी.
- (३) रसशास्त्रात पारद शोधनासाठी - लशुन कल्क

आमयिक प्रयोग

- (१) शुंठीकल्क - घटक द्रव्ये - शुंठी - १० ग्रॅम, तिल - १० ग्रॅम, गूळ - १० ग्रॅम
उपयोग - परिणामशूल व आमवात
अनुपान - दूध
मात्रा - १० ग्रॅम
- (२) नवनीत कल्क - लोणी २ भाग + तिल १ भाग यांचा कल्क
उपयोग - रक्तार्श
मात्रा - १० ग्रॅम

- (३) रसोन कल्क - लसूण सोलून वाटून कल्क तयार करावा हा कृष्णवर्णाचा तयार होतो.
उपयोग - वातरोग, विषमज्वर
मात्रा - १० ग्रॅम
अनुपान - तिलतेल

(३) क्वाथ

शुष्क वा आर्द्र वनस्पतिज द्रव्यातील औषधी गुणधर्म, उष्णतेच्या सहाय्याने पाण्यामध्ये निष्कासित करणे हा या पद्धतीने औषधे बनविण्याचा हेतू असतो. यामध्ये वनस्पतिज द्रव्य हे ठराविक प्रमाणात पाण्यात घातले जाते व या मिश्रणास उष्णता देऊन ठराविक प्रमाणात पाणी आटविले जाते. ही क्रिया चालू असतानाच द्रव्यातील औषधी गुणधर्म पाण्यामध्ये उतरतात. हे मिश्रण गाळून घेतले असता जो द्रव मिळतो त्यालाच क्वाथ अथवा क्वाळा म्हणतात. या क्वाथाचीच शास्त्रीय माहिती ग्रंथे व्यावयाची आहे. क्वाथाची शास्त्रीय व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहे.

व्याख्या - पानीयं षोडश गुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत् ।

मृत्पान्ने क्वाथयेत् प्राहं अष्टमांशवशेषितम् ॥

शाईर्गधर संहिता द्वि. ख. अ. २ - १

बारीक केलेल्या १ पल वनस्पतिज द्रव्यामध्ये १६ पट पाणी घालून ते मृत्पान्नात ठेवून क्वथन करावे (शिजवावे - आटवावे). एकअष्टमांश शिल्लक राहिल्यावर त्यास काढा असे म्हणतात.

याप्रमाणे काढा करीत असताना द्रव्य हे सहसा शुष्क घेतले जाते. काही प्रसंगी आर्द्र द्रव्यांचाही काढा केला जातो. तसेच आर्द्र व शुष्क दोन्ही द्रव्यांचा एकत्रितही काढा केला जातो. शुष्क द्रव्यामध्ये कार्यकारी शक्ती ही स्थिर झालेली असते. आर्द्र द्रव्यामध्ये ती तशी स्थिर झालेली नसते. यासाठीच सुशुद्ध साहित्यमध्ये सांगितलेल्या नियमांप्रमाणे कल्पामध्ये वर्णिलेली द्रव्ये शुष्क असल्यास त्याच प्रमाणात अथवा आर्द्र असल्यास ती तुप्पट प्रमाणात वापरावी असे सांगितलेले आहे. तसेच द्रव्ये क्वाथासाठी वापरीत असताना ती भरड चूर्ण स्वरूपात वापरावी अशा प्रघात आहे व तो योग्यच आहे. द्रव्यांचे फार मोठे तुकडे क्वाथासाठी वापरल्यास द्रव्याच्या आतील भागातील औषधी कार्यकारी शक्ती

पाण्यात निष्कासित होणार नाही व फार सूक्ष्म चूर्ण केल्यास द्रव्यांचे कण हे पाण्यात संपूर्ण मिश्र होतील, गाळून घेताना सुद्धा क्वाथात येतील, हे अपेक्षित नाही.

द्रव्याचे पाण्यात क्वथन करीत असताना मृत्पात्र वापरवे असा उल्लेख ग्रंथात आढळतो. यामागचे प्रयोजन लक्षात घेणे आवश्यक आहे. मृत्पात्र हे उष्णतेचे मंद वाहक असते. त्यामुळे आतील द्रव्यांना उष्णताही मंदपणे व सारखी मिळते. क्वथनकालात वनस्पतिज द्रव्यातील औषधी गुणधर्म हे पाण्यात निष्कासित होत असतात. उष्णता एकदम जास्त दिल्यास पाणी पुरेसे आटले जाईल ही गोष्ट जरी खरी असली तरी औषधी गुणधर्म पाण्यात निष्कासित होण्यास पुरेसा अवधी न मिळाल्याने क्वाथ हा योग्य होणार नाही यासाठीच मृत्पात्र वापरल्याने उष्णता देताना आतील वनस्पतिज द्रव्य कणण्याची अथवा जळण्याची शक्यता राहात नाही. शिवाय मृत्पात्र वापरल्याने वनस्पतिज द्रव्यांवर कोणतीही अनिष्ट रासायनिक प्रक्रिया होत नाही. मृत्पात्र वापरण्याचे सर्व फायदे अलीकडील काळातील धातूंची पात्रे वापरल्यानेही मिळू शकतात. स्टेनलेस स्टील, हिंडालियम अथवा उत्तम कलहई केलेली पितळेची, तांब्याची जाड बुडाची पात्रे वापरून, अग्नीचे प्रमाण मंद ठेवून व क्वाथ करीत असता मिश्रण सारखे ढवळत ठेवून उत्तम क्वाथ बनविता येतो.

काढा तयार करत असताना, पात्रावर झाकण ठेवू नये असे वर्णन आढळते. असे केल्याने काढा अपेक्षेपेक्षा गुरू होतो, असे सांगितलेले आहे. याचे स्पष्टीकरण आधुनिक शास्त्राच्या आधारे असे करता येईल. वनस्पतिज द्रव्याचा पाण्याशी संपर्क आल्यावर ज्याला आपण आधुनिक रसायनशास्त्रात ऑसमॉसिस म्हणतो, त्या क्रियेने द्रव्यातील औषधी द्रव्ये पाण्यामध्ये येतात हे स्पष्ट आहे. याच शास्त्रात या क्रियेने द्रव्यातील औषधी द्रव्ये पाण्यामध्ये येतात हे स्पष्ट आहे. याच शास्त्रात या क्रियेवर उष्णता व दाब यांचा परिणाम होऊन ती क्रिया अधिक जलद चालते असेही म्हटले आहे. पाणी उकळत असलेल्या पात्रावर झाकण ठेवल्याने पात्रातील हवेचा दाब वाढेल व त्यामुळे द्रव्यापासून औषधी गुणधर्म पाण्यात येण्याची क्रिया अधिक जलद होईल. याचा परिणाम असा होईल की ठराविक कालात, द्रव्यापासून पाण्यात येणाऱ्या गुणधर्माचे प्रमाणे, झाकण न ठेवलेल्या क्रियेपेक्षा झाकण ठेवून केलेल्या क्रियेत अधिक असेल व याचा परिणाम म्हणून काढा अधिक गुरू होईल.

काढ्यासाठी श्रुत, कषाय, निर्यूह, निष्कव, निर्यूह, क्वाथ, जलही पर्यायी नावे आहेत. 'भैषज्य रत्नावली' या प्रसिद्ध ग्रंथांमध्ये क्वाथ बनवितांना द्रव्य, पाणी यांचे प्रमाण आणि पाणी आटविण्याचे प्रमाण यावर अधिक विचार केलेला आढळतो. किती द्रव्याचा

भैषज्य कल्पना

काढा करावयाचा यावर त्यात किती पाणी घालावयाचे हे अवलंबून असावे असे या ग्रंथात सांगितलेले आहे.

कर्षादौ तु पलं यावद्घात षोडशिकं जलम् ।
ततस्तु कुडवं यावत् तोयं अष्टगुणं भवेत् ।
क्वाथ द्रव्यपले कुर्यात् प्रस्थार्धं पादशेषितम् ।

भैषज्य रत्नावली, ज्वरचिकित्सा प्रकरण, ६०

१ ते ४ तोळे (द्रव्यासाठी) १६ पट पाणी, १ कुडव (१६ तोळे) (द्रव्यासाठी) आठ पट पाणी असावे. १ पल क्वाथ द्रव्यासाठी अर्ध प्रस्थ (३२ तोळे) पाणी असावे व (या प्रत्येक ठिकाणी) १/४ पाणी शिल्लक ठेवावे.

अर्थात हा काढा लवकर तयार होईल. कमी वेळ अग्नी दिला जाईल म्हणून क्वाथ द्रव्यांमधील कार्यकारी शक्ती ही काढ्यामध्ये कमी प्रमाणात निष्कासित होईल. हा काढा नेहमीच्या काढ्यापेक्षा लघु होईल.

अनेक ठिकाणी, विशेषतः रसाशास्त्रामधील द्रव्यांच्या शोधनासाठी किंवा भावना देण्यासाठी जे काढे वापरले जातात ते बहुशः याप्रमाणे एकचतुर्थांश शिल्लक ठेवून केले जातात.

तयार झालेला क्वाथ स्वच्छ वस्त्रातून गाळून घेतल्यानंतर, वस्त्रावर जो चोथा शिल्लक राहील, त्याचाही उपयोग करता येतो. या चोथ्यामध्ये त्याच्या आठ पट पाणी घालावे व नेहमीच्या पद्धतीने चतुर्थांश शिल्लक राहीपर्यंत आटवावे.

या पद्धतीत वृद्धवैद्य परंपरा आहे. या पद्धतीने केल्या जाणाऱ्या काढ्यासाठी (निकाढा) असे म्हणतात. काढा तयार करीत असताना द्रव्यामधील न येऊ शकलेली थोडीशी कार्यकारी शक्ती निकाढ्यामध्ये निष्कासित होते. निकाढा हा काढ्याचे मानाने खूपच लघु असतो.

याचा उपयोग ज्या रुग्णांचा अग्नी मंद आहे किंवा रोगाचे बल खूपच कमी आहे, त्या रुग्णामध्ये होतो.

क्वाथासाठी प्रक्षेप द्रव्ये

जीरकं गुगुलं क्षारं लवणं च शिलाजतु ।
हिंगुत्रिकटुकं चैवं क्वाथे शाणोन्मितं क्षिपेत् ॥
क्षारं घृतं तैलं मूत्रं चान्यद्रवं तथा ।
कल्कं चूर्णादिकं क्वाथे निक्षिपेत्कषसंमितम् ॥

शाईगधर संहिता म.खं.अ. २-५, ६

पंचविधकषाय कल्पना

जीरक, गुणुळ, क्षार लवण, शिलाजतु, हिंग, त्रिकटु (सुंठ, मिरे, पिंपळी) यांपैकी द्रव्ये क्वाथामध्ये एक शाण (चार मासे) या प्रमाणात घालावे. दूध, तूप, गूळ, तेल, गोमूत्र किंवा दुसरा द्रवपदार्थ, त्याचप्रमाणे द्रव्याचा कल्क वा चूर्ण क्वाथामध्ये एक कर्ष (१ तोळा) या प्रमाणातमध्ये मिसळवा.

क्वाथाचे गुणधर्म

- (१) क्वाथ तयार करत असताना, त्यावर अग्नीची प्रक्रिया खूप वेळ झालेली असते. त्यामुळे लघुत्व व दीपन हे गुणधर्म सर्वा क्वाथांमध्ये आलेले असतात.
- (२) याशिवाय क्वाथ द्रव्याच्या गुणधर्मावर अवलंबून क्वाथामध्ये पाचन, शोथन, क्लेदन, संशमन, दीपन व शोषण असे गुणधर्म येतात. भैषज्य रत्नावलीमध्ये हे क्वाथाचे सात प्रकारचे मानलेले आहेत.
- (३) अग्निप्रक्रियेमुळे क्वाथामध्ये स्वरस व कल्क यांच्यापेक्षा अधिक टिकाऊपणा आलेला असतो. सामान्यतः चार ते पाच तासांपर्यंत काढे चांगले राहू शकतात.

स्वरस व कल्क पद्धतीप्रमाणे क्वाथ हा नेहमी ताजा करून वापरणे हे इष्ट असले तरीही व्यवहारमध्ये हे दरवेळी शक्य असतेच असे नाही. व्यावहारिक अडचणी त्यामध्ये येतातच, म्हणून काढा टिकविण्यासाठी काही पद्धती उपयोगात आणल्या जातात. त्यापैकी तीन प्रमुख पद्धतींची ओळख आपण करून घेऊ.

(१) **संधानकर्म** - काढा तयार झाल्यावर त्यामध्ये विशिष्ट प्रमाणात धातकी पुष्य मिसळून संधानकर्म केले जाते. त्यामुळे मिश्रणात कोहल निर्मिती होते व काढे टिकाऊ बनतात. या संधानकर्मविषयी संधानकल्पनेमध्ये विस्ताराने आपण नंतर विचार करू.

(२) **म्लिसरीनमिश्रित करणे** - काढा तयार करून घ्यावा. पुन्हा एकद्वितीयांश उरेपर्यंत आटवावा व समभाग म्लिसरीन त्यात चांगले मिसळवे व काढा वापरावा. येथे म्लिसरीनच्या टिकाऊपणाचा उपयोग होतो.

(३) **शर्करामिश्रित करणे** - काढा तयार करून घ्यावा व त्यामध्ये सम प्रमाणात साखर मिसळवी व काढा तसाच सुमारे ३-४ आठवडे ठेवून घ्यावा. कालांतराने त्यात तळाशी गाळ जमा होईल. तो वरील मिश्रण गाळून घेऊन काढून टिकावा. बरचा काढा वापरावा.

सोय म्हणून असे टिकाऊ काढे वापरले जात असले तरीही त्यात मिश्रित केलेल्या पदार्थांमुळे मूळ क्वाथाचे गुणधर्म काही प्रमाणात बदलतात, हे निश्चितच. म्हणून शक्य असेल त्या वेळी क्वाथ ताजे करून वापरणे इष्ट ठरते.

क्वाथाची ग्रंथोक्त मात्रा

काढ्याची सर्वसामान्य मात्रा ८ तोळे (८० मि. लि.) सांगितली आहे. पूर्वीच्या काळी सर्व परिस्थितीचा विचार करता इतकी मात्रा आवश्यक असेलही. मात्र सध्या काढ्याची सर्वसाधारण मात्रा १५ ते २५ मि. लि. म्हणजे १.५ ते २.५ तोळे इतकीच पुरते. टिकाऊ पद्धतीने तयार केलेले काढे, विशेषतः संधानप्रक्रियेने तयार केलेले काढे हे जास्त आशुकारी व विकासी होतात. त्यांची मात्रा यापेक्षाही कमी पुरते. साधारणतः १० ते १५ मि. लि. मात्रा द्यावी. देताना त्यात दुग्ध प्रमाणात पाणी मिसळून द्यावे.

क्वाथाचे सर्वसाधारण उपयोग

(१) **औषध म्हणून** - अर्धंतर व बाह्य अशा दोन्ही मार्गात क्वाथ वापरले जातात. अर्धंतर मार्गात सावर्दिक कार्यासाठी वेगवेगळे क्वाथ औषध म्हणून वापरतात. उदा. **पथ्यादि क्वाथ** - (हरितकी, आरवध, कुटकी, आमलकी) ज्वरसाठी; **दशमूलक्वाथ** -; राजयक्ष्मासाठी. अर्धंतर मार्गात असूनही स्थानिक उपयोग हा उत्तर बरती व गुदबस्ती, कवल, तसेच गंडूष यामध्ये केलेला आढळतो. बाह्य मार्गात व्रणकर्मधावन, आरचोतन, परिषेक, सिंचन, अभिषेक इत्यादी कर्मांमध्ये क्वाथ वापरले जातात. उदा. त्रिफलाक्वाथ नेत्रधावनसाठी नेत्रविकारात वापरतात.

(२) **रसशास्त्र व भैषज्यकल्पनेतील औषधे** तयार करण्यासाठी. रसशास्त्रात रसोपरस, धातूप्रधातू यांच्या शोधनासाठी क्वाथ वापरले जातात. उदा. **अश्वक शोधन** - त्रिफला क्वाथ, **ताम्र शोधन** - कुल्लथ क्वाथ, **गुणुळ शोधन** - त्रिफला क्वाथ. भावना द्रव्य म्हणून उदा. **चंद्रकलारस** - द्राक्षा क्वाथ भावना. **स्नेहपाक**, **अरिष्ट**, **अवलहेह** इत्यादी कल्प करण्यासाठी क्वाथांचे उपयोग केले जातात. उदा. त्रिफलाक्वाथ. वासावलेह - वासापात्र क्वाथ

आमयिक प्रयोग

- (१) **गुडूच्यादिक्वाथ**
गुडूचि सारिवा द्राक्षा शतपुष्पा पुनर्नवा ।
सगुडोऽयं कषायः स्यात् वातज्वरविनाशनः ॥

१. रत्नावली ज्येष्ठिकार

वातज्वरावर उपयोगी, मात्रा - १५ ते २५ मि. लि.
अनुपान - गूळ

(२) भूनिम्बान्वादिक्वाथ

भूनिम्बनिम्बपिप्पल्यः शठी शुण्ठी शतावरी ।
गुडूचि बृहतीचेति क्वाथो हन्यात्कफज्वरम् ॥

शाईंगधर संहिता म.खं.अ. २-१९

कफज्वरावर उपयोगी मात्रा - १५ ते २५ मि. लि.

अनुपान - मध, गरम पाणी

(३) दशमूळक्वाथ

घटकद्रव्ये - दशमुळे

उपयोग - श्वास, कास, पारश्वशूल

मात्रा - १५ ते २५ मि. लि.

अनुपान - प्रक्षेप - पिंपळीचूर्ण

(४) हिम

क्वाथ पद्धतीने औषध तयार करताना द्रव्य आणि पाणी यांच्यापासून अग्नीच्या साहाय्याने द्रव्यातील औषधी गुणधर्म पाण्यात निष्कासित होतात. अग्नीचे साहाय्य घेतल्याने ही निष्कासनाची क्रिया जवळ जवळ संपूर्ण होत असते. पण औषधे वापरताना सर्वच रूपांमध्ये व सर्वच व्याधींमध्ये इतक्या मोठ्या प्रमाणात औषधी गुणधर्म असलेले कल्प वापरणे शक्य नसते. बाल रूण, वृद्ध रूण, गर्भिणी, दुर्बल रूण अशांमध्ये क्वाथापेक्षा कमी तीव्र औषधे वापरणे इष्ट असते. अशा वेळी औषधी द्रव्य पाण्यामध्ये केवळ भिजत घालून औषध बनविले जाते. पाण्याच्या केवळ संपर्काने द्रव्यातील औषधी गुणधर्म त्यात उतरवून तयार झालेल्या अशा औषधासच हिम असे म्हणतात. या हिम पद्धतीने औषधे तयार करण्याच्या पद्धतीचा येथे विचार करावयाचा आहे. हिमाची शास्त्रीय व्याख्या अशी आहे.

व्याख्या - क्षुणं द्रव्यपलं सम्यक् षड्भिर्नीरपलैः प्लुतम् ।

निशोषितं हिमः सः स्यात्तथा शीतकषायकः ॥

शाईंगधर संहिता द्वि.खं.अ. ४-१

बारीक केलेले औषधी द्रव्य एक पल घ्यावे. त्यात सहा पट पाणी घालून रात्रभर भिजत ठेवावे. सकाळी कुस्करून गाळून घ्यावे. त्याला शीतकषायक किंवा हिम असे म्हणतात.

हिम तयार करताना औषधी द्रव्य व पाणी फ्रिजत एकत्र मिसळवेत असे सांगितलेले आहे. व रात्रभर तसेच भिजत ठेवावे. या कालावधीमध्ये त्या औषधी द्रव्यामधील कार्यकारी शक्ती पाण्यामध्ये निष्कासित करणे असा उद्देश आहे. अर्थात यासाठी अग्नीचे अथवा इतर कोणत्याही माध्यमाचे सहकार्य घेतले जात नाही, हे ध्यानात घेतले पाहिजे.

काढ्याप्रमाणेच हिम तयार करताना भरड चूर्ण वापरावे.

औषधी द्रव्य व थंड पाणी यांचे मिश्रण रात्रभर ठेवावे, असे जे सांगितले आहे, त्याचा अर्थ ते मिश्रण सुमारे ६-७ तास एकत्र ठेवले पाहिजे, असा घेणे जरूरीचे आहे. तेवढा काळ औषधी द्रव्य व थंड पाणी अग्नीशिवाय एकत्र राहिल्यासच कार्यकारी शक्ती पाण्यामध्ये निष्कासित होण्यासाठी पुरेसा वेळ मिळेल. म्हणूनच दिवसाही असे मिश्रण एकत्र करून ठेवल्यास चालेल.

रात्री हवा थंड असते. दिवसा उन्हामुळे हवा काहीशी उष्ण होते. त्या उष्णतेच्याही कल्पावर परिणाम नको म्हणून रात्रभर मिश्रण ठेवावे, असे म्हटले आहे.

ज्या द्रव्यामधील कार्यकारी शक्ती उडनशील (volatile) स्वरूपांमध्ये असते त्या द्रव्यांचा सर्वसामान्यतः हिम केला जातो. कारण त्या द्रव्यांचा क्वाथ केल्यास त्यातील उडनशील द्रव्ये उष्णतेने वाफेच्या स्वरूपात उडून जातात. अशी द्रव्ये साधारणपणे सुगंधी असतात. उदा. धान्यक, चंदन, लवंग, एला, इत्यादी.

हिम कल्पनेतील कल्प तयार करण्यासाठी पंचविधकषाय कल्पनांपैकी इतर कल्पनांचेपेक्षा खूपच जास्त वेळ लागतो. हा या कल्पनेचा प्रमुख दोष मानावा लागेल.

हिम कषाय तयार करीत असताना वनस्पतिज द्रव्य केवळ पाण्याच्या सान्निध्यात काही काळ ठेवलेले असते. त्यामुळे त्यातील कार्यकारी शक्ती इतर कल्पनांचे मानाने अल्प प्रमाणात निष्कासित झालेली असते. त्यामुळेच हिमाचा केवळ औषध म्हणून सहसा उपयोग केला जात नाही. इतर औषधांचे जोडीला अनुपान किंवा प्रक्षेप म्हणूनच याचा उपयोग केला जातो. किंवा ज्वर, दाह इत्यादी व्याधींमध्ये लाक्षणिक चिकित्सा या मर्यादेतच त्याचा वापर केला जातो.

हिमाचे सर्वसाधारण उपयोग

(१) पोटात औषध म्हणून देण्यासाठी. उदा. वासाहिम - रक्तपित्त व ज्वर या व्याधींसाठी.

(२) इतर औषधे बनविण्यासाठी. उद. चंद्रकला रस-काळ्या मुसळीच्या कंदांचा हिम व गंधक रसायनात चातुर्जात हिम भावना द्रव्य म्हणून वापरला जातो.

हिम तयार करणाऱ्याचा अन्य पद्धती

हिमाला शीतकषायक असे शाईगांधाराने म्हटले असले तरीही चरक संहितेमध्ये हिमाची कृती पुढीलप्रमाणे सांगितली आहे.

द्रव्यादापोश्चितात्तोये प्रतसे निशिसंस्थितम् ।

कषाये योऽभिनिर्व्यति स शीतः समुदाहृतः ॥

चरक संहिता - सूत्रस्थान अ. ४-७

यामध्ये औषधी द्रव्य भरड चूर्ण स्वरूपातच व्यावे. मात्र पाणी घेताना ते प्रतप्त म्हणजेच चांगले उष्ण व्यावे, असे म्हटले आहे. हे दोन्ही एकत्र करून रात्रभर तसेच देवावे व सकाळी कुरकळून गाळून व्यावे व तोंच हिम होय.

शाईगांधारपेक्षा चरकाचार्यांनी सांगितलेल्या कृतीमध्ये दोन महत्त्वाचे फरक आहेत. (१) पाण्याचे प्रमाण सांगितले नाही. (२) पाणी थंड (हिम) न घेता उष्ण व्यावे असे म्हटले आहे. केवळ जलाचे साहाय्याने वनस्पतीमधील कार्यकारी शक्ती पाण्यात निष्कासित करणे हीच कल्पना हिमकल्पनेमध्ये असल्याने चरकोक्त कृती योग्य वाटत नाही. कारण अशाच पद्धतीने उष्ण जल वापरून फांट केला जातो व त्याचा स्वतंत्र उल्लेख शाईगांधाराने केलेला आहे.

हिमाची सर्वसमान्य मात्रा

हिमाची ग्रंथोक्त मात्रा ८ तोळे (८० मि. लि.) सांगितली आहे. एकाच वेळी ८० मि. लि. किंवा ८ तोळे इतका हिम घेणे सणाला सहसा शक्य होत नाही. त्याऐवजी ही ८ तोळे मात्रा दिवसभरात ३ किंवा ४ वेळा विभागून दिली तर ते योग्य होईल.

हिमाचा वापर प्रापुड्याने गभिणी, बालके, वृद्ध रूपा किंवा ज्या रोगाचे बाल अत्यल्प आहे, अशा वेळी केला जातो.

प्रक्षेप द्रव्य - हिमकषाय रूणाला देत असताना प्रक्षेप द्रव्याची आवश्यकता नसते.

हिमाचे गुणधर्म

(१) - हिमकल्पनेने बनविलेली औषधे ही लघु असतात. कारण त्यात निष्कासित झालेल्या औषधांचे प्रमाण हे त्या मानाने अल्प असते व पाण्याचे प्रमाण अधिक असते.

3104

(२) स्वरस, कल्क व क्वाथ यांचेपेक्षा हिम कल्पने अधिक काल म्हणजे सुमारे २४ तासपर्यंत चांगले टिकू शकतात. याचे कारण ही खराब होऊ शकणाऱ्या द्रव्यांचे प्रमाण हे हिमात इतर कल्पपेक्षा कमी असते हेच होय.

आमयिक प्रयोग

(१) अमृताहिम

अमृतायाः हिमः पेयो जीर्णज्वरहर स्मृताः ।

घटकद्रव्ये - अमृता (गुडूचि कांड)

उपयोग - जीर्णज्वर, दाह

मात्रा - २० ते ४० मि. लि.

(२) धान्यकादि हिम

धान्यकधानी वासानां द्राक्षा पर्यटयोः हिमः ।

घटकद्रव्ये - धान्यक, आमलकी, वासापत्र, मनुका व पर्यट समप्रमाणात

उपयोग - तूष्णा, दाह, ज्वर

मात्रा - २० ते ४० मि. लि.

(५) फांट

हिमपद्धतीने औषधे तयार करण्यास बराच कालावधी लागतो. हा या पद्धतीचा एक प्रमुख तोटा आहे, असे आपण पाहिले. हिमामध्ये वनस्पतिज द्रव्ये पाण्यात घातल्यावर द्रव्याच्या अंतर्भागातील पदार्थ हळूहळू पाण्यामध्ये प्रवेश करतात. ही जी प्रक्रिया घडते त्यालाच आधुनिक विज्ञानामध्ये ऑसमॉसिस असे म्हणतात. ज्या वेळी दोन कमी अधिक तीव्रतेचे द्राव हे 'सेमीपरमिअबल मेम्ब्रेन' च्या मुळे विभक्त असतील, तर अधिक तीव्रतेच्या द्रावाकडून कमी तीव्रतेच्या द्रावाकडे प्रवाह सुरू होतो व ही क्रिया दोन्ही द्रव्यांची तीव्रता समान होईपर्यंत चालते, अशी ऑसमॉसिसची थोडक्यात व्याख्या करता येईल. वनस्पतिज द्रव्यांपासून हिम तयार करताना अपेक्षित तीव्रतेचा द्राव तयार होण्यास कमीत कमी सहा - सात तास लागतात. या प्रक्रियेचा वेग वाढविण्याच्या हेतूने फांट पद्धतीची निर्मिती झालेली आहे. आधुनिक विज्ञानात सुद्धा ऑसमॉसिसचा वेग हा तापमानावर अवलंबून असतो, असे सांगितलेले आहे. फांट पद्धतीने औषधे बनविताना हिमाप्रमाणेच जलाच्या केवळ संपकनिच औषधे बनविली जातात. फक्त यात शीतजलाऐवजी उष्ण जल वापरलेले असते. या पद्धतीची माहिती आता येथे पाहू. फांटाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे

व्याख्या - क्षुण्णे द्रव्यपले सम्यक् जलमुष्णं विनिक्षिपेत् ।
मृत्पात्रे कुडवोन्मानं ततस्तु स्रावयेत्पटात् ॥११॥
स स्याच्चूर्णद्रवः फाण्टस्तमानं द्विपलोन्मितम् ।
मधुश्वेतागुडादीश्च क्वाथवत्तत्र निक्षिपेत् ॥१२॥

शाईंगधर संहिता द्वि. खं. अ. ३-१, २

भरड चूर्ण केलेले वनस्पती द्रव्य एक पल घ्यावे. त्यात १ कुडव उष्ण जल घालून मिश्रण मातीच्या भांड्यात ठेवावे. नंतर ते वस्त्रातून गाळून घ्यावे. त्याला चूर्णद्रव किंवा फांट म्हणतात. त्याची मात्रा २ पल (८ तोळे) आहे. प्रक्षेप म्हणून मध, खडीसाखर किंवा गूळ इत्यादी जे द्यावयाचे असेल ते काढ्याप्रमाणेच द्यावे...

फांट तयार करतानाही वनस्पतीचे भरड चूर्ण घ्यावे. त्यात पाणी घालताना उष्ण असे म्हटले आहे. त्याचे तापमान नेमके किती ते सांगितलेले नाही. तरी ते पाणी उकळते असावे. मिश्रण मृत्पात्रात ठेवावे असे म्हणण्याचे कारण आतील मिश्रण हे हळूहळू थंड व्हावे.

मिश्रण कोष्ण झाले म्हणजे ते हाताने कुस्करावे. स्वच्छ वस्त्रातून गाळून घ्यावे व रणाला द्यावे.

उष्ण पाणी कोष्ण होण्यासाठी जेवढा कालावधी लागेल तेवढ्या कालावधीमध्ये वनस्पतिज द्रव्यामधून जेवढी कार्यकारी शक्ती पाण्यात उतरेल तेवढी पुरेशी आहे. या ठिकाणी कार्यकारी शक्ती पाण्यामध्ये निष्कासित होण्यासाठी अप्रत्यक्षपणे उष्णतेचे सहकार्य घेतले आहे.

हिमापेक्षाही फांटकल्पना लघु आहे. याचे कारण येथे पाणी हे उष्ण आहे व कार्यकारी शक्ती निष्कासित होण्यासाठी मिळालेला कालावधी अगदी कमी आहे, हे होय.

फांट हा लघुकल्प असल्यामुळे क्षीण रूण, गर्भिणी, बालके किंवा जेथे रोगाचे बल अगदीच कमी आहे, त्या ठिकाणी फांट कल्पाचा उपयोग केला जातो. फांट हा मृदू व सुगंधी द्रव्यांचा केला जातो.

फांटाचे गुणधर्म

(१) फांट ही हिमाप्रमाणेच किंबहुना हिमापेक्षाही अधिक लघु अशी औषधे बनविण्याची पद्धती आहे.

(२) फांट पद्धतीने बनविलेली औषधेही हिमाप्रमाणे सुमारे २४ तासपर्यंत चांगली राहू शकतात. असे असले तरी तयार झाल्यावर लगेच वापरल्यास त्याच्या गुणधर्माची प्रचिती अधिक चांगली येते.

फांटाचे सर्वसाधारण उपयोग

औषध म्हणून पोटात देण्यासाठी. उदा. आम्रादि फांट - ज्वर, अतिसार, वमन. आमयिक प्रयोग

(१) आम्रादि फांट - घटक द्रव्ये - आंबा, जांभूळ यांची कोवळी पाने, वडाचे कोवळे कोंब, पारंब्या, वाळा, सर्व समप्रमाणात उपयोग - ज्वर, तृष्णा, छर्दी, अतिसार, मूच्छी मात्रा - २५ ते ४० मि. लि. अनुपान - मध

(२) आरवधदि फांट - घटक द्रव्ये - आरवधफलमजा व हरितकी समप्रमाणात

उपयोग - संसन, आनाह

मात्रा - २५ ते ३० मि. लि.

पंचविधकषाय कल्पना उपसंहार

वनस्पतिज द्रव्याचे औषधात रूपांतर करण्यासाठी त्यावर कोणता ना कोणता तरी संस्कार, एक वा अनेक, करणे आवश्यक असते. या संस्कारामुळे वनस्पतिज द्रव्य लवकर शरीरसात्त्य होऊ शकते. तसेच यामुळेच वनस्पतिज द्रव्य पोटात घेणे हेही सुकर होते. हे करण्यासाठी कुटणे, वाटणे, पाण्यात भिजविणे, उकळविणे, शिजविणे यासारखे प्राथमिक संस्कारच उपयोगी पडतात. हे सर्व संस्कार नेहमीच्या व्यवहारातीलच असल्याने यावर आधारित असलेल्या पंचविधकषाय कल्पना ह्या सोप्या आहेत.

औषधे तयार करण्याच्या वेगवेगळ्या अनेक पद्धती अस्तित्वात असल्या तरीही त्या पद्धतीने औषध तयार करित असताना पंचविधकषाय कल्पनेमधील एक वा अनेक पद्धतींचा वापर करावा लागतो.

उदा. चूर्ण कल्पना - ही कल्क कल्पनेवर आधारित आहे. स्नेहपाक करताना कल्क, क्वाथ व अनेक ठिकाणी स्वरस कल्पना आवश्यक असते. आसव कल्पनेमध्ये स्वरसाचा उपयोग केला जातो. तंडुलोदक हिमकल्पनेचीच सुधारित कल्पना आहे.

अशा रीतीने कोणत्याही प्रकारे औषध तयार करीत असताना त्यामध्ये पंचविध कषाय कल्पनेपैकी एकातरी कल्पनेचा उपयोग करावा लागतो. किंबहुना याच पंचविधकषाय कल्पनांची सुधारित आवृत्ती म्हणजे संपूर्ण भैषज्यकल्पना होय. म्हणून या पंचविधकषाय कल्पना मूलभूत कल्पना होत.

पंचविधकषाय कल्पनेपैकी कोणतीही कल्पना विचारात घेतली तरी त्यामध्ये कोणतीही अवघड, गुंतागुंतीची प्रक्रिया नसते. यास लागणारी उपकरणेसुद्धा सर्वसामान्य माणसालाही घरच्या घरी उपलब्ध असतात. तसेच या पद्धतीने औषध तयार करीत असताना थोडीशी चूक झाली तरी औषधाच्या गुणधर्मात फारसा फरक पडत नाही. उदा. स्वरस तयार करताना द्रव्य कमी वाटले गेले तर स्वरसाचे मानच फक्त काहीसे कमी येईल परंतु गुणधर्म बदलणार नाहीत. कल्क करतानाही तो थोडा कमी वाटला गेला तरी त्याचे गुणधर्म यत्किंचितही कमी होणार नाहीत.

मात्र सिद्ध घृत किंवा तैल करताना अग्नीचे प्रमाण जास्त झाल्यास मध्यम पाकाचे ऐवजी खरपाक तयार होईल. अवलेह करताना उष्णता जास्त झाली तर तो जळून जाईल व त्यामुळे सिद्ध घृत, तैल वा अवलेह यांचे गुणधर्मात फरक पडेल वा त्याचे उपयोगाने रूग्णांमध्ये अनिष्ट लक्षणे निर्माण होण्याची शक्यता असते.

पंचविधकषाय कल्पनांपैकी हिमाचा अपवाद वगळल्यास इतर कोणत्याही कल्पनांपेक्षा स्वरस, कल्क व फांट करण्यासाठी खूपच कमी वेळ लागतो. तत्त्वतः कोणत्याही वनस्पतिज द्रव्यापासून आपणास आवडेल त्या पद्धतीने औषध तयार करून रूग्णाला देता येईल. परंतु त्या द्रव्यामधील पांचभौतिक अधिक्य व अधिधान लक्षात घेऊन कोणत्या कल्पनेनुसार औषध तयार करावयाचे ते ठरविणे आवश्यक असते.

द्रव्यामध्ये आप् महाभूताचे अधिक्य असल्यास त्या द्रव्याचा स्वरस काढणे इष्ट होईल. पृथ्वी महाभूताचे अधिक्य असल्यास कल्क तयार करावा. आग्नेय व वायवीय महाभूतांचे अधिक्य असल्यास क्वाथ व फांट तसेच द्रव्य सुगंधी असल्यास त्याचा हिम करणे इष्ट असते. उदा तुळशीचा स्वरसच केला जातो. कारण त्यामध्ये आप् महाभूताचे अधिक्य असते. धान्यक या सुगंधी द्रव्याचा हिम किंवा फांटच केला जातो.

भूनिंब, रास्ना आदि द्रव्यांमध्ये पृथ्वी व तेज या महाभूतांचे अधिक्य असल्याने त्यांचे क्वाथ केले जातात. क्वचित चूर्ण स्वरूपताही ही द्रव्ये वापरली जातात. रूग्णाचे व रोगाचे बल व रूग्णाचा अग्नी यावरही कोणती औषध निर्माण पद्धती वापरावयाची हे अवलंबून असते.

उदा. रूग्णाचे बल व रोगाचे बल उतम असेल तर स्वरस वा कल्क वापरले जातात. बाल, गर्भिणी व वृद्ध यांचे बल कमी असते. त्यांचंकरिता हिम वा फांट यांचा उपयोग केला जातो.

रूग्णाचा अग्नी चांगला असेल तर हिम वा फांट यांचा वापर करावा. वनस्पती द्रव्याचा औषध तयार करण्यासाठी वापर करीत असताना वनस्पतीचा कोणता भाग वापरावा हेही आपणाला माहित असणे आवश्यक असते.

उदा. बाहवा मगज वापरावा. हिरडा फल, आमलकी फल वापरावे. धातकी पुष्पाचा वापर करावा. अडुळसापाने, बचनगामूळ, धतूर बीज, दालचिनी त्वक् यांचा वापर करावा. वनस्पतीच्या ज्या भागामध्ये वीर्याचा अंश जास्तीत जास्त असेल त्या भागाचा औषधात उपयोग करावा. म्हणजे त्याचे जास्तीत जास्त गुणधर्मांचा रोगनिर्हरणासाठी उपयोग होईल.

तसेच जे वनस्पतिज द्रव्य वापरावयाचे असेल ते आर्द्र आहे का शुष्क आहे, ते मृदू आहे किंवा कठीण आहे याचाही विचार करणे अगत्याचे आहे.

सर्वसामान्य आर्द्र द्रव्याचा स्वरस वा कल्क केला जातो. तर शुष्क द्रव्यांचा क्वाथ, हिम वा फांट करणे इष्ट होईल. द्रव्य मृदू असल्यास हिम वा फांट आणि कठीण असल्यास क्वाथ करावा.

या सर्व विवेचनावरून पंचविधकषाय कल्पना, म्हणजेच औषध तयार करण्याच्या याच पद्धती, ह्या भैषज्यकल्पनेचे एक महत्त्वाचे अंग आहेत हे सहज लक्षात येईल. हे महत्त्व खाली दिलेल्या मुद्द्यांमधून आपणांस थोडक्यात असे सांगता येईल.

(१) मूलभूत कल्पना - पंचविधकषाय कल्पना या औषध तयार करण्याच्या सर्वात प्राथमिक अशा पद्धती आहेत. यासंबंधीचे स्पष्टीकरण आपण या प्रकाराच्या सुरुवातीसच पाहिले आहे.

(२) रूपांतरित औषधे - भैषज्यकल्पनेतील चूर्णे, स्नेहपाक, क्षीरपाक, आसव-अरिष्टे, क्षार, अर्क इत्यादी कोणतीही औषधे तयार करण्याच्या पद्धती ही पंचविधकषाय कल्पनेतील एक अथवा अनेक पद्धतींची रूपांतरेच आहेत. म्हणजेच भैषज्यकल्पनेतील कोणतीही कल्पना तयार करावयाची असल्यास पंचविधकषाय कल्पनेतील एक अथवा अनेक कल्पना जशाच्या तशा अथवा थोडेसे रूपांतर करून वापराव्या लागतात. जरी रूपांतर केलेले असले तरीही कल्पनेचा मूळ गाभा तोच राहतो. यासंबंधी उदाहरणे आपण पूर्वीच पाहिलेली आहेत.

(३) सोपा निर्माण विधी - पंचविधकषाय कल्पनेतील कोणतेही औषध तयार करावयाचे असल्यास नेहमीच्या व्यवहारातील किंबहुना कोणत्याही घरात मिळतील अशी उपकरणे उपयोगात आणली जातात. तसेच यांची निर्माण पद्धती अगदीच सोपी, सामान्य माणसासही सहजासहजी करता येईल अशीच असते. त्यामध्ये चूक होण्याचा फारसा संभव नसतो व थोडीशी चूक अनवधानाने झाल्यास औषधाच्या गुणधर्मांमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल होत नाही. फारतर प्रमाणामध्ये फरक होऊ शकतो. उदा. स्वरस कल्पनेमध्ये वनस्पतिज द्रव्याचा कल्क जरी सुसूक्ष्म झाला नाही तरी फारतर स्वरसाचे प्रमाण कमी होईल. परंतु गुणधर्मात फरक पडणार नाही.

(४) वेळेची बचत - हिमकल्पनेचा अपवाद वगळता पंचविधकषाय कल्पनेपैकी कोणतीही कल्पना तयार करण्यास कालावधी अत्यंत कमी पुरतो. या कल्पना नेहमी ताज्याच करून द्यावयाच्या असल्याने एका व्यक्तीला एका वेळेस पुरेल इतके औषध तयार करण्यासाठी साधारणतः १० मिनिटांपेक्षा जास्त वेळ लागत नाही. तसेच कोणत्याही ऋतूतील कोणत्याही काळी या कल्पना तयार करता येतात.

(५) कल्पनेच्या निवडीचे, निश्चितीचे स्वातंत्र्य - रोगनिदानानंतर चिकित्सेसाठी कोणता योग वापरावयाचा हे ठरल्यानंतर रूग्णाच्या वयोमानानुसार, तसेच त्याचा अग्नी, रोगाचे बल, व रूग्णाचे बल या सर्वांचा विचार करून कल्प करावा लागतो. तसेच योगामध्ये असलेली द्रव्ये आर्द्र वा शुष्क आहेत याचा विचार करून कल्प कोणता द्यावयाचा हे ठरवावे लागते. या दृष्टीने पंचविधकषाय कल्पनांमध्ये आपणास कल्प निवडीचे भरपूर स्वातंत्र्य मिळते. उदा. त्रिफला हा योग रूग्णात वापरावयाचा ठरल्यास आपणास त्याचा क्वाथ, फांट वा हिम हे रूग्णाचे वा रोगाचे बल, वय इत्यादींचा विचार करून ठरविता येते. त्रिफला हा योग नेहमी शुष्क स्वरूपात वापरण्यात येत असल्याने युक्तीने त्याचा स्वरस व कल्क कारणेही शक्य आहे.

अशा रीतीने पंचविधकषाय कल्पनेचे भैषज्यकल्पनेमधील महत्त्व वर्णन करता येईल.

□□□

प्रकरण : ६

पंचविधकषाय कल्पनांचे उपकल्प

मागील प्रकरणात पंचविधकषाय कल्पना ह्या औषधे तयार करण्याच्या पद्धतीमागील मूलभूत कल्पना आहेत असे आपण पाहिले आहे. या प्रत्येक कल्पनेमध्ये द्रव्य कसे असावे, द्रव्यात आवश्यक असल्यास किती पाणी मिसळावे, अग्निप्रक्रिया किती व कशी करावी, यासंबंधीचे नियम सांगितलेले आहेत. या नियमांमध्ये सोयीसाठी विविध बदल करून वेगवेगळी औषधे तयार केली जातात. काही वेळा द्रव्यामध्ये बदल केले जातात. (उदाहरणार्थ लाक्षास, मांसरस). काही वेळा पाण्याऐवजी दुसरे द्रव द्रव्य वापरले जाते. (उदाहरणार्थ क्षीरपाक). बऱ्याच पद्धतींमध्ये द्रव्य व पाणी यांची भिन्न भिन्न प्रमाणे वापरली जातात. (उदाहरणार्थ षडंगपानीय, मंथ). हे बदल जरी केलेले असले तरीही वनस्पतिज पदार्थातील औषधी गुणधर्म अन्य माध्यमात उतरविणे व औषधे घेण्यास अधिक सोईची करणे ही पंचविधकषाय कल्पनांमधील पायाभूत तत्त्वे अबाधितच राहतात. या पद्धतींनी तयार केलेली औषधे ही पंचविधकषायपेक्षा वेगळी असली तरीही त्यांच्या निर्मितीमागील तत्त्वे ही पंचविधकषाय कल्पनांमधील असतात. म्हणून अशा औषधांना पंचविधकषाय कल्पनांचे उपकल्प असे म्हटले जाते. अशा काही उपकल्पाची माहिती येथे द्यावयाची आहे.

(१) पुटपाक

स्वरस वा कल्क करीत असतांना त्या क्रियामध्ये प्रत्यक्ष अग्नीचा वापर केला जात नाही. क्वचित अडुळशासारख्या वनस्पतींच्या पानांचा स्वरस काढतांना ती पाने वाफाळून घ्यावीत, असे आपण पाहिले आहे. स्वरस ही सर्वात गुरू कल्पना आहे. म्हणजेच स्वरस स्वरूपातील औषधे ही पचावयास जड असतात. अग्निसंस्कार केला असता, द्रव्य लघु बनते असाही एक सिद्धांत आहे. पण स्वरसालाच, प्रत्यक्ष अग्नी दिला तर त्यातील आष्यांश कमी होईल व तो पचावयास अधिक जड होईल. अग्नी देऊनही स्वरसातील आष्यांश कायम राहिला तरच स्वरस हा त्या मानाने लघु म्हणजेच पचावयास सोपा होईल व त्यात दीपन गुणधर्म वाढेल. हा हेतू साध्य करण्यासाठी पुटपाक ही कल्पना वापरली जाते.

पंचविधकषाय कल्पनांचे उपकल्प

पुटपाकस्य मात्रेयं लेपस्यांगारवर्णता ।

लेप च इयंगुलं स्थूलं कुर्यात् वाअंगुष्ठमात्रया ॥

कार्शमरीवटजंब्वादि पत्रैर्वेष्टनमुत्तमम् ।

पलमात्रोरसो ग्राह्यः कर्षमात्रं भृशुक्षिपेत् ।

कल्कचूर्णं द्रवाद्यस्तु देयाः स्वरसवत् बुधैः ॥

शाङ्गधर संहिता द्वि. खं. अ. १-२२, २३

स्वरसस्य गुलत्वेन पुटपाके पलं पिबेत् ।

पुटपाकस्य पाकोऽयं बहिरारुणवर्णता ॥

भैषज्य रत्नावली, अतिसार चिकित्सा ६४

पुटपाकाची (अग्नी देण्याची) मात्रा म्हणजे लेप निखान्याप्रमाणे (लाल) होणे. लेप

हा दोन अंगुळे जाड करावा किंवा आंगुठ्याएवढा जाड. कार्शमरी, वड, जांभूळ यांची

पाने वेष्टनार्थ उत्तम असतात. (यातून निघालेल्या) स्वरसाची मात्रा एक पल आहे.

मध (प्रक्षेप म्हणून वापरल्यास) एक तोळा इतका घालावा. कल्क, चूर्ण इत्यादी प्रक्षेपांचे

मान स्वरसाप्रमाणे असावे.

पुटपाकाचा पाक झाला आहे. (म्हणजेच पुरेशी उष्णता मिळालेली आहे) याचे

लक्षण म्हणजेच बाह्यतः (लेप) अरुणवर्णी होणे.

पुटपाक कल्पना ही स्वरस किंवा कल्क यांची उपकल्पना मानता येईल. पुटपाकाविधी

थोडक्यात असा सांगता येईल. वनस्पतिज द्रव्यांचा वाटून कल्क करावा. हा कल्क वट,

जांभूळ, कार्शमरी, एरंड इत्यादीपैकी कशाच्या तरी पानात ठेवून संपूर्ण वेष्टित करावा. ज्या

वेष्टनाभोवती मातीचा चांगला जाड, सुमारे दोन अंगुळे अथवा आंगुठ्याएवढा जाडीचा

लेप करून तो सुकवावा व हांगोळा अग्रीत ठेवून लाल होईपर्यंत भाजावा. नंतर तो अग्नीमधून

बाहेर काढून वरील माती व पानाचे वेष्टन युक्तीने काढून टाकावे व आतील द्रव्याचा गरम

असताचाच स्वरस पद्धतीप्रमाणे स्वरस काढावा अथवा कल्काप्रमाणे उपयोग करावा.

ग्रंथाधारात वर्णन केल्याप्रमाणे मातीचा लेप दोन अंगुळे अथवा आंगुठ्याइतका (आंगुठ्याच्या

मधल्या भागाइतका) जाड असणे आवश्यक आहे. हा गोळा तापवताना तो निखान्याप्रमाणे

लाल होईपर्यंत तापवावा. अशा पुटपाक पद्धतीने काढलेला स्वरस एक पल इतक्या मात्रेत

द्यावा व त्यात प्रक्षेप द्रव्ये सर्वसामान्य स्वरसाच्याप्रमाणेच घालावीत.

पुटपाक पद्धतीचे हेतू

ज्या द्रव्यांचा पुटपाक पद्धतीने स्वरस अथवा कल्क केला जातो, त्याचा सामान्य पद्धतीने स्वरस अथवा कल्क होऊ शकतो. तरीही त्याचा पुटपाक पद्धतीने स्वरस अथवा कल्क करण्याचा उल्लेख ग्रंथातून आढळतो. यामागे काही विशिष्ट हेतू असतात. ते आपण माहीत करून घेऊ.

(१) स्वरसाचे प्रमाण वाढविणे

काही वनस्पतिज द्रव्ये, उदा. अडुळसा पत्र, कुटजत्वक् इत्यादी ही निसर्गतःच ईषत् कठीण, जाड व आर्द्रता कमी असलेली असतात. त्यांच्या रचनेमधील पेशिजालसंघ (टिश्युज) हे जाड असल्याने तसेच त्यात शिरा, रेषा यांचे प्रमाण अधिक असल्याने सर्वसामान्य विधीनुसार त्यांच्यातील स्वरसाचे प्रमाण हे कमी मिळते. पुटपाक पद्धतीमध्ये या द्रव्यांच्या कल्काला प्रत्यक्ष अभिसंयोग न करता त्यांचे तपमान वाढविले जाते, त्यामुळे स्वभावतःच कठीण असलेल्या द्रव्याला मृदुत्व प्राप्त होते व त्यामुळे स्वरसाचे प्रमाण थोड्या प्रमाणात वाढते व रसनिष्पीडनाचे कार्यही सुकर बनते.

(२) दीपन गुणोत्कर्ष

वनस्पतीच्या कल्कावर अप्रत्यक्षरीत्या अभिसंस्कार होत असल्याने त्या कल्कात व त्यापासून काढावयाच्या स्वरसात 'दीपन' हा गुण येतो.

पुटपाक विधीनंतर त्यातील स्वरस हा वापरावयाचा असल्यास, सुखातीचे वनस्पतिज द्रव्य हे निश्चयाने आर्द्रच असावे लागते. शुष्क वनस्पतींचा पुटपाक विधीतून स्वरस निष्पृ शकणार नाही. मात्र पुटपाक विधीनंतर आतील कल्कच उपयोगात आणावयाचा असेल, तर वनस्पती आर्द्र अथवा शुष्क कशीही असली तरी चालते. कल्कविधीत वर्णन केल्याप्रमाणे शुष्क वनस्पतिज चूर्णात पाणी घालून कल्क तयार करता येतो व त्यावर पुटपाक संस्कार करता येतो.

या विधीमध्ये कल्काभोवती गुंडाळलेल्या पानांचेही गुणधर्म आतील कल्कात काही प्रमाणात येणे शक्य आहे. त्यामुळे ज्या रोगांवर हा कल्क वापरावयाचा आहे, त्यावर उपयोगी वनस्पतींची पाने वापरल्यास अधिक फायदा होईल.

लेप करण्यासाठी वापरावयाची माती ही बारीक चाळून घेतलेली, मऊ अशी असावी. मुलतानी माती अथवा चिकण माती या कामासाठी वापरतात.

आमयिक प्रयोग

(१) कुटज पुटपाक - आर्द्र कुटजत्वक् + तंडुलोदक यांचा कल्क करून यथाविधी पुटपाक करून स्वरस काढावा.

उपयोग - सर्व प्रकारचे अतिसार

मात्रा - १ ते २ तोळे (१० ते २० मि. लि.)

अनुपान - मध

(२) दाडिम पुटपाक - कच्च्या डाळिंबाचा तंडुलोदक मिसळून कल्क करून पुटपाक विधीने स्वरस काढावा

उपयोग - अतिसार

मात्रा - १ ते २ तोळे (१० ते २० मि. लि.)

अनुपान - मध

(३) पटोलादि पुटपाक - पटोलपत्र + चित्रकत्वक् + नेत्रवाळा + शतपुष्पा प्रत्येकी ४ मासे + १ गुंज शुद्ध हिंगू यांचा कल्क करून यथाविधी पुटपाक करून स्वरस काढावा.

उपयोग - मेदोवृद्धी

मात्रा - १ ते २ तोळे (१० ते २० मि. लि.)

अनुपान - मध

(२) क्षीरपाक

क्वाथासारख्या औषधांमध्ये वनस्पतिज द्रव्यातील बन्हंशी औषधी गुणधर्म उतरलेले असतात, असे यापूर्वीच पाहिले आहे. ज्या वनस्पतींमध्ये कटु, तिक्त, कषाय हे रस प्रकषणि असतात, अशा वनस्पतींचे क्वाथ घेणे, हे म्हणूनच रुग्णास अवघड जाते. बऱ्याच वेळा इतक्या तीव्र गुणाधर्माची आवश्यकताही नसते. क्वाथांमध्ये औषधी गुणधर्म असले तरी शरीरपोषक भाव अभावनेच असतात म्हणून क्वाथाच्याच प्रक्रियेने औषध बनविण्याचे तत्त्व व त्यामध्ये दुधाचा वापर, असे केल्यास एक नवीन पद्धतीचे औषध तयार होते. त्यासच क्षीरपाक असे म्हणतात. या क्षीरपाकाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहे.

व्याख्या - क्षीर अष्टगुणं द्रव्यात्क्षीरात्त्रिरं चतुर्गुणम् ।

क्षीरवशेषं तत्पतितं शूलमामोद्भवं जयेत् ।

सर्वं ज्वराणां जीर्णानां क्षीरभैषज्यमुत्तमम् ॥

शाईंगधर संहिता म. खं. अ. २ - १५६, १५७

औषधी द्रव्य एक भाग घ्यावे. त्याचे आठपट दूध घ्यावे. दुधाचे चारपट पाणी घालून (मिश्रण उकळावे). दूध शिल्लक राहिल्यावर तो क्षीरपाक प्यायला असता आमजशूल नाहीसा होतो, तसेच सर्व प्रकारच्या जीर्ण ज्वरावर हे दूध अतिशय उत्तम कार्य करते.

ज्याप्रमाणे काढा तयार करताना औषधी द्रव्यामधील कार्यकारी शक्ती उष्णतेच्या साहाय्याने पाण्यामध्ये उतरविली जाते. त्याचप्रमाणे औषधी द्रव्यामधील कार्यकारी शक्ती उष्णतेच्या साहाय्याने दुधात उतरविली जाते. त्यास क्षीरपाक म्हणतात.

क्षीरपाक कल्पनेचे हेतू - ज्या द्रव्यांचा क्षीरपाक केला जातो, ती द्रव्ये ही औषधात इतर वेगवेगळ्या पद्धतीने वापरली जातात. तरीही त्यांचा क्षीरपाक करण्यामागे काही विशिष्ट हेतू अथवा उद्देश असतात.

(१) त्या औषधी द्रव्यामधील तीक्ष्ण व उष्ण गुणांची तीव्रता कमी करणे.

(२) त्या औषधी द्रव्यामधील कषाय, कटु हे ही गुणधर्म सौम्य करून घेणे.

(३) औषधी द्रव्याची कार्यकारी शक्ती व दूध हे आहारीय सर्वसात्म्य असे द्रव्य एकाचवेळी रुग्णास देणे.

काढा तयार करताना औषधी द्रव्य व सोळा पट पाणी एकत्र करून एकअष्टमांश शिल्लक राहीपर्यंत उष्णता दिली जाते. याउलट क्षीरपाक करताना द्रव्यामध्ये नुसते दूध घालून ते आटविले जात नाही. जर दूध आटविले तर ते गुरू होईल. पचावयास जड होईल. रुग्णाचे दृष्टीने ते योग्य नव्हे, म्हणून दुधामध्ये पाणी मिसळावे व ते पाणी आटू द्यावे. म्हणजे जेवढे दूध घातले आहे तेवढे शिल्लक राहीपर्यंत अग्नी देता येईल. यामुळे अग्नीची मात्रा निश्चित होते व दुधही गुरू न होता पूर्वीप्रमाणेच शिल्लक राहते, इतकेच नाही तर अग्निसंस्काराने त्यात लघुत्व व दीपन हे गुण येतात.

या पद्धतीमध्ये द्रव्य : क्षीर : पाणी हे प्रमाण १ : ८ : ३२ इतके असते. म्हणजे ३२ भाग पाणी आटेपर्यंत, १ भाग द्रव्यातील गुणधर्म ८ भाग दुधात येतात. काही वेळा या प्रमाणात आलेले औषधी गुणधर्मही आवश्यकतेपेक्षा अधिक असतात. म्हणून क्षीरपाक अधिक सौम्य असणे इष्ट असते. हे सौम्यत्व दोन प्रकारे प्राप्त होऊ शकते. दुधाचे प्रमाण वाढविणे व द्रव्यातील औषधी गुणधर्म निष्कासित करण्यास कमी वेळ देणे, म्हणजेच पाण्याचे प्रमाण कमी करणे. यासाठी क्षीरपाक बनविण्याची आणखीही एक पद्धत प्रचलित आहे. ती याप्रमाणे

क्षीरं तिथिगुणं द्रव्याक्षीराक्षीरं समं मतम् ।

क्षीरवशेषं तत्पतितं क्षीरपाकं त्वयं विधिः ॥ द्रव्यगुण विज्ञान

या पद्धतीमध्ये औषधी द्रव्य एक भाग घ्यावे. त्यात तिथिगुण म्हणजे जेवढ्या तिथी आहेत तितके म्हणजेच पंधरा पट दूध घालावे व त्याच्या समप्रमाणात पाणी घालावे आणि दूध शिल्लक राहीपर्यंत आटवावे व क्षीरपाक तयार करावा असे म्हटले आहे.

या ठिकाणी दुधाचे प्रमाण आधीच्या पद्धतीच्यापेक्षा अधिक आहे. परंतु पाण्याचे प्रमाण तुलनेने कमी आहे. त्यामुळे औषधी द्रव्यामधील कार्यकारी शक्ती दुधात उत्तरव्यासाठी कमी वेळ अंती दिली जाते. शिवाय दुधाचे प्रमाण जास्त आहे म्हणूनच या पद्धतीने केलेला क्षीरपाक हा सौम्य तयार होतो. ज्या ठिकाणी रुग्णाचे बल, रोगाचे बल कमी आहे, वृद्ध, बालके यांना क्षीरपाक द्यावयाचा असेल, त्यांना या दुसऱ्या पद्धतीने केलेला क्षीरपाक द्यावा.

क्षीरपाक तयार करण्यासाठी जे औषध द्रव्य वापरवयाचे आहे, ते अम्ल व लवण रसाचे असू नये. अम्ल व लवण रसांमुळे दूध नासेल.

क्षीरपाक तयार करण्यासाठी क्वाथाप्रमाणेच भरड चूर्ण वापरावे.

याने तत्त्वावर आधारित हे प्रमाण कमी अधिक करून औषधी गुणधर्म आपणास पाहिजे तसे कमी अधिक करता येतात.

क्षीरपाक ही क्वाथाची उपकल्पना मानली जाते. क्षीरपाकाची सर्वसाधारण मात्रा ५ ते ८ तोळे (५० ते ८० मि. लि.) असते.

क्षीरपाकाबरोबर अनूपान व प्रक्षेप द्रव्याची आवश्यकता नसते.

आमयिक प्रयोग

(१) शुण्ठीक्षीरपाक

घटक द्रव्ये - शुण्ठीभरड १ भाग, दूध ८ भाग, पाणी ३२ भाग

उपयोग - शूलघ्न, दीपन, आमपचन

मात्रा - २५ ते ५० मि. लि.

(२) पिंपळी क्षीरपाक

घटक द्रव्ये - पिंपळीभरड १ भाग, दूध ८ भाग, पाणी ३२ भाग

उपयोग - श्वास, कास, रसायन

मात्रा - ५० ते ८० मि. लि.

(३) भेषजसिद्धपानीय

षडंगपानीय - व्याधिप्रस्त रुग्णांना करावयाच्या औषधोपचारसंबंधीची विस्तृत माहिती आयुर्वेदशास्त्रात दिलेली आढळतेच, इतकेच नव्हे तर रुग्णाला देण्याचे अन्न व त्याला द्यावयाचे पिण्याचे पाणी हेही कसे असावे, यासंबंधीचे मार्गदर्शन आढळते. विशेषतः ज्वरासारख्या व्याधीमध्ये रुग्णाच्या पिण्याचे पाणी तसेच त्याचे पेयादि अन्नपदार्थ तयार करण्यासाठी वापरावयाचे पाणी कसे असावे याचे वर्णन आलेले आहे. यामध्ये औषधी द्रव्ये पाण्यात टाकून ते पाणी उष्णिक प्रमाणात आटवावे. व मग त्याचा पिण्यासाठी वा इतर पदार्थ शिजविल्यासाठी वापर करावयाचा असतो. अशा ह्या भेषजसिद्ध म्हणजेच औषधी द्रव्यांनी सिद्ध केलेल्या पानार्थ द्रवांची म्हणजेच पिण्यायोग्य औषधांची माहिती येथे द्यावयाची आहे. यालाच शृतशीत जल असे नाव आहे.

(१) यत्पु शृतशीतासु षडङ्गादि प्रयुज्यते ।

कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रारिथकेऽभसि ॥

अर्धशतं प्रयोक्तव्यं पेया ऽऽ दिसंविधौ ।

भेषज्य लनावत्री, ज्वराधिकार, ३८

शृतशीत जल करण्यासाठी (मुस्ता, पर्पट इत्यादी) सहा द्रव्ये एक कर्ष प्रमाणात घेऊन त्यात १ प्रस्थ पाणी घालावे व (आटवून) अर्ध शिल्लक राहिल्यावर पिण्यासाठी वा पेयादि निर्माणासाठी वापरावे.

(२) शुण्णं द्रव्यपलं साध्यं चतुःषष्टिपलेऽप्युनि ।

अर्धशिष्टं च तदेयं पाने भक्तादिसंविधौ ॥

शाईगधर संहिता द्वि.खं.अ. २ - १५२

एक पल द्रव्याने ६४ पल पाणी सिद्ध करताना अर्ध शिल्लक राहिल्यावर ते पिण्यासाठी वा इतर पदार्थ तयार करताना वापरावे.

औषधी द्रव्यांनी पिण्याचे पाणी सिद्ध करण्याच्या दोन वेगवेगळ्या ग्रंथकारांनी सुचविलेल्या पद्धतींचा वर उल्लेख केला आहे. दोन्ही पद्धतीत अर्ध शिल्लक राहीपर्यंत पाणी आटवावे, असे साम्य दिसते. परंतु द्रव्य व पाणी यांच्या प्रमाणात भिन्नत्व आहे. भेषज्य रत्नावलीतील श्लोकात द्रव्य व पाणी यांचे प्रमाण १ कर्ष : १ प्रस्थ असे आहे. या ठिकाणी १ कर्ष = २ तोळे व १ प्रस्थ म्हणजे २५६ तोळे असे कोष्टक अपेक्षित आहे. म्हणजेच प्रत्यक्ष द्रव्य व पाणी यांचे प्रमाण १ : १२८ असे सुलवातीस असेल. या उलट

शाईगंधराचार्यांच्या श्लोकात १:६४ असे प्रमाण सुरुवातीस असावे असे सांगितले आहे. म्हणजेच १ भाग द्रव्यापासून ही कृती करावयाची असल्यास पहिल्या पद्धतीप्रमाणे १२८ पण पाणी घालून ६४ पट शिल्लक राहीपर्यंत आटवावे लागेल, तर दुसऱ्या पद्धतीत प्रथम ६४ पट पाणी घालून ३२ पट पट शिल्लक राहीपर्यंत उष्णता द्यावी लागेल.

शाईगंधराचे मताने कल्प केल्यास त्यात पाण्याचे प्रमाण खूपच कमी आहे असे वाटते. कारण तयार झालेले षडंगपानीय हे रुणाला वारंवार प्यावयास द्यावयाचे आहे. त्यामुळे ते लघु असणे आवश्यक आहे. म्हणून भैषज्य रत्नावलीकारांचे मते जे प्रमाण १: १.२८ सांगितले आहे ते जास्त योग्य आहे असे मानणे इष्ट होईल.

आता ज्या द्रव्यांनी हे पाणी सिद्ध करावयाचे त्यासंबंधीची माहिती घेऊ.

(३) मुस्तपर्पटकोशीरचंदनोदीच्य नागरैः ।
श्रुतशीलं जलं देयं पिपासा ज्वरशांतये ॥

भैषज्य रत्नावली, ज्वराधिकार - २५

मुस्त (नागरमोथे), पर्पटक (पित्तपापडा), उशीर (वाळा), दोन प्रकारचे चंदन (श्वेतचंदन व रक्तचंदन) व सुंठ यांपासून केलेल्या श्रुतशीताने ज्वर व पिपासा (तृष्णा) शांत होतात.

ज्वर या व्याधीमध्ये प्रामुख्याने दाह व तृष्णा ही लक्षणे असतात. म्हणून वर उल्लेखिलेली व शीतवीर्य द्रव्ये हे औषधी पाणी तयार करताना वापरली जातात. या गटात सहा द्रव्यांचा उल्लेख आहे, म्हणूनच याला षडंगपानीय असेही म्हणतात.

या विधीमध्ये क्वाथाचे पद्धतीने कृती करावयाची आहे. मात्र त्याचा काढा करावयाचा नाही. द्रव्य व जलप्रमाणही काढ्यापेक्षा खूपच जास्त आहे. पाणी फक्त निम्मेच आटवावयाचे आहे.

त्यामुळे द्रव्यातील कार्यकारी शक्ती संपूर्णपणे निष्कासित होणे अपेक्षित नाही. यामध्ये वापलेली द्रव्ये शीतवीर्याची व तृषाशामक आहेत. ज्वरामध्ये ज्वराची तीव्रता कमी करणे वा ज्वर जास्त तीव्र होणार नाही इतपतच याचा उपयोग होतो हे ध्यानी घ्यावे.

तृष्णाशमनासाठी वारंवार ३/२ चमचे या मात्रेमध्ये षडंगपानीय रुणाला द्यावे. त्यामुळेच तृष्णा कमी होईल. एकदम ८/१० तोळे या मात्रेत षडंगपानीय प्याल्यास तृष्णा हे लक्षण कमी होणार नाही.

याचा उपयोग प्रामुख्याने पित्तज्वरामध्ये केला जातो. शिवाय तृष्णा हे लक्षण ज्या पित्तज्वरामध्ये आढळून येईल, तेथे तेथे षडंगपानीयाचा उपयोग करावा.

(४) उष्णोदक

आजारी व्यक्तीला द्यावयाचे पाणी गरम असावे, हा संकेत आज सर्वसामान्य व्यक्तीसही माहीत आहे. असे पाणी काही औषधांनी सिद्ध करण्याची पद्धत आपण पाहिली. परंतु दरवेळी असे औषधसिद्ध पाणी देता येईलच अशी शक्यता नसते. अशा वेळी केवळ उष्णोदकाचा वापर इष्ट ठरतो. त्यासंबंधीची माहिती आता येथे पाहू. उष्णोदकाची व्याख्या खालीलप्रमाणे आहे.

(१) क्वाथमानन्तु यत्तयं निष्केनं निर्मलीकृतम् ।
भवत्यर्द्धावशिष्टं च तदुष्णोदकमुच्यते ॥

योगरत्नाकर, ज्वरचिकित्सा - ४

फेस जाईपर्यंत व निम्मे उरपर्यंत आटविलेले असे जे पाणी त्यास उष्णोदक असे म्हणतात.

(२) अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्धकेनवा ।

अथवा क्वथनेनैव सिद्धं उष्णोदकं वदेत् ॥ शा.सं.म.खं.अ.२-९७
पाणी १/८ अथवा १/४ अथवा १/२ शिल्लक राहीपर्यंत आटविल्याने उष्णोदक तयार होते.

उष्णोदक तयार करण्याचे हेतू पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

(१) पाण्यामध्ये अल्प प्रमाणात जमिनीमधील विरघळलेले क्षार असल्यास ते पाणी काही वेळेला काही रुणांसाठी पचनास जड होते. त्यामुळे रुणास अपचनासारखे विकार होण्याची शक्यता असते.

वर सांगितल्या पद्धतीने पाणी उकळल्यामुळे हे पाणी लघु बनते व रुणास मानवते. आधुनिक रसायनशास्त्रामध्ये वर्णिलेले कठीण पाणी (Hard Water) मृदु (Soft) करण्याची ही पद्धत सांगितलेली आहे. प्रामुख्याने मॅग्नेशियम व कॅल्शियम बायकार्बोनेट्स जर पाण्यात विरघळलेली असतील तर ती केवळ उकळल्याने त्याचे कार्बोनेट्स या अविव्राव्य द्रव्यात रूपांतर होते व पाणी गाळून घेऊन ही कार्बोनेट्स बाजूला करता येतात.

(२) पाणी इतका वेळ उकळल्यामुळे पाण्यात असलेले जंतू व अतिसूक्ष्म जीवाणू नाश पावतात व त्यामुळे पाणी शुद्ध होते. त्यामुळे या उष्णोदकाचा अतिसार, ग्रहणी, सन्निपातिक ज्वर इत्यादी व्याधींमध्ये रुणास देण्यासाठी उपयोग केला जातो.

(३) याशिवाय उष्णोदक रात्री च्याले असता कफ, आमवात व मेदरोग कमी होतात. बस्तीचे प्रोधन होते. अग्नी प्रदीप्त होतो व कास आणि श्वास कमी होतात, असे शाईंगधर संहितेमध्ये म्हटले आहे. उष्णोदक हा क्वाथान्चा उपकल्प आहे.

(५) लाक्षारस

लाक्षा हे द्रव्य मोठ्या वृक्षांच्या फांद्यांवर कॉकस लवका (Coccus Laeca) या नावाच्या जांतूंपासून तयार होते. त्याचा रस कषाय, वीर्य शीत व विपाक कट्ट असता. तसेच गुणाने लघु, स्निग्ध असे हे द्रव्य असते. स्तंभन, सवर्णिकरण, संधानीय, कृष्टन, कृमिघ्न, शोणित स्थापन तसेच ज्वरघ्न असे त्याचे इतरही गुणधर्म आहेत.

या लाखेपासून क्वाथ वा हिमकल्पनेच्या तत्त्वाने औषधे बनविली जातात. त्यांच्याच लाक्षारस अशी संज्ञा आहे. आयुर्वेदीय ग्रंथांमधून लाक्षारस बनविण्याच्या तीन विविध पद्धती सांगितल्या आहेत.

(१) लाक्षायाः षड्गुणं तोयं चैकविंशतिवारम् ।

परिरत्राढ्यं जलं ग्राह्यं किंवा यथोदितम् ॥

भैषज्य रत्नावली, ज्वराधिकार, १३४१

लखेमध्ये (लाखेच्या चूर्णांमध्ये) सहापट पाणी घालावे, (हे मिश्रण रात्रभर तसेच देवाचे) व एकवीस वेळा गाळून घेऊन हे पाणी वापरवे किंवा उक्त पद्धतीने (लाखेचा) क्वाथ करावा.

(२) शुष्कद्रव्यं उपादाय स्वरसानामसंभवे ।

वारिण्यष्टगुणे पक्त्वा ग्राह्यं पादावशेषितम् ।

भैषज्य रत्नावली, ज्वराधिकार, १३४२

स्वस निषण्याचा संभव नसल्यास शुष्क द्रव्य मिळवून आठ पट पाण्यात त्याचे पावन करावे व एकचतुर्थांश शिल्लक राहिल्यावर (गाळून) वापरावे.

(३) दशांशं लोक्षमादाय तद्दशांशं च सर्जिकाम् ।

किंचिच्च बदरीपत्रं वारि षोडशधा स्मृतम् ॥

वस्त्रपूतो रसो ग्राह्यो लाक्षायाः पादशेषिता ॥ योगरत्नावर

(लाखेच्या १/१० लोक्ष, लोक्षान्च्या १/१० सर्जिकाक्षार व काही बोर्याची पाने व १६ पट पाणी यांचे मिश्रणास उष्णता देऊन १/४ शिल्लक राहिल्यावर (गाळल्यावर) त्यांस लाक्षारस म्हणतात.)

लाक्षारस हा वरील पद्धतीशिवाय वृद्ध वैद्यांचे मते आणखीही एका पद्धतीने करता येतो. त्यामध्ये लाखेची पुरचुंडी बांधून ती दोलायनात देवावी. लाखेच्या सहापट पाणी दोलायनात घालावे व ते उकळावे. १/४ शिल्लक राहिले की ते पाणी वस्त्रातून एकवीस वेळा गाळून घ्यावे. म्हणजे लाक्षारस तयार होईल. ही क्वाथान्ची उपकल्पना मानता येईल. वरील सर्व पद्धतींमध्ये पहिली पद्धत ही हिमाची उपकल्पना मानता येईल. दुसरी पद्धत ही स्वरसान्ची उपकल्पना आहे.

लाक्षा हे द्रव्य उष्णतेने वितळते. त्यामुळे त्याचे सूक्ष्म कण पाण्यामध्ये पसरलेले असतात. ते कण रुग्णाचे पोटात जाणे अपेक्षित नसते, तर फक्त लाक्षासिद्धजल रुग्णाचे पोटात जावे अशी अपेक्षा असते. लाखेचे कण पाण्यात पसरलेले असतात. ते अनेकवार वस्त्रातून गाळून घेतले की प्रत्येक वेळी थोडे थोडे करीत जवळजवळ सर्वच कण वस्त्रावर अडकून राहतात. वस्त्राऐवजी गाळण्यासाठी सारकपत्रांचा (फिल्टर पेपरचा) वापर केल्यास योग्य होईल. त्याने अनेक वेळा गाळण्याचे श्रम वाचवीळ.

मात्रा - लाक्षारस हा एक ते दोन मोठे चमचे (टिबल स्पून) म्हणजेच अर्धा ते एक तोळा या मात्रेमध्ये वारंवार घ्यावा. त्यामुळे ज्वराची तीव्रता कमी होते. ज्वरामध्ये अस्सलेली तृष्णा कमी होते. रक्तपित्त या व्याधीमध्ये ८ तोळे (८० मि. लि.) या मात्रेमध्ये लाक्षारस घ्यावा.

(६) मांसरस

आयुर्वेद शास्त्रात वेगवेगळ्या प्राण्यांच्या मांसांचा आहारात निषेध मानलेला नाही. मांसाचा आहारीय घटक म्हणून अनेक ठिकाणी उल्लेख आढळतो. मांस हे इतर अन्नघटकांपेक्षा गुरू म्हणजेच पचावयास जड असते. त्यातल्या त्यात क्रव्याद मांस म्हणजे मांस खाणाऱ्या प्राण्यांचे मांस हे लघु असते असा उल्लेख आयुर्वेदात येतो. परंतु अशा प्राण्यांचे मांस व्यवहारात क्वचितच खाद्यपदार्थ म्हणून वापरले जाते. व्यवहारात वापरले जाणारे शेळी, बोकड, कोंबडी, गाय इत्यादी प्राण्यांचे मांस गुरूच असते. त्यामुळेच रुग्णावस्थेत, अग्नी मंद असताना त्याचा अन्नस्वरूपात उपयोग करणे योग्य होणार नाही. तरीही काही विशिष्ट व्याधींमध्ये मांसाचा उपयोग करणे इष्ट असते. विशेषतः ज्या

व्याधींमध्ये दौर्बल्य हे लक्षण प्रकर्षाने दिसते, अशा व्याधींमध्ये मांसाचा उपयोग अन्नघटक म्हणून करणे आवश्यक असते. अशा वेळी 'मांसरस' स्वरूपात ते वापरल्यास त्यातील 'गुरुत्व' हा दोष कमी करता येतो. या मांसरसाची माहिती आता पाहू:

पलानि द्वादश प्रस्थे घनेऽथ तनुके तु षट् ।
मांसस्थ वटकं कुर्यात् पलं अच्छतरे रसे ॥

भैषज्य रत्नावली, राजयक्ष्माचिकित्सा, १८

घन मांसरस बनविण्यासाठी बारा पल मांसखंड, तनु मांसरस बनविण्यासाठी सहा पल मांसखंड व अच्छतर मांसरस बनविण्यासाठी एक पल मांसखंड एक प्रस्थ पाण्यामध्ये शिजवावे.

मांसांचे खंड पाण्यामध्ये शिजविणे अशा तऱ्हेची कृती येथे करावयाची आहे. मांसखंड पाण्यात शिजत असताना त्यामधील अन्नघटक पाण्यात उतरतात व ते पाणी गाळून घेऊन रुणास दिले जाते. आधुनिक काळात प्रचलित असलेल्या 'सूप' ह्या आहार बनविण्याच्या पद्धतीचाच हा प्रकार होय. मांसरसाचे तीन प्रकार वर्णिलेले आढळतात. घन, तनु आणि अच्छतर हे तीन प्रकार होत. या तीनही प्रकारात मांस व पाणी यांच्या प्रमाणात फक्त फरक आहे. घनामध्ये हे प्रमाण १: ६, तनु प्रकारात हे १: ३२ तर अच्छतर प्रकारात हे १: ६४ इतके आहे (येथे १ पल = ४ तोळे व १ प्रस्थ = २५६ तोळे हे प्रमाण ग्राह्य मानले आहे). कोणत्या रुणाला कोणत्या प्रकारचा मांसरस देणे इष्ट, हे अर्थातच त्या रुणाच्या अग्निबलावर अवलंबून राहिल.

या ठिकाणी नांस व पाणी यांना किती वेळ उष्णता द्यावी याचा उल्लेख नाही. तरीही मांसखंड उत्तम तऱ्हेने शिजेपर्यंत उष्णता देणे आवश्यक आहे. यालाच मांसयूष असेही नाव आहे.

मांसरस तयार करण्यासाठी जे मांसखंड आणले जातील ते, तरुण, निरोगी व सशक्त प्राण्याचे असावेत. ते ताजे असावेत. मांसखंड पाण्याने स्वच्छ धुऊन घ्यावेत व त्याचे बारीक तुकडे करावे.

मांसरस तयार करित असताना त्याचा खूपच वास येतो. विशेषतः शाकाहारी रुणांना त्याचा वास असह्य होतो. यासाठीच काही वेळेला त्यात मिरे, सुंठ व धने इत्यादी द्रव्ये चूर्ण स्वरूपात मिसळून त्यास तुपाची फोडणी दिली जाते, यासच 'कृतमांसरस' असे म्हणतात. फोडणी न दिलेल्या मांसरसाला 'अकृत मांसरस' असे म्हणतात.

मांसरस हा तरीही इतर अन्नघटकांपेक्षा गुरू असल्याने रुणाचा अग्नी बघून त्याची मात्रा व प्रकार ठरवावा लागतो व आवश्यकतेनुसार तो बदलावा लागतो.

(७) औषधयूष

रुणांवर औषधोपचार करताना अनेक वेळा आहारीय द्रव्ये औषधी द्रव्यांनी सिद्ध करून वापरावी लागतात. त्यामुळे आहारातील पोषक घटक व औषधी द्रव्यातील उपयुक्त गुणधर्म असे एकत्रितरीत्या रुणास मिळू शकतात. अशा स्वरूपात जे पदार्थ वापरले जातात त्यास यूष अशी संज्ञा आहे.

त्याची शास्त्रीय व्याख्या पुढीलप्रमाणे

कल्क द्रव्यपलं शुण्ठी पिप्पली चार्धकार्षिकी ।
वारिप्रस्थेन विपचेत् स द्रवो यूष उच्यते ॥

शाईगंधर संहिता द्वि.खं.अं. २-१४९, १५०

(अन्न) द्रव्याचा कल्क एक पल, सुंठ व पिंपळी चूर्ण प्रत्येकी अर्धा कर्ष ह्यांचे एक प्रस्थ पाण्यामध्ये पाचन करावे. त्या द्रव्याला यूष असे म्हणतात.

काश्यप संहितेमध्येही यूषाची व्याख्या दिलेली आहे. ती याप्रमाणे

द्रवैर्बहुविधैर्द्रव्यैस्तथा चान्नेरतण्डुलैः ।
यूष इत्युच्यते सिद्धो (यवागूस्तण्डुलैः सह) ॥

काश्यप संहिता

(क्वाथ, दुग्ध इत्यादी) विविध द्रावांमध्ये औषधी द्रव्ये आणि तांदूळ (व इतर शूक धान्य) या शिवायचे अन्नपदार्थ सिद्ध केल्यास त्यास यूष असे म्हणावे. (तांदूळ व इतर शूक धान्यांचा वापर केल्यास त्यास यवागू म्हणतात).

या दोन व्याख्यांमध्ये शाईगंधर संहितेतील व्याख्या द्रव्यांचे प्रमाण ठरविण्यास उपयुक्त आहे तर काश्यप संहितेतील व्याख्या अन्नद्रव्य कोणते वापरावे या दृष्टीने उपयुक्त आहे. यावरून यूष तयार करताना मूग, मसूर इत्यादी शिबि धान्ये वापरली पाहिजेत असे अनुमान निघते.

औषधी यूष तयार करताना त्यामध्ये औषधी द्रव्यांचा कल्क व आहारीय द्रव्य यांचा एकत्रित वापर केला जातो, त्यामध्ये औषधी द्रव्य प्रामुख्याने असतात व आहारीय द्रव्ये पूरक असतात. यूषाचे पाचन करावे इतकाच उल्लेख वरील ग्रंथांमध्ये आहे. पाचन किती करावे ते नेमकेपणाने सांगितलेले नाही.

क्राही परंपरेनुसार औषधी द्रव्यांचा कल्क, अन्नद्रव्य व पाणी दिलेल्या प्रमाणात एकत्र करून १/२ ते १/४ पाणी शिल्लक राहीपर्यंत या मिश्रणाचे पाचन केले जाते व हे मिश्रण गाळून द्रव स्वरूपात रुग्णास दिले जाते. यालाच 'अकृत यूष' असे म्हणतात. काही वेळा या द्रावास, जिरे, मिरे इत्यादी पदार्थ व घृत यांची फोडणी दिली जाते व मग रुग्णास द्राव दिला जातो. यालाच 'कृतयूष' अशी संज्ञा असते. दुसऱ्या परंपरेत मिश्रणात अगदी कमी पाणी शिल्लक ठेवून यूष हा स्थिरीप्रमाणे घनसर बनविला जातो व तो न गाळताच रुग्णास दिला जातो. अर्थात अशा वेळी रुग्णाचे अग्निबल त्यातील अन्नघटक पंचविण्याइतके वाढलेले असणे आवश्यक असते. असा यूष वापरवायाचा असल्यास तो तयार झाल्यावर लगेचच वापरवा लागतो. कारण कालांतराने त्यातील अन्नघटक हे पाणी शोषून येऊ लागतात व यूष अधिक घट्ट होऊ लागतो. द्रवस्वरूपातील यूषही ताजा व गरम असतानाच त्याचा वापर करणे इष्ट असते.

औषधी यूषाचा उपयोग रुग्णास व्याधिनाशनासाठी, इतर औषधे रुग्णाला देत असताना पूरक म्हणूनच होत असतो. स्वतंत्र औषध म्हणून यूषाचा वापर सहसा केला जात नाही.

आमयिक प्रयोग

ससमुष्टिक यूष

घटक द्रव्ये - कुळीश, जव, बोर, मूग, मुळ्यांच्या देठाच्या गाठी, सुंठ, धने. सर्व द्रव्ये सम प्रमाणात एकंदर १ पल (१ मुष्टि), पाणी १६ पल घेऊन हे मिश्रण कढवावे.

उपयोग - सांनिपातिक ज्वर, आमवात

मात्रा - ४ तोळे एकावेळी (४० मि. लि.)

(७) प्रमथ्या

क्वाथ तयार करण्याच्या पद्धतीमध्ये द्रव्यांचे भरड चूर्ण क्वथनासाठी वापरले जाते व त्यामुळे क्वाथ तयार होताना द्रव्यातील जवळ जवळ सर्व कार्याकारी औषधी गुणधर्म पाण्यात उतरतात असे आपण पाहिले. पण भरड स्वरूपात चूर्ण वापरल्याने द्रव्याच्या सर्व भागाशी पाण्याचा संपर्क पूर्णपणे येऊ शकत नाही. असा संपर्क जास्तीत जास्त प्रमाणात याचा व द्रव्यातील जास्तीत जास्त गुणधर्म पाण्यात निष्कासित व्हावेत यासाठी प्रमथ्या पद्धतीने औषध तयार केले जाते. प्रमथ्या करताना तत्त्व क्वाथाचेच वापरले जाते. पण

द्रव्याचा कल्क करावा व द्रव्य व पाणी यांचे प्रमाण व पाणी आटविण्याचे प्रमाण यातही थोडा फरक आहेच. प्रमथ्येची शास्त्रीय व्याख्या पुढीलप्रमाणे

प्रमथ्या प्रोच्यते द्रव्यपलात् कल्कीकृतात् श्रुतात् ।

तोयेऽष्ट गुणिते तस्याः पानमाहुः पलद्रव्यम् ॥

शाईनाथर संहिता द्वि.खं.अ. २-१४५

औषधी द्रव्याचा कल्क करून १ पल प्रमाणात घ्यावा व त्यात आठपट पाणी घालून १/४ शिल्लक राहीपर्यंत आटवावे व २ पल या मात्रेमध्ये त्या प्रमथ्येचे सेवन करावे.

काढा तयार करताना आपण वनस्पतिद्रव्याचे भरड चूर्ण घ्यावे असे पाहिले होते. प्रमथ्या करताना द्रव्याचा कल्क करून घ्यावा असे म्हटले आहे. त्यामुळे द्रव्यातील कार्यकारी शक्ती पाण्यामध्ये जास्त प्रमाणात उतरेल. मात्र त्याचबरोबर द्रव्याचे काही कण पाण्यात मिसळतील, तसेच गाळून घेताना वस्त्रातून खाली येतील व प्रमथ्या सेवन करताना रुग्णाचे पोटात जातील.

प्रमथ्या हा शब्दप्रयोग वृद्ध वैद्य परंपरेपासून दीपन पाचन कार्य करणाऱ्या कषयायासाठी उपयोगात आणला आहे.

अष्टांगहृदय या ग्रंथामध्ये रोगाच्या सामान्य चिकित्सेत प्रथम लंघन, नंतर दीपन व पाचन आणि शेवटी दोषनिहाराार्थ शोधन असा क्रम सांगितलेला आहे.

तत्रादौ लङ्घनपथं मध्ये दीपनपाचनम् ।

प्रभूते शोधनं तद्धि मूलात् उन्मूलयेत् मलान् ॥

अष्टांग हृदय सू. ८-१३

यापैकी मधल्या अवस्थेमध्ये म्हणजेच दीपनपाचनार्थ प्रमथ्या वापरली जाते, असे चरक टीकाकार चक्रपाणिताने म्हटले आहे. या कल्पनाचा उपयोग चरकाचार्यानी अतिसाराच्या सामावस्थेमध्ये करावयास सांगितला आहे.

प्रमथ्यां मध्यदोषाणां दद्यादीपनपाचनीम् ।

चरक चिकित्सास्थान अ. ११ - १९

प्रमथ्या ही क्वाथाचीच उपकल्पना होय.

प्रमथ्येची मात्रा साधारणतः २ पल (८० मि. लि.) आहे. ही मात्रा वस्तुतः जास्त

आहे. ती १० ते २० मि. लि. असावी. अनुपान व प्रक्षेप द्रव्यांची योजना क्वाथाप्रमाणे करावी.

आमयिक प्रयोग

- (१) पिंपळी, सुंठ, धने, भूनिम्ब, हिरडा, वेखंड यांची प्रमथ्या कफज अतिसारासाठी द्यावी.
- (२) नेत्रवाळा, मोठे नागरमोथे, बेलफळ, सुंठ व धने यांची प्रमथ्या पित्तज अतिसारामध्ये वापरावी.
- (३) पृश्निपर्णी, दंती, लाजाळू, कण्टकारी यांची प्रमथ्या वातज अतिसारामध्ये द्यावी. (चरक चिकित्सास्थान, अ. १९-२०, २१)

(१) मंथ

हिम् पद्धतीने औषधे तयार करताना औषधी द्रव्ये पाण्याच्या संपर्कात ठेवली जातात असे पाहिले आहे. पण या पद्धतीने औषधे देताना मिश्रण गाळून घेऊन औषध संस्कारित जलाचाच वापर केला जातो. ज्यावेळी अशी औषधी द्रव्ये जलासह वापरली जाण्याची अपेक्षा असते, त्यावेळी औषधी द्रव्यातील गुणधर्म पाण्यात त्वेने उतरावेत यासाठी हे मिश्रण घुसळले जाते. त्यांचे मंथन केले जाते, म्हणून या कल्पेस मंथ अशी संज्ञा आहे. मंथाची शास्त्रीय व्याख्या पुढीलप्रमाणे

जले चतुःपले शीते ध्रुणं द्रव्यपलं क्षिपेत् ।
मृत्पात्रे मंथयेत्सम्यक् तस्माच्च द्विपलं पिबेत् ॥

शाईगधर संहिता द्वि. खं. अ. ४-९

एका मृत्पात्रात ४ पल थंड पाणी घालून त्यात १ पल औषधी द्रव्य कुटुन घालावे. चंगले मंथन करून घुसळून ते पाणी गाळून घ्यावे. त्यास मंथ असे म्हणतात. मंथ पिण्याचे प्रमाण २ पल आहे.

नातिद्रवा नातिसान्द्रा मंथ इत्यभिधीयते ।

सुश्रुत सूत्रस्थान अ. ४६

मंथ फार पातळ किंवा घट्ट नसतो असे सुश्रुताचार्यांना म्हणावयाचे आहे. मंथ तयार करताना रवीने घुसळले जाते म्हणून यास मंथ असे म्हणतात. घुसळण्यासाठी लाकडी रवीचाच वापर करावा. धातूची रवी वापरावयाची असेल तर स्टेनलेस स्टीलची वापरावी. द्रव्ये व पात्र यांच्यात रासायनिक क्रिया घडू नये यासाठी ही काळजी घेणे आवश्यक आहे.

मंथन किती वेळा करावे यासंबंधीचा उल्लेख आढळत नाही. तरीही घटकद्रव्ये पाण्यामध्ये एकजीव होईपर्यंत मंथन करणे आवश्यक आहे.

या मंथनासाठी आधुनिक यंत्राचा उदा. मिक्सर, चर्नर यांचाही वापर करणे अप्रस्तुत ठरणार नाही. उलट त्यामुळे वेळेची व श्रमाची बचत होईल.

शाईगधर संहितेमध्ये मंथ हा फाण्टाचा उपकल्प आहे असे म्हटले आहे. मंथन करित असताना मिश्रणाशी रवीच्या होणाऱ्या घर्षणामुळे काही प्रमाणात उष्णता निर्माण होते म्हणूनच कदाचित याला फाण्टाचा उपकल्प मानला असावा. वास्तविक यामध्ये शीत जल वापरले आहे म्हणून हा हिमाचा उपकल्प मानणे अधिक सयुक्तिक होईल.

हिम् कल्पनेस कालावधी खूपच जास्त लागतो, त्या मानाने मंथासाठी अगदीच कमी वेळ लागतो.

साधारणपणे मधुर, शीतवीर्य, हृद्य, छर्दिघ्न द्रव्यांचा मंथ केला जातो. मंथाबरोबर प्रक्षेप वा अनुपान द्रव्याची आवश्यकता नसते.

अशी द्रव्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

सातूचे पीठ, मसुराचे पीठ, खजूर, द्राक्षे, आवळे, डालिंब, यवाचे पीठ, इत्यादी.

आमयिक प्रयोग

(१) खजूरादिमंथ

घटकद्रव्ये - खजूर, डालिंबदाणे, द्राक्षे, कोकंबसाल, चिंच, आवळे, फाल्सा सम प्रमाणात

उपयोग - मदात्यय, आसवमद

मात्रा - २ पल (सुमारे ८० मि. लि.)

(२) सातूचा मंथ

सातूंना तूप लावून ते किंचित भाजावेत व ते फुगले म्हणजे लगेच थंड पाण्यात टाकून खूप घुसळावे म्हणजे सातूमधील पीठ पाण्यात उतरेल. त्यासह जो द्रव तयार होईल त्याला मंथ असे म्हणतात.

उपयोग - उदावर्त, छर्दी

मात्रा - २ पल (सुमारे ८० मि. लि.)

(१०) पानक

पानक म्हणजे पन्हे. पानक करण्याच्या दोन पद्धती आहेत. एका पद्धतीमध्ये माज

किंवा गर हा फळे उकडून, ती मूदू करून मग पाण्यात मिसळला जातो. त्यास चवीनुरूप साखर, गूळ व मीठ घातले जाते.

दुसऱ्या पद्धतीमध्ये न उकडलेला फळांचा मगज किंवा वनस्पतिज द्रव्यांचे पशुचूर्ण पाण्यात मिसळले जाते. ते काही वेळ म्हणजे सुमारे अर्धा तास तसेच ठेवले जाते व नंतर हाताने कुस्करून व गाळून घेतले जाते. त्यातही चवीनुसार किंवा आवश्यकतेनुसार साखर, गूळ, मीठ इत्यादी घालून रुणाळा दिले जाते. पानक तयार करतांना औषधी द्रव्ये १ भाग व थंड पाणी १६ भाग घालावे.

फळे घेताना ती चांगली पक्व आहेत हे पाहावे, ती नासकी कुजकी नसावीत, फळे पक्व नसतील तर त्यामध्ये साखर किंवा गूळ जास्त प्रमाणात घालावा लागतो.

पानक हे साधारणतः मधुर, मधुराम्ल व हृद्य फळांचे असते, त्याचा उपयोग तुष्णाशामक, दाहशमनार्थ असा होतो. पानक हा हिमाचा उपकल्प मानता येईल.

आमयिक प्रयोग

(१) चिंचा पानक

घटक द्रव्ये - पिकलेल्या चिंचेचा मगज १ भाग, पाणी १६ भाग

उपयोग - तुष्णाशामक

मात्रा - ४ तोळे (४० मि. लि.)

(२) चंदनपानक

घटक द्रव्ये - रवेतचंदन पशुचूर्ण १ भाग, पाणी १६ भाग

उपयोग - दाहप्रशमन

मात्रा - ४ तोळे (४० मि. लि.)

(११) शार्कर

शार्कर म्हणजे सरबत, यालाच इंग्रजीमध्ये सायरप (syrup) असे म्हणतात. ही कल्पना युनानी वैद्यकशास्त्रातून आपल्याकडे आलेली असावी. कारण जुन्या आयुर्वेदीय ग्रंथांमध्ये शार्कराचा उल्लेख आढळत नाही. या कल्पनेमध्ये प्रामुख्याने सुगंधी द्रव्यांचा अर्क (केवडा, गुलाब, इत्यादी) अथवा अम्लमधुर फळांचा रस हा साखरेच्या द्रावामध्ये मिसळून त्याचा मधाप्रमाणे घट्ट पाक केला जातो.

शार्कर कल्पनेमध्ये द्रव्य व साखर यांचे ठराविकच प्रमाण असे सांगितलेले नाही. शार्कराचा उपयोग हा पानार्थ, पेथे तयार करण्यासाठी अथवा अनुपानासाठी इतकाच मर्यादित असल्याने हे प्रमाण आवडीनुसार कमी अथवा जास्त करता येते.

शार्कर तयार करतांना साखरेचा पाक वापरला जातो. तसेच शार्कर तयार होतांना उष्णता दिली जाते. त्यामुळे शार्कर टिकाऊ बनतात.

(१२) तण्डुलोदक

कण्डितं तण्डुलपलं जलेऽणुणिते क्षिपेत् ।
भावयित्वा जलं ग्राह्यं देयं सर्वत्र कर्मसु ॥

शाङ्गीधर संहिता प्र. खं. अ. १-२८

कांडलेले तांदूळ १ पल घ्यावेत. त्यात आठपट पाणी घालावे, हाताने कुस्करावे. नंतर वरचे पाणी अलाव काढून घ्यावे व सर्व औषधीकर्मासाठी वापरावे.

चरकाचार्यांचे मताप्रमाणे शीतकषाय विधीप्रमाणे तण्डुलोदक बनविले जाते. चरकोक्त शीतकषायविधी आणण हिम कल्पना सांगत असताना पाहिला आहेच. त्यानुसार द्रव्याच्या सहापट उष्ण पाणी घालून शीतकषाय तयार केला जातो. चरकाचा टीकाकार शिवदास याने सहा पट अथवा चार पट उष्ण पाणी घेऊन फाण्ट विधीने तण्डुलोदक करावयास सांगितले आहे.

तण्डुलोदक तयार करण्याच्या अन्य काही पद्धती पुढीलप्रमाणे आहेत.

(१) अर्क भाग तांदूळ व २ भाग पाणी २ ग्रहरपर्यंत एकत्र ठेवावेत व नंतर गाळून घ्यावे.

(२) कितीही तांदूळ व कितीही पाणी एकत्र करावे. (साधारणतः तांदूळ पूर्णापणे बुडतील इतके पाणी घ्यावे) व तण्डुलोदक तयार करावे.

हा हिमाचा उपकल्प आहे. हिमापेक्षा यामध्ये पाण्याचे प्रमाण जास्त आहे. एकत्र मिसळून ठेवण्याचा कालावधी त्या मानाने खूपच कमी आहे.

तण्डुलोदकाचा रस कषाय मधुर आहे. त्यामुळे सामान्यतः संग्राहक औषधांचे समवेत अनुपान म्हणून हे वापरले जाते.

उपयोग - रवेत प्रदरामध्ये तांदूळचे धुवण व पांढऱ्या दूर्वाचा रस सम प्रमाणात एकत्र करून रुणाळा दिला जातो. मात्रा ८० मि. लि. द्यावी.

□□□

प्रकरण : ७

अर्क कल्पना

वनस्पतिज द्रव्य पाण्याच्या संपर्कात ठेवून व त्यावर अग्निप्रक्रिया करून विविध पद्धतींनी वेगवेगळी औषधे कशी तयार केली जातात यासंबंधीचे विवेचन आपण मागील काही प्रकरणांत पाहिले. हिम, फांट वा क्वाथस्वरूपाच्या या औषधांमध्ये वनस्पतिज द्रव्यातील औषधी पदार्थ पाण्यात निष्कासित होतात. त्यामुळे पाण्याला औषधी गुणधर्म प्राप्त होतात असेही आपण पाहिले. वनस्पतिज द्रव्यातील पाण्यामध्ये विरघळू शकतील अशा पदार्थांमुळेच हे औषधी गुणधर्म त्या त्या कल्पांना येत असतात. पाण्यात विरघळू शकणाऱ्या, मिसळू शकणाऱ्या या पदार्थांचे वर्गीकरण केल्यास त्यामध्ये विविध तऱ्हेची अल्कलॉइड्स, कार्बोहायड्रेट्स, रेसिन्स आणि तैल स्वरूपातील काही पदार्थ असतात असे आढळून येते. वनस्पतिज द्रव्यांचा क्वाथ करित असताना एक विशिष्ट गंध वातावरणात पसरतो. हा गंध त्यामध्ये असलेल्या विशिष्ट तैलस्वरूपी पदार्थांचा असतो. हिम अथवा फांट कल्पनेप्रमाणे औषधे तयार करताना हा गंध फारसा जाणवत नाही, परंतु क्वॉथ करित असताना ह्या गंधाची प्रचिती चांगल्यापैकी येते. याचे कारण उष्णता संस्कारामुळे या तैल्युक्त पदार्थांचे निष्कासन पाण्यात होते, पण त्याचे प्रमाण कमी असते व त्याचे बाष्पीभवनही केवळ वातावरणातील उष्णतेमुळे होत असते. म्हणून अशा कल्पाचा वास दरवळत नाही.

एला, लवंग, शतपुष्पा, त्वक् (दालचिनी) अशा अनेक पदार्थांमध्ये तैलस्वरूपातील पदार्थ मोठ्या प्रमाणात असतात. त्यामुळेच काहीही संस्कार न करतासुद्धा अशा पदार्थांना विशिष्ट वास येतो. अशा पदार्थांतील औषधी गुणधर्म हे सुद्धा त्यातील तैल्युक्त भागातच एकवटलेले असतात. अशा पदार्थांतील औषधी गुणधर्म मिळविण्यासाठी त्यांचे हिम अथवा फांट रूपाने कल्प केल्यास हा तैलस्वरूपी पदार्थ फार थोड्या प्रमाणात पाण्यात उतरतो असे आढळून आले आहे. या उलट अशा पदार्थांचा क्वाथ बनविल्यास हा तैलस्वरूपी भाग बाष्प रूपाने उडून जातो. वनस्पतिज द्रव्यातील ही तैलस्वरूपी कार्यकारी शक्ती अधिक प्रमाणात उपलब्ध होण्यासाठी काही युक्तिप्रामाण्याचा वापर केला जातो. युक्तीने हा तैलस्वरूपातील पदार्थांच्या स्वरूपात वेगळा मिळविला जातो, त्यालाच अर्क अशी संज्ञा आहे. या अर्कासंबंधी आपणास अधिक माहिती या प्रकरणात घ्यावयाची आहे.

अर्क या शब्दाची व्युत्पत्ती अच्युते इति अर्कः-। अशी सांगितली जाते. म्हणजेच ज्याची अर्चना केली जाते, पूजा केली जाते, स्तुती केली जाते, त्यास अर्क असे म्हणजेच वास्तविक अर्क हे सूर्याचे नाव आहे. या औषधी कल्पाची त्याचा शोध लागल्यावर फारच स्तुती होऊ लागली म्हणून त्यास अर्क असे नाव पडले असावे.

[वनस्पतिज द्रव्य पाण्याबरोबर उकळत असता त्यातील कार्यकारी शक्तीपैकी काही भाग वाफेच्या स्वरूपात हवेत निघून जातो. ही वाफ वेगळी साठवून थंड केल्यास ती कार्यकारी शक्ती परत मिळते व त्यासच अर्क असे म्हणतात.]

अर्काचे प्रकार

अर्काचे स्थिरत्व, अर्काचे गंध व अर्काचे द्रवत्व यावर अवलंबून असलेले अर्काचे वेगवेगळे प्रकार पडले आहेत.

(अ) स्थैर्यावरून पडणारे प्रकार - (१) स्थिर अर्क व (२) अस्थिर अर्क द्रव्यामध्ये अर्कात येणाऱ्या कार्यकारी शक्ती दोन प्रकारात असू शकतात.

(१) स्थिर अर्क (Stable) - द्रव्यामध्ये कायम राहणारे ते स्थिर अर्क होत.

(२) उडनशील (Volatile) अथवा विरणारे अस्थिर अर्क

(ब) गंधावरून पडणारे प्रकार - (१) निर्गंधी अर्क, (२) सुगंधी अर्क,

(३) दुर्गंधी अर्क

(१) निर्गंधी अर्क - अर्काला कोणताही वास येत नसेल तर त्या अर्काला निर्गंधी अर्क असे म्हणतात. विशिष्ट वनस्पतीमधील कार्यकारी शक्ती जरी त्या वनस्पतीमधील तैलस्वरूपामध्ये असेल परंतु त्या तैलाला कसलाही वास येत नसेल तर त्या वनस्पतीपासून मिळणाऱ्या अर्काला कसलाही वास येत नाही म्हणून त्या अर्काला निर्गंधी अर्क असे म्हणतात.

(२) सुगंधी अर्क - अर्काला चांगला, मनाला आनंद देणारा गंध येत असेल तर त्याला सुगंधी अर्क असे म्हणतात.

(३) दुर्गंधी अर्क - अर्काला वाईट, मनाला क्षोभ उत्पन्न करणारा वास येत असेल तर तो दुर्गंधी अर्क होय.

दुर्गंधी अर्क वापरावयाचा असेल तर त्या अर्कावर इतर द्रव्यांचा वास चढविणे आवश्यक असते. अन्यथा दुर्गंधीयुक्त अर्क शरीरामध्ये राहू शकत नाही. असे अर्क उलटीवाटे बाहेर पडतात. यासाठी वातनाशक दुर्गंधी अर्कास गुणुळाचा वास देतात. पित्तनाशक अर्कास चंदनाचा वास व कफनाशक अर्कास लवंगेचा वास चढवावा असे सांगितले आहे.

(क) द्रवत्वावरून पडणारे प्रकार - (१) द्रव, (२) घन,

(३) सांद्र, (४) शुष्क.

अर्क हे द्रव, घन, सांद्र, शुष्क स्वरूपात ठेवता येतात.

अर्क तयार करण्याची कृती

वनस्पतिज द्रव्यांपासून अर्क तयार करताना सर्वसाधारण पाणी हे माध्यम वापरले जाते म्हणजे ज्या द्रव्यापासून अर्क काढावयाचा असतो त्या द्रव्यात पाणी मिसळून ते मिश्रण अर्कपातनयंत्रात ठेवले जाते व त्यास उष्णता देऊन दुसऱ्या काचपात्रात अर्क मिळविला जातो. दुसरे काचपात्र हे पाण्यात ठेविले जाते किंवा त्याचे बाहेरील बाजूस ओले वस्त्र बांधले तरी चालते.

इतर काही वनस्पतिज द्रव्यांपासून अर्क काढण्यासाठी वर सांगितल्याप्रमाणे माध्यमाची आवश्यकता नसते. ते द्रव्य ऊर्ध्वपातन यंत्रात ठेवून खालच्या मडक्यात अग्नी दिला जातो. वरच्या मडक्यात बाहेरील पृष्ठभागावर थंड पाण्याने मिजविलेले वस्त्र ठेविले जाते. उदा. कापूर वनस्पतिज द्रव्यांपासून अर्क काढताना त्याचे स्थूल चूर्ण १० पट पाण्यामध्ये चार ते आठ तास भिजत ठेवावे लागते. हे पाणी जेवढे घेतले असेल त्याच्या १/२ प्रमाणामध्ये अर्क तयार होतो असा सर्वसामान्य नियम आहे, म्हणूनच अर्कपातन यंत्रास उष्णता देत असताना अर्क ज्या काचपात्रात जमा करीत आहोत त्या पात्रामध्ये १/२ इतका द्रव झाटला म्हणजे अग्नी देण्याचे बंद करावे. अर्कपातनयंत्रामधून यावेळी अर्क पूर्णपणे जमा झाला आहे असे समजावे. यापेक्षा जास्त वेळ अग्नी दिल्यास अर्कपातनयंत्रामध्ये जे पाणी हे माध्यम वापरले आहे त्या पाण्याची वाफ अग्नीमुळे होतच राहिल व ती वाफ ज्या काचपात्रात अर्क जमा करीत आहोत त्या पात्रात येऊन थंड होऊन पाण्याचे स्वरूपात त्यात मिसळेल. परंतु त्यामुळे जो अर्क तयार झालेला आहे, तो सौम्य होईल व त्यामुळे त्या अर्काचा रुणावर जितका परिणाम अपेक्षित आहे तितका होणार नाही.

काही वनस्पतींपासून अर्क तयार करताना पाणी हे जसे माध्यम म्हणून वापरले जाते त्याचप्रमाणे कोहल (अल्कोहोल) किंवा तैल (तिलतैल) हेही माध्यम म्हणून वापरले जाते. कारण त्या वनस्पतीमधून जो अर्क काढावयाचा आहे तो पाण्यात विद्राव्य असेलच असे नाही. तो अर्काचा भाग तिलतैल अथवा कोहल यामध्ये विद्राव्य असतो.

अर्काचे गुणधर्म

ज्या वनस्पतीपासून अर्क काढला जातो त्या वनस्पतीपेक्षा तिच्या अर्काला जास्त वास असतो.

अर्क हे दुधी रंगाचे (Milky White) दिसतात.

अर्काचा रस त्याच्या मूळ वनस्पतीच्या रसाप्रमाणे असतो. अर्क सुमारे सहा महिन्यांपर्यंत चांगला टिकतो. पुढे तो अर्क हीनवीर्य होऊ लागतो.

साखर किंवा कोहल यांचे साहाय्याने अर्क अधिक टिकाऊ बनविण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. मात्र अजून त्याला म्हणावे इतके यश आलेले नाही.

अर्क हे फक्त अभ्यंतर उपयोगासाठीच वापरले जातात. इतरत्र म्हणजे अभ्यंगादी कारणांसाठीच अर्काचा उपयोग केला जात नाही.

अर्काची सर्वसामान्य मात्रा

अर्काची सर्वसामान्यपणे मात्रा ४ तोळे इतकी सांगितली आहे. मात्रा वनस्पतीचे तीक्ष्णत्व, उष्णत्व यांचा विचार करून मात्रा निश्चित करणे जास्त योग्य होईल.

अर्क रुणाला देत असताना मूत्र, साखर अथवा गूळ यांचा अनुपानासाठी उपयोग करावा.

काही रुणांला अर्क दिल्यानंतर रुणाचे पोटात मळमळणे किंवा ओकारी होणे अशी लक्षणे निर्माण होतात. अशा वेळी षोडश गुणी विडा खावा म्हणजे ही लक्षणे दूर होतात.

अर्क कल्पना ही आयुर्वेदीय जुन्या ग्रंथामध्ये फारशी आढळत नाही. या कल्पनेचा उगम अगादी अलीकडच्या काळात झाला असावा. 'अर्क प्रकाश' या ग्रंथामध्ये त्यासंबंधी बाराकाडीने विचार केलेला दिसून येतो.

आमयिक प्रयोग

(१) शतपुष्पा अर्क

उपयोग - अजीर्ण, दीपन, मूत्रकृच्छ्र, शूल
मात्रा - १/४ ते १/२ तोळा (२.५ ते ५ मि. लि.)

अनुपान - साखर

(२) यवानी अर्क

हा घन स्वरूपात तयार करता येतो.

उपयोग - अग्निमांदा, कृमी, हिकका, छर्दी
मात्रा - १/४ ते १/२ तोळा (२.५ ते ५ ग्रॅम्स)
अनुपान - त्या त्या रोगानुसार.

□□□

प्रकरण : ८

रसक्रिया व अवलेह कल्पना

स्वरस, क्वाथ, हिम आणि फांट या पद्धतीने तयार केलेली औषधे ८-१० तासांपेक्षा जास्त काळ टिकत नाहीत असे आपण पाहिले आहे. ही औषधे खराब होतात म्हणजे काय होते? तर अशा द्रव्यांमध्ये एक प्रकारची रासायनिक क्रिया सुरू होते. या रासायनिक क्रियेलाच इंग्लिशमध्ये फरमेंटेशन (Fermentation) असे म्हणतात. या द्रावामधील अथवा असे द्राव ज्या पात्रात ठेवलेले असतात अशा पात्राच्या पृष्ठभागावरील अथवा हवेमधील काही विशिष्ट जिवाणूंचा या द्रावांमध्ये शिरकाव होतो व द्रावात मिसळलेला वनस्पतिज द्रव्यांचा भाग आणि द्रावातील पाणी यांच्यामुळे या जिवाणूंच्या वाढीस उत्तम माध्यम मिळते. यामुळे हे रासायनिक बदल घडून येतात व त्यामुळे द्रावाचे गुणधर्म संपूर्णपणे बदलतात. फरमेंटेशनमुळे अशा द्रावांमध्ये विविध सेंद्रीय अम्लांची निर्मिती होते व यालाच तो द्राव आंबला असे आपण म्हणतो. ही क्रिया घडून येण्यासाठी जिवाणू, त्यांचे अन्न व पाणी या तीन घटकांची प्रामुख्याने आवश्यकता असते. यापैकी कोणताही एक घटक नसल्यास ही आंबण्याची क्रिया होणार नाही. अर्थात हे ज्ञान आपणास आधुनिक विज्ञानाच्या साहाय्याने मिळाले आहे. पूर्वाचार्यांना हे ज्ञान प्रयोगजन्य अनुभवातूनच मिळालेले होते हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. तात्पर्य, क्वाथ इत्यादी औषधे अधिक टिकाऊ बनविण्यासाठी ती (१) जंतुरहित करावयास हवीत किंवा (२) त्यातील वनस्पतिज द्रव्ये नष्ट करावयास हवीत अथवा (३) त्यातील पाण्याचे प्रमाण नष्ट करावयास हवे. यापैकी पहिला उपाय खूपच खर्चिक होईल. दुसरा उपाय केला तर औषध तयार करण्याचे प्रयोजन नष्ट होईल. म्हणून तिसरा उपाय केला तर औषधे टिकाऊ बनतील. या औषधे टिकाऊ बनविण्याच्या हेतूने केलेल्या प्रयोगांचे स्वरूप म्हणून औषधे बनविण्याची जी नवीन पद्धत अस्तित्वात आली, तिलाच रसक्रिया असे म्हणतात. या रसक्रियेची शास्त्रीय माहिती येथे आपणास घ्यावयाची आहे. रसक्रियेची शास्त्रीय व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहे.

क्वाथादीनां पुनःपाकात् घनत्वं सा रसक्रिया ।

शाईंग्घर संहिता म.खं.अ. ८-१०

क्वाथ, स्वरस, फाण्ट इत्यादी पुन्हा पुन्हा आटवून ते घनस्वरूप झाले की त्यास रसक्रिया असे म्हणावे.

८०

भैषज्य कल्पना

क्वाथादीनां असे जरी म्हटले असले तरी रसक्रिया ही व्यवहारामध्ये फक्त क्वाथाची केली जाते असा अनुभव आहे.

क्वाथापेक्षा फाण्ट किंवा हिम हे सौम्य असतात. यामध्ये वनस्पतिज द्रव्यातील कार्यकारी शक्ती ही त्या मानाने कमी प्रमाणात असते. अशा द्रावातील पाणी आटविल्यास मिळणारा घनस्वरूप भाग हा अतिशय अल्पप्रमाणात मिळेल म्हणून क्वाथाचीच रसक्रिया केली जाते. अशा क्वाथामध्ये असणारी कार्यकारी शक्ती ही मधाप्रमाणे किंवा त्याहीपेक्षा जास्त घनस्वरूप तयार करून ती टिकवून ठेवणे हेच रसक्रियेचे उद्दिष्ट असते.

रसक्रिया करण्याची कृती

ज्या वनस्पतिज द्रव्याची रसक्रिया करावयाची असेल त्या वनस्पतिज द्रव्याचा अष्टमांश काढा करून घ्यावा. तो गाळून घ्यावा. गाळून घेतलेला काढा पुन्हा पात्रात ठेवून मंदाग्नीवर आटवावा. आटविताना काढा सतत ढवळणे आवश्यक असते. अन्यथा काढा करपून जाईल. काढा आटविण्यासाठी वॉटरबाथचा उपयोग केल्यास अधिक चांगले, कारण त्यामध्ये काढा करपण्याची शक्यता नसते.

रसक्रिया करताना त्यातील पाण्याचा अंश आटविणे अशी कल्पना आहे. रसक्रिया मधाप्रमाणे किंवा काकवीप्रमाणे करावी असे काहींचे मत आहे. यामध्ये थोडे जरी पाणी कमी आटले म्हणजेच रसक्रियेमध्ये पाणी थोडे जास्त राहिले तरी रसक्रिया लवकर खराब होईल. तसेच संपूर्ण पाणी आटविताना थोडी जरी जास्त उष्णता दिली तरी रसक्रिया करण्याची शक्यता असते. रसक्रियेतील पाणी आटविणे या क्रियेत सरावानेच नेमकेपणा येईल.

यासाठीच रसक्रिया अधिक टिकाऊ करण्यासाठी आणखी काही संस्कार किंवा युक्तीचा वापर करावा लागतो.

(१) रसक्रिया तयार करित असताना पाणी पुरेसे आटल्यानंतर ती एखाद्या पसरट पात्रात घालून ते पात्र उन्हात ठेवून वाळवावी. पूर्णपणे पाणी आटले म्हणजे रसक्रिया चांगली कोरडी होते. तिचे चूर्ण करून वापरता येते. यालाच 'धुनसार' असेही नाव आहे.

(२) रसक्रिया पुरेशी घट्ट झाल्यावर त्यात ज्या वनस्पतिद्रव्याची रसक्रिया केली असेल त्याच वनस्पतीचे सूक्ष्म चूर्ण पुरेशा प्रमाणात मिसळून एकजीव करावे व त्याच्या गोळ्या तयार कराव्यात. त्याच वनस्पतीचे चूर्ण वापरल्याने गुणधर्मात काही फरक पडत नाही. परंतु मात्रा कमी पुरते.

रसक्रिया व अवलेह कल्पना

८१

(३) घनमार पद्धतीने रसक्रिया तयार केल्यावरसुद्धा हवेतील आर्द्रतेमुळे ती ओलसर होऊन खराब होण्याची शक्यता असते. शिवाय अशी रसक्रिया सुद्धा ४ ते ६ महिन्यांपेक्षा जास्त दिवस टिकत नाही. चूर्णाप्रमाणेच तीही हीनवीर्य होऊ लागते. हे टाळण्यासाठी त्यामध्ये १/१० प्रमाणात समागंध कज्जली मिसळून घोटून त्यांच्या गोळ्या तयार करून ठेवाव्यात. कज्जलीच्या जंतुनाशक गुणधर्मांमुळे कल्प खूपच जास्त काळपर्यंत टिकतो तसेच कज्जलीच्या योगवाही गुणधर्मांमुळे त्याची मात्राही कमी पुरते.

ज्या वनस्पतिज द्रव्याची रसक्रिया केली असेल त्या वनस्पतीनुरूप त्याचे उपयोग करावेत.

त्यवहारामध्ये बहुधा एकाच वनस्पतिज द्रव्याचा काढा तयार करून त्याची रसक्रिया करून उपयोगत आणली जाते. एकापेक्षा जास्त द्रव्यांचा व्वाथ करून त्यापासून रसक्रिया करण्याची पद्धत नाही. मात्र अशा प्रकारे अनेक वनस्पतिज द्रव्यांच्या काढ्यापासून रसक्रिया केल्यास हरकत नाही. त्यामुळे काढ्यांच्या रसक्रिया तयार करून त्यांचा वापर नेहमीच करावा असे वाटते.

आमयिक प्रयोग

(१) यष्टिमधुरसक्रिया

यष्टिमधुचा १/८ काढा तयार करून घ्यावा. तो मंदानीवर ठेवावा. उलथल्यानंतर ढवळावे. काकवीइतके घड झाले की यष्टिमधुरसक्रिया पूर्ण झाली.

उपयोग - कास
मात्रा - ४ ते ८ गुंजा

(२) गुडघिनसरा

गुळवेलीचा १/८ काढा करावा. तो पूर्णपणे शुष्क होईपर्यंत घनासार करावा. याच्या गोळ्याही तयार केल्या जातात. त्यास संशमनी वटी असे म्हणतात.

उपयोग - ज्वरघ्न, रक्तपित्तघ्न
मात्रा - २ ते ४ गुंजा

अवलिह

क्वाथादि औषधे टिकाऊ बनविण्याच्या गरजेतून रसक्रिया ही औषधनिर्मितीची पद्धत निर्माण झाली असे आपण पाहिले. शर्करा व गुड ही मधुर रसात्मक द्रव्ये प्राचीन काळापासून भारतीयाना ज्ञात होती. या द्रव्यांचा अन्नपदार्थात तर वापर केला जात होताच शिवाय या

द्रव्यांमध्ये अन्नपदार्थ मिसळून ठेवले असता ते खराब न होता पुष्कळ काळपर्यंत चांगले राहू शकतात हेही प्राचीनचार्यांना माहीत होते. या गुणधर्मांचा औषधे टिकविण्यासाठी उपयोग केला जात असे. गुळ अथवा साखरेच्या पाकामध्ये औषधी द्रव्यांचे व्वाथ, चूर्ण इत्यादी मिसळून जी टिकाऊ औषधे बनविली जातात, त्यांनाच अवलेह अशी संज्ञा आहे. अवलेह शब्दामध्ये लिह म्हणजे चाटणे असा मूळ शब्द आहे. चाटून खाता येण्याजोगे औषध म्हणजेच अवलेह. आताच पाहिलेले रसक्रिया पद्धतीचे औषधही काकवी वा मधाप्रमाणे अर्धप्रवाही स्वरूपात असते म्हणून शास्त्रकारांनी अवलेहाच्या व्याख्येमध्ये रसक्रियेचा समावेश केलेला आढळतो. म्हणूनच रसक्रिया व अवलेह यांची शास्त्रीय व्याख्या एकच आहे. ती पुढीलप्रमाणे

क्वाथादीनां पुनःपाकात् घनत्वं सा रसक्रिया ।

सोऽवलेहश्च लेहः स्यात् तस्य मात्रा पलोन्मिता ॥

शाङ्गधर संहिता म.खं.अ. ८

क्वाथ आदींचा पुनःपाक करून (त्यांना अग्नी देऊन) त्यास घनत्व प्राप्त झाले की त्यास रसक्रिया म्हणावे, त्यालाच अवलेह वा लेह म्हणावे, त्याची मात्रा एक पल इतकी आहे.

या व्याख्येप्रमाणे रसक्रिया, लेह वा अवलेह हे समानार्थी शब्द असले तरीही त्यवहारात औषधे तयार करण्याच्या या दोन अगादी भिन्न व स्वतंत्र पद्धती आहेत. म्हणूनच केवळ क्वाथ आटवून तयार झालेल्या अर्धप्रवाही वा घन पदार्थास रसक्रिया म्हटले जाते व क्वाथामध्ये गुळ, शर्करा, मध इत्यादी मधुर रसात्मक पदार्थ मिसळून जी औषधे बनविली जातात, त्यास अवलेह वा लेह म्हटले जाते. या दोन औषधांच्या तयार करण्याच्या पद्धतीत, टिकाऊपणामध्ये, मात्रेमध्ये व उपयोगात खूपच फरक आहे. वनस्पतिज द्रव्य टिकाऊ बनविणे, त्याची चव मधुर करून सेवनाची सुकरता वाढविणे व औषधी द्रव्यांमध्ये पोषणमूल्य निर्माण करणे अशा अनेक गोष्टींचा लाभ अवलेह-कल्पनेमध्येच रुपास मिळू शकतो. मधुर रस हा मधुमेही रूग्ण व्याळता सर्वांनाच सात्त्व्य असतो. त्यामुळेच औषध घेण्याची सुकरता वाढते.

अवलेह तीन अवस्थांमध्ये तयार केला जातो.

(१) वनस्पतिज द्रव्यांचा व्वाथ तयार करणे.

(२) साखर अथवा गुळ यांचा पाक तयार करणे.

(३) मिश्रणात प्रक्षेप द्रव्ये मिसळून अवलेह पूर्ण करणे.

अवलेह तयार करताना, साखर व गुळाचा पाक तयार केला जातो. त्याचप्रमाणे केवळ मधाचाही पाकाऐवजी उपयोग केला जातो.

अवलेहाचे प्रकार

पूर्वीच्या ग्रंथांमध्ये अवलेहांचे प्रकार वर्णन केलेले नाहीत. अवलेहांमध्ये असलेल्या क्वाथाच्या, साखर, गूळ, मध इत्यादी मधुर द्रव्यांच्या व त्यामध्ये मिसळलेल्या प्रक्षेपद्रव्यांच्या प्रमाणावर अवलेहाचे बाह्य स्वरूप अवलंबून असते. काही अवलेह हे प्रवाही स्वरूपात म्हणजेच संपूर्ण पातळ असे असतात. काहींचे स्वरूप पुरेसे घन असते. म्हणजे हे चमच्याने उचलून द्यावे लागतात. बाटली तिरकी करून हे पडत नाहीत. काही अवलेह वडीच्या स्वरूपात तयार होतात. या त्यांच्या स्वरूपावरूनच अवलेहांचे (१) प्रवाही, (२) अर्धप्रवाही, (३) घन असे प्रकार पाडता येतात.

अवलेहाच्या सिद्धिपरीक्षा

अवलेह तयार करत असताना आपण सर्वतोपरी काळजी घेतली, तरीही तयार झालेला अवलेह चांगला तयार झाला आहे, त्याला पुरेशी उष्णता मिळाली आहे, त्याचे पाचन उत्तम प्रकारे झालेले आहे, याची आपण खात्री करून घेणे जसरीचे आहे. चांगले पाचन न झालेला अवलेह लवकर खराब होतो, तो आंबतो, त्यावर बुरशी येते. म्हणून योग्य पाचन झालेल्या अवलेहाच्या काही परीक्षा शाईगंधर संहितेमध्ये सांगितलेल्या आहेत.

सुपक्वे तन्तुमत्वं स्यादवलेहो अप्सु मज्जति ।

खरत्वं पीडिते मुद्रा गन्धवर्णरसोद्भवः ॥

शाईगंधर संहिता म.खं.अ. ८-३

- (१) अवलेहाचे चांगले पाचन झाले असेल तर त्यास तन्तुमत्त्व येते.
- (२) तो अवलेह पाण्यामध्ये (न विरघळता) बुडतो.
- (३) (बोटांनी) दाबला असता थोडा कठीण लागतो व बोटांच्या रेषा अवलेहाच्या पृष्ठभागावर उमटतात. ही परीक्षा घन अवलेहासाठीच उपयुक्त आहे.
- (४) अवलेह तयार करताना जी द्रव्ये वापरली असतील त्यांचा इष्ट असा गंध वर्णन व चव अवलेहाला येते.

अवलेहाचे उपयोग

अवलेह हे औषध म्हणून वापरले जातात. उदा. वासहरितक्यावलेह. काही अवलेह अनुपान म्हणून वापरले जातात. उदा. कण्टकार्यावलेह. काही अवलेह बल्य, बृंहण,

रसक्रिया व अवलेह कल्पना

(१) वनस्पतिज द्रव्याचा क्वाथ तयार करणे - तो एकाच वनस्पतिज द्रव्याचा असेल किंवा एकापेक्षा अनेक वनस्पतिज द्रव्ये त्यात असतील.

हा काढा सर्वसाधारणतः १/४ जल शिल्लक ठेवून केला जातो. उदा. काही ठिकाणी द्रव्ये मृदू वा कठीण असेल त्यानुसार द्वितीयांश वा अष्टमांश जल शिल्लक ठेवून देखील काढा केला जातो.

उदा. वासावलेह करताना वासापत्रांचा क्वाथ १/४ केला जातो. व्याघ्रीहरीतकी लेह करताना रिंगणीच्या पंचांगाचा १/८ क्वाथ करावा.

(२) साखर वा गूळ यांचा पाक तयार करणे - पाक तयार करण्यासाठी साखर किंवा गूळ घेऊन त्यात ती साखर किंवा गूळ नीटपणे विरघळेल इतके पाणी घालावे व त्यास मंदांनी द्यावा. काही वेळांनंतर पृष्ठभागावर साखर वा गुळामधील घाण जमा होईल ती अलगद काढून टाकावी. त्यास मळी काढणे अशी संज्ञा आहे. सर्व मळी चांगल्या प्रकारे काढण्यासाठी त्यात थोडे दूध घालावे. सर्व मळी काढून झाली. की आणखी काही वेळ अमी द्यावा म्हणजे चिकट असा पाक तयार होऊ लागेल.

पाकाचे प्रकार - पाक करण्याच्या दोन पद्धती आहेत. त्यास तंतुपाक व बिंदुपाक असे म्हणतात. पाक तयार झाल्यावर त्यात उलथने बुडवावे. पहिले थेंब पडून गेल्यावर पाकापासून खाली तारा सुटतात, त्यास तंतुपाक असे म्हणतात.

बिंदुपाक म्हणजे पाक तयार झाल्यावर त्याचा थेंब सपाट पृष्ठभागावर टाकला असता तो न पसरता तसाच राहतो. तंतुपाक किंवा बिंदुपाक तयार करणे हे पाकातील पाणी किती प्रमाणात आटले आहे यावर अवलंबून असते.

बिंदुपाकामध्ये पाण्याचे प्रमाण तंतुपाकापेक्षा कमी असते त्यामुळे बिंदुपाकामध्ये तयार केलेले अवलेह अधिक घट्ट होतात.

अवलेह तयार करताना पुष्कळ वेळ वनस्पतिज द्रव्याचा काढ्यामध्येच साखर किंवा गूळ घालून पाक तयार केला जातो. मात्र अशा वेळी मळी काढणे शक्य नसते. कारण काढ्यातील काही अंशसुद्धा मळीबरोबर निघून जाण्याची शक्यता असते.

(३) प्रक्षेप द्रव्ये मिसळणे - पाक तयार झाल्यानंतर त्यात वनस्पतिज काढ्या, चूर्णे व प्रक्षेप द्रव्ये मिसळणे व सर्व मिश्रण एकजीव करणे हे अपेक्षित असते. हे करीत असताना पाक अग्नीवरून खाली उतरविणे आवश्यक आहे. वनस्पतिज चूर्णे जी अवलेहात घालावयाची आहेत ती शुष्म चूर्णे असावीत. सुगंधी द्रव्ये अवलेह थंड झाल्यावर त्यात मिसळावीत तसेच मध इत्यादी द्रव्ये सर्वात शेवटी मिसळावीत.

भैषज्य कल्पना

रसायन या कार्यासाठी उपयोगात आणले जातात. उदा. च्यवनप्राशावलेह.

अनुपान

अवलेहाबरोबर क्वचित अनुपान दिले जाते. अनुपान द्रव्ये म्हणून दूध, उसाचा रस, वासापत्रांचा काढा इत्यादींचा वापर केला जातो.

प्रवाही अवलेह तयार झाल्यावर लगेच वापरला तरी चालतो. मात्र जे घन अवलेह आहेत ते लगेच न वापरता काही दिवस तसेच मुरू द्यावेत. अवलेह साधारणतः ३ वर्षे ते ५ वर्षे हीनवीर्य होत नाही. अवलेह एक वर्षानंतर वापरला असता त्याचे सर्व गुणधर्म चांगल्या प्रकारे दिसून येतात. कल्पान्या सवीर्यतावधि या प्रकरणांमध्ये अवलेह हे एक वर्षानंतर हीनवीर्य होतात असे म्हटले असले तरीही व्यवहारामध्ये अवलेह हे तीन ते पाच वर्षे चांगले राहतात असा अनुभव आहे.

आमयिक प्रयोग

(१) कण्टकार्यावलेह

घटक द्रव्ये - कण्टकारी क्वाथ ४० मि. लि., साखर २० ग्रॅम्स, कण्टकारी क्वाथामध्येच साखर मिसळून पाक तयार करावा.

उपयोग - श्वास, कास, पार्श्वशूल व कफवात विकार यांवर उपयोगी

मात्रा - १ ते २ तोळे (१० ते २० ग्रॅम्स)

(२) आर्द्रकावलेह

आर्द्रक स्वरस १ भाग, शर्करा ४ भाग, जल ४ भाग. साखर व पाणी यांचा पाक तयार करून घ्यावा. त्यात आर्द्रक स्वरस घालून अवलेह तयार करावा.

उपयोग - श्वास, कास, अग्निमांडा इत्यादींवर अनुपानार्थ

मात्रा - १/२ ते १ तोळा (५ ते १० ग्रॅम्स)

अवलेह या कल्पनेसाठी लेह, अवलेह किंवा प्राश अशा वेगवेगळ्या संज्ञा व्यवहारामध्ये वापरल्या जातात. त्यांचेमध्ये सूक्ष्म फरक असतो. हा फरक प्राचीन ग्रन्थांमध्ये कुठेही स्पष्टपणे वर्णिलेला नाही. तरीही सोयीसाठी त्यांच्या घनत्वावर अवलंबून असा त्यातील फरक स्पष्ट करता येतो.

(१) लेह - वनस्पतिज द्रव्य + साखर + पृणी + मूध + तूप असे सर्वसामान्य घटक असतात. हा जिभेने चाटून खाण्याचा कल्प आहे.

(२) अवलेह - यातील घटक लेहाप्रमाणेच असतात. परंतु हा अधिक घन असतो.

(३) प्राश - हा अवलेहापेक्षाही घट्ट असतो. हा दातांनी चावून खावा लागतो.

प्रकरण : ९

चूर्ण, गुटी-वटी कल्पना

चूर्ण

वनस्पतिज द्रव्यांमधील कार्यकारी शक्ती त्या वनस्पतीच्या विविध अंगांमध्ये साठविलेली असते. ही शक्ती ज्या पदार्थात असते असे पदार्थ, वनस्पती स्वतःच तयार करते. असे पदार्थ तयार करणे, त्यांचा साठा करणे व त्यांचा जीवनासाठीच वापर करणे ह्या क्रिया सद्बोधित वनस्पतींमध्ये चालू असतात. पदार्थ तयार करताना, त्यांचा साठा करताना व तो वापरताना त्या वनस्पतींमध्ये विविध रासायनिक प्रक्रिया होत असतात. त्यामुळे ठराविक वनस्पतीच्या एखाद्या उपयुक्त अंगाचे विश्लेषण केले, तर त्यात आढळून येणाऱ्या द्रव्यांचे प्रमाण व स्वरूप हे ऋतुकालपरत्वे बदलत असते पण ज्या वेळी वनस्पतीचे जीवन संपुष्टात येते त्या वेळी हे पदार्थ निर्माण होण्याची, साठविण्याची व वापरण्याची क्रिया थांबते. या क्रिया घडवून आणणाऱ्या रासायनिक प्रक्रियाही कालांतराने थांबतात.

वनस्पतिज्य द्रव्य वाळले म्हणजे त्या अवस्थेत, त्यामध्ये असलेले पदार्थ स्थिर राहतात, त्यांच्यात कोणताही बदल घडून येत नाही. याउलट ओल्या अथवा ताज्या व जिवन्त वनस्पतीमध्ये हे पदार्थ तयार होण्याची, साठविण्याची व वापरण्याची प्रक्रिया अखंड चालू असते म्हणजेच त्यातील औषधी गुणधर्म असलेले पदार्थ स्थिर नसतात, त्यात कायम बदल होत असतो. पिंपळी, वचा, आर्द्रक अशा वनस्पतींमध्ये तर आर्द्र अवस्थेपेक्षा शुष्क अवस्थेत वेगळेच गुणधर्म आढळून येतात. म्हणूनच स्वरसासारखे काही अपवाद वेगळता बहुसंख्य ठिकाणी आर्द्र द्रव्यापेक्षा शुष्क द्रव्ये वापरली जातात. अशा शुष्क द्रव्यांचा औषध म्हणून आप्यन्तर मार्गात उपयोग करावयाचा असल्यास त्यावरचा सर्वात प्राथमिक उपचार अथवा संस्कार म्हणजे अशा द्रव्यांना कुटून त्यांचे आकारमान कमी करणे हा होय. अशा कुटण्याची क्रिया करून सूक्ष्म स्वरूपात प्राप्त झालेल्या द्रव्याला चूर्ण अशी संज्ञा आहे. या चूर्णाची शास्त्रीय व्याख्या अशी आहे -

अत्यंतशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम् ।

तस्मात् चूर्णं रजः क्षोदः तन्मात्रा कर्षसंमिता ॥

शाईगंधर संहिता म. ख. अ. ६-१

अतिशय वाळलेले द्रव्य घेऊन चांगले बारीक कुटावे. ते वस्त्रातून गाळून घ्यावे. त्याला चूर्ण, रज किंवा क्षौद असे म्हणतात. त्याची (सेवनाची) मात्रा १ कर्ष अथवा १ तोळा (सुमारे १० ग्रॅम्स) इतकी आहे.

भैषज्य कल्पनेमध्ये वनस्पतिज द्रव्यांचा वापर प्रामुख्याने केला जातो, म्हणून चूर्णाचे विवेचन करताना वनस्पतिज द्रव्यांचा उल्लेख केला आहे. याचा अर्थ चूर्णासाठी केवळ वनस्पतिज द्रव्यांचाच वापर केला जातो असे नाही. विविध खनिज वा प्राणिज पदार्थही चूर्ण स्वरूपात वापरले जातात. फक्त ज्याचे चूर्ण करावयाचे ते द्रव्य 'अत्यन्त शुष्क' या स्वरूपात असले पाहिजे. गंधकासारखे खनिज, शंखासारखे सामुद्रज, किंवा गोरोचनासारखे प्राणिज द्रव्य चूर्ण स्वरूपात वापरले जाऊ शकते. कोणत्याही वाळलेल्या घन पदार्थाचा सूक्ष्म केलेला भुगा म्हणजे चूर्ण असे म्हणता येईल.

चूर्ण तयार करण्यासाठी वनस्पती तोडून आणताना ती ताजीच - आर्द्र तोडून आणावी लागते. नंतर ती सावलीत सुकवावी. चांगली कडकडीत वाळली म्हणजे त्या वनस्पतिज द्रव्याचे चूर्ण करावे. अशा वाळलेल्या अवस्थेत वनस्पती असताना त्याला वाळवी, मुंया, भुंगा यासारखी कीड लागण्याची शक्यता असते. म्हणूनच चूर्ण करण्यासाठी वनस्पती निवडताना त्या द्रव्यास कीड लागून ते खराब झालेले नाही हे कटाक्षाने पाहावयास हवे.

चूर्ण करण्यासाठी लोखंडी खलबत्ता, जाते किंवा ग्राईंडर, पिठाची चक्की यांपैकी कशाचाही उपयोग केला तरी चालेल. चूर्ण तयार झाल्यावर ते वस्त्रामधून गाळून घ्यावे. यासाठी स्वच्छ व चांगल्या बारीक विणीचे वस्त्र वापरावे. चूर्णाचे सूक्ष्मत्व जितके अपेक्षित असेल त्यानुसार वस्त्राची वीण दाट वा विरळ असावी.

काही वनस्पतिज द्रव्यामध्ये तैलाच्या स्वरूपात कार्यकारी द्रव्य असते. असे द्रव्य कितीही वाळलेले असले तरी चूर्ण करीत असताना ते चिकट अथवा दमट बनते व त्यास अपेक्षेएवढे सूक्ष्मत्व सहजपणे येत नाही. यासाठी ती द्रव्ये मंदांनीवर गरम करून घेतली असता चूर्ण करणे सहज शक्य होते. उदा. हरमलबीज, तीळ, सागरगोट्याचा मगज इ.

याच कारणासाठी चूर्ण हे उन्हाळ्याच्या दिवसांत करावे. पावसाळ्यामध्ये वनस्पतिज द्रव्ये दमट होतात चूर्ण करण्यास त्रास होतो. म्हणून चूर्ण हे उन्हाळ्यात करावे किंवा फार तर, आवश्यकच असेल तर हिवाळ्यात करावे. मात्र पावसाळ्यात चूर्ण कधीही करू नये असे म्हटले आहे.

चूर्ण सुमारे सहा महिने चांगल्या अवस्थेत टिकते. त्यानंतर क्वचित् त्यास कीड लागते, किंवा जळमटे होतात व ते हीनवीर्य होते.

चूर्णाचे वर्गीकरण - चूर्णाचे वर्गीकरण दोन प्रकाराने केलेले आहे.

(अ) चूर्णाचे सूक्ष्मत्वावरून प्रकार -

(ब) चूर्णाचे घटकद्रव्यावरून प्रकार -

(अ) चूर्णाचे सूक्ष्मत्वावरून प्रकार - चूर्णाचे सूक्ष्मत्व मोजण्यासाठी ते चूर्ण ज्या चाळणीतून चाळले जाते त्या चाळणीच्या एक चौरस सेंटिमीटर इतक्या जाळीमध्ये किती छिद्रे असतात, त्या संख्येचा परिमाण म्हणून उपयोग केला जातो. साहजिकच हा आकडा जेवढा जास्त, तेवढे चूर्ण अधिक सूक्ष्म असते.

(१) स्थूल चूर्ण - भरड चूर्ण. याचे सूक्ष्मत्व १० ते ४४ इतके असते. याचा उपयोग क्वाथ, हिम, फांट इत्यादींच्या निर्माणविधीत केला जातो.

(२) पृथुचूर्ण - भरड चूर्णापेक्षा बारीक असते. याचे सूक्ष्मत्व २० ते ६० असते. याचा उपयोग कल्क, आसव, फाण्ट इत्यादींच्या निर्माणविधीत केला जातो.

(३) पट चूर्ण - पृथुचूर्णापेक्षाही बारीक असते. याचे सूक्ष्मत्व ६० ते ८५ असते. याचा उपयोग कल्क, लेप, सेवन करायचे चूर्ण यामध्ये होतो.

(४) सूक्ष्मतर चूर्ण - पट चूर्णापेक्षा बारीक असते. याचे सूक्ष्मत्व ८५ ते १०० इतके असते. याचा उपयोग गुटी, वटी, पर्पटी, अंजन व प्रक्षेपाकरिता केला जातो.

(५) सूक्ष्मतम चूर्ण - सूक्ष्मतर चूर्णापेक्षाही बारीक असते. याचे सूक्ष्मत्व -१०० ते १२० इतके असते. याचा उपयोग भस्म, पिष्टी इत्यादीसाठी केला जातो.

याशिवाय नवीन तंत्रानुसार मायक्रोफाईन्ड चूर्णही तयार करता येते. ते शरीरात खूपच लवकर पसरते व त्याचे कार्यही लवकर सुरू होते.

(ब) चूर्णाचे घटकद्रव्यानुसार प्रकार -

(क) एकेरी - ज्या वेळी एकाच द्रव्याचे चूर्ण केले जाते त्या वेळी त्यास एकेरी चूर्ण असे म्हणतात. उदा. शतावरी चूर्ण, गोरोचन चूर्ण, शंखजीरक चूर्ण इत्यादी. एकेरी चूर्ण वनस्पतिज, खनिज व प्राणिज द्रव्यांचेही केले जाते. याचा उपयोग वनस्पतींचे अथवा द्रव्याचे गुणधर्म पडताळून पाहण्यासाठी केला जातो. एकच वनस्पती असल्याने याची मात्रा खूपच मोठी असते. ती मात्रा कमी करण्यासाठी चूर्ण भावनित करण्याच्या पद्धतीचा अवलंब केला जातो. या पद्धतीमध्ये ज्या वनस्पतिज द्रव्याचे चूर्ण असेल त्याच द्रव्याच्या क्वाथाची भावना त्या चूर्णाला दिली जाते व नंतर ते चूर्ण सावलीत सुकविले जाते.

(ख) मिश्र चूर्ण - यामध्ये एकापेक्षा जास्त द्रव्यांच्या चूर्णांचे एकत्रीकरण केले जाते. याचे मिश्रित द्रव्यानुसार पुढील प्रकार होतात.

(१) वनस्पतिज मिश्रचूर्ण - यामध्ये केवळ वनस्पतिज द्रव्यांचेच चूर्ण असते. उदा. त्रिफला चूर्ण, कंकोव्यायटिमधू चूर्ण, धान्यपंचक चूर्ण, द्राक्षादी चूर्ण इ.

(२) क्षारमिश्रित चूर्ण - यामध्ये वनस्पतिज द्रव्ये व क्षार अथवा लवण ही एकत्र केली जातात. क्षार व लवणामुळे ही चूर्णे जास्त टिकाऊ होतात. व सामान्यतः उष्ण, पाचक व दीपन या गुणांनी युक्त अशी असतात. उदा. हिंवाष्टक चूर्ण, भास्कर लवण चूर्ण, सामुद्रादी चूर्ण इ.

(३) शर्करामिश्र चूर्ण - यामध्ये एक वा अनेक वनस्पतिज द्रव्यांचे चूर्ण व शर्करा यांचे मिश्रण असते. उदा. समशर्करा चूर्ण, तालिसादी चूर्ण, सितोपलादी चूर्ण इ.

(४) खनिजमिश्रित चूर्ण - यामध्ये वनस्पतिज द्रव्ये व खनिज द्रव्ये मिसळलेली असतात. उदा. पुनर्वादीमण्डूर, नवायस चूर्ण, अशोकादी चूर्ण, निम्बगन्धक चूर्ण ही खनिज मिश्र चूर्णेसुद्धा खूप दिवस हीनवीर्य न होता चांगली टिकतात.

(५) पारागन्धकमिश्रित चूर्ण - रसशास्त्रामध्ये पारा व गंधक यांच्यापासून कज्जली, पर्पटी, पोडूली व हिगुळ असे कल्प करता येतात. हे सर्व कल्प योगवाही व जंतुनाशक या गुणांनी युक्त असतात व ते शरीरमध्ये वेगवेगळ्या स्थानावर कार्य करीत असतात. उदा. कज्जली - अधोदरावर कार्य करते, पर्पटी-ग्रहणी स्थानावर कार्य करते, पोडूली -सर्वांगावर कार्य करते व हिगुळ प्राणवह स्रोतसांवर प्रामुख्याने काम करतो. या कल्पांच्या या गुणधर्मांचा उपयोग चूर्ण कल्पनेमध्ये करून घेतला आहे. यामध्ये चूर्ण व पारा गंधकाचे कल्प यांचे प्रमाण २४:१ याप्रमाणे सामान्यतः केले जाते. उदा शतावरी कज्जली, बोल पर्पटी, कुटज पर्पटी, पिप्पलिहिगुळ, यष्टिमधुपोडूली इत्यादी.

चूर्णांची ग्रंथोक्त मात्रा -

१ कर्षः १ तोळा - १० ग्रॅम इतकी आहे. ही फारच जास्त वाटते. त्याऐवजी १ ते २ मासे - १ ते २ ग्रॅम इतकी असावी (चहाचा १ ते १/२ चमचा) अर्थात हे वीर्यांवर अवलंबून आहे.

चूर्णांचे अनुपान -

चूर्णे गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा भवेत् ।
लिहेत् चूर्णं द्रवैः सर्वैः घृताद्यै हि द्विगुणोन्मितैः ॥
पिबेत् चतुर्गुणं एव चूर्णं आलोटितं द्रवैः ।

शाङ्गीधर संहिता म. खं. अ. ६-३

चूर्णांचे कण बारीक बारीक असल्यामुळे ते एकदम तोंडात टाकले तर ते तोंडात इतस्ततः पसरतील व टसका लागेल. चूर्णांमध्ये मरिच इत्यादी तिखट चवीचे द्रव्य असेल तर त्याचाही त्रास होण्याची शक्यता असते. त्यासाठी चूर्ण नेहमी अनुपान द्रव्याबरोबर द्यावे. अनुपान देण्यासाठी गूळ- चूर्णांच्या समप्रमाणात, साखर - चूर्णांच्या दुप्पट प्रमाणात, घृत व तैल - चूर्णांच्या दुप्पट प्रमाणात, दूध, गोमूत्र, पाणी इ. द्रव - चूर्णांच्या चौपट प्रमाणात, हिंग द्यावयाचा असेल तर भाजलेला घालावा अशी योजना करावी.

चूर्णांचा उपयोग -

अभ्यंतर व बाह्य अशा दोन्ही मार्गात चूर्णकल्प अथवा त्यापासून केलेली औषधे वापरली जातात. चूर्णांपासून मलहर, अंजन, नस्य, लेप ही व अशासारखी औषधे तयार केली जातात. वटी, गुटी, वर्ती इत्यादी औषधे चूर्णांपासूनच तयार करतात व त्यांचा अभ्यंतर मार्गात उपयोग केला जातो.

आमयिक प्रयोग -

(१) गुडूचिचूर्ण - गुडूचि सूक्ष्मचूर्ण.

उपयोग - ज्वरघ्न

मात्रा - १ तोळा (१० ग्रॅम).

अनुपान - गुडूची क्वाथ.

(२) त्रिफला चूर्ण - घटक द्रव्ये - हिरडा, बेहडा, आवळकाठी समप्रमाणात.

उपयोग - अनुलोमन, वातघ्न

मात्रा - १ तोळा (१० ग्रॅम).

अनुपान - गरम पाणी.

(३) वडवानल चूर्ण - घटक द्रव्ये - सैन्धव, पिंपळीमूळ, पिंपळी, चव्य, चित्रक, शुंठी व हरीतकी क्रमवृद्ध प्रमाण.

उपयोग - अग्निप्रदीपक.

मात्रा - १ तोळा (१० ग्रॅम).

(४) तालिसादी चूर्ण - घटक द्रव्ये - तालीसपत्र २ भाग, मरिच २ भाग, शुण्ठी ३ भाग, पिंपळी ४ भाग, वंशलोचन ५ भाग, एला १/२ भाग, त्वक् १/२ भाग, शर्करा ३२ भाग.

उपयोग - स्वरभेद, छर्दी, ज्वर, श्वास, कास

मात्रा - १ ते $१\frac{१}{२}$ मासा, (१ ते $१\frac{१}{२}$ ग्रॅम).

अनुपान - वासावलेह, दूध, साखर.

(५) चंदनादी लोह - घटक द्रव्ये - रक्तचंदन, पांढरा वाळा, पहाडमूळ, काळा वाळा, पिंपळी, हिरडा, सुंठ, कमळ, आवळकाठी, चित्रक, विडंग, मुस्ता प्रत्येकी १ भाग, लोहभस्म १२ भाग.

उपयोग - विषमज्वर.

मात्रा - १ मासा (१ ग्रॅम).

अनुपान - साखरपानी.

(६) कुटजपर्पटी - घटक-द्रव्ये - कुटजत्वक् चूर्ण २४ भाग, रसपर्पटी १ भाग.

उपयोग - ग्रहणी

मात्रा - ४ गुंजा (४८० मि. ग्रॅम).

(७) बलापोट्टली - घटक द्रव्ये - बलाचूर्ण २४ भाग, रसपोट्टली १ भाग.

उपयोग - बल्य.

मात्रा - ४ ते ६ गुंजा (४८० ते ७२० मि. ग्रॅम).

(८) पिप्पलीहिंगुळ - घटक द्रव्ये - पिंपळी चूर्ण २४ भाग, हिंगुळ १ भाग.

उपयोग - श्वास वेगावस्था

मात्रा - २ ते ४ गुंजा.

अनुपान - आर्द्रक स्वरस.

गुटी वटी

चूर्ण पद्धतीनुसार औषधे बनविताना द्रव्याचे कणामध्ये रूपांतर केले जाते, असे आपण पाहिले. या सूक्ष्मीकरणामुळे द्रव्याचे कार्य शरीरात गेल्यावर त्वरेने सुरू होते. परंतु या फायद्याबरोबर द्रव्याची चव प्रकषिने तोंडाला जाणवते. जरी शर्करामिश्रित चूर्णे असली, तरीही काही प्रमाणात इतर घटक द्रव्यांची चव तोंडात जाणवतेच. म्हणूनच अशी औषधीद्रव्ये गोळीच्या स्वरूपात रूपान्तरित करून घेण्याची पद्धत निर्माण झाली. या गोळ्यांनाच शास्त्रीय परिभाषेत गुटी किंवा वटी असे म्हणतात. याची शास्त्रीय व्याख्या व निर्मितीमागील प्रक्रिया पुढीलप्रमाणे आहे.

वटकांश्चाथ कथ्यते तन्नाम गुटिका वटि ।

मोदको वटिका पिण्डी गुडो वा वर्तिस्तथोच्यते ॥१॥

लेहवत्साध्यते वह्नौ गुडो शर्कराऽथवा ।

गुगुलुर्वा क्षिपेत्तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी ॥२॥

शाङ्गधर संहिता म.खं.अ. ७

वटकाला, गुटिका, वटी, मोदक, वटिका, पिण्डी, गुड आणि वर्ती अशी सात नावे आहेत.

गूळ, साखर वा गुगुळ यांचा लेहाप्रमाणे पाक करून त्यात चूर्ण मिसळून वटी निर्माण केली जाते.

चूर्ण कल्पना शिकताना आपण असे पाहिले होते की, चूर्ण चांगल्या कोरड्या जागी ठेवले असताना सुद्धा चार ते सहा महिन्यापर्यंत चांगले टिकते. नंतर ते खराब होते किंवा ते हीनवीर्य होते. तेच चूर्ण जास्त दिवस टिकवता येईल का ? तसेच, चूर्ण घेणे रुग्णाला सहजपणे शक्य होत नाही. कारण ठसका लागण्याची भीती असते. यासाठी कोणत्यातरी द्रव द्रव्यात मिसळून त्याचे चाटण तयार करून घेण्याचा व्याप होतो. शिवाय चूर्ण १ चमचा च्या असे म्हटले तरी चमच्याचा आकार केवढा असावा? या सर्व अडचणी दूर करण्याचा विचार चालू असतानाच गुटी वटी कल्पनेचा उदय झाला असावा. कारण गोळ्या चूर्णपिंपळा जास्त काल, किमान १ ते २ वर्षे टिकतात. गोळी ही गिळली म्हणजे काम झाले. सतत प्रक्षेप द्रव्य बरोबर बाळगण्याचा खटाटोप नको. तसेच गोळी एक, दोन वा तीन या प्रमाणात सांगता येतात म्हणजेच रुग्णाचे पोटात योग्य तेवढेच नेमके औषध जाते. म्हणजेच (१) औषधाचा टिकाऊपणा वाढविणे (२) औषध सेवनाची सुकरता

(३) औषधाच्या मात्रेचे नियमन हे तीन प्रमुख फायदे गुटी वटीचे आहेत.

गुटी म्हणजे गोळ्या तयार करण्यासाठी औषधीद्रव्यांचे चूर्ण वापरण्याचे असते. ते अतिशय बारीक असवे लागते. जर ते चूर्ण जाड असेल तर गोळी नीट तयार होणार नाही, झाली तरी तशीच नीट राहणार नाही. ती मोडेल. तसेच चूर्णाचे कण जाड असतील तर ते रुणाचे तोंडात, घशात टोचतील, आमाशयात गेल्यावर लवकर शोषले जाणार नाहीत व त्या गोळीचा इच्छित परिणाम घडून येणार नाही. यासाठी चूर्ण सूक्ष्मतर किंवा सूक्ष्मतर असवे. त्यामुळे गोळी गुळगुळीत होईल. ती तशीच नीट बांधलेली राहिल व आमाशयात लवकर शोषली जाईल.

हे सूक्ष्म वा सूक्ष्मतर वा सूक्ष्मतर चूर्ण बांधून मगच गोळी तयार होते. हे चूर्ण बांधून ठेवण्यासाठी चिकट पदार्थ वापरावा लागतो.

हा चिकट पदार्थ साधारणतः साखर वा गुळाचा पाक या स्वरूपात वापरला जातो. मात्र हा बिंदूपाक करावा लागतो.

या पाकाशिवाय डिक, शुद्ध केलेला नवा किंवा चुना गुगुळ, शुद्ध शिलालतु किंवा मध यांचाही वापर केला जातो.

जो कल्प तयार करावयाचा आहे, त्यातील घटकद्रव्ये व त्या कल्पाचा जो उपयोग अपेक्षित आहे त्यानुसार हा चिकट पदार्थ ठरवावा लागतो. उदा. गुगुळाचे रसायन, व्याघ्रायी इ. गुणधर्मांचा उपयोग ज्या वेळी व्हावा असे वाटत असेल तेव्हा गुगुळ वापरावा. मधुमेही रुग्णांना गुळ वा साखरेच्या पाकात तयार केलेल्या गोळ्या शक्यतो देऊ नयेत. त्याऐवजी दुसरा द्रव वापरावा. असे द्रव म्हणजे गोमूत्र, पाणी, स्वरस, काढा वापरता येतात. हा द्रव वापरताना औषधिद्रव्याचे गुणधर्म कमी न होता ते वाढविले जातील अशी दक्षता घेणे जरूरीचे आहे.

गोळ्या तयार करताना औषधिद्रव्याचे चूर्ण व द्रव्याचे प्रमाण असे - चूर्ण १ भाग घेतले तर साखर ४ भाग, गुळ २ भाग, गुगुळ अथवा मध समप्रमाणात. इतर द्रव पदार्थ वापरण्याचे असतील तर ते चूर्णाचे दुप्पट वापरावे.

औषधिद्रव्याचे सूक्ष्म चूर्ण हे दगडी खलात ठेवावे व त्यात ते चूर्ण बुडेल इतका द्रव घालावा व त्या मिश्रणाचा खल करावा. द्रव शोषला गेला की आणखी द्रव घालावा व खल सुरू ठेवावा. सर्व चांगला शोषला जाईपर्यंत, मिश्रण चांगले सूक्ष्म व रलक्ष्ण होईपर्यंत सतत खल करावा. गोळी तयार होईल इतपत मिश्रण घट्ट झाले की गोळ्या तयार कराव्यात. गोळ्या तयार करण्यासाठी अंगठा, तर्जनी व मधले बोट यांचा वापर करावा. गोळी

एक गुंजा, दोन गुंजा या प्रमाणात करावी. सर्व गोळ्या सारख्या व्हावयास हव्यात. अर्थात हे सवयीने जमणारे आहे. वाळव्यानंतर गोळीचे वजन थोडे कमी होते म्हणून गोळ्या तयार करताना थोड्या जास्त वजनाच्या तयार कराव्यात म्हणजे वाळव्यानंतर त्या इच्छित वजनाच्या होतील.

गोळ्या सावलीत सुकवाव्या. त्या ताट अथवा परातीत पसरून ठेवाव्या. उन्हात ठेवल्या तर त्यातील सुगंधिद्रव्य उडून जाण्याची शक्यता असते. चांगल्या सुकल्यावरच धूपन केलेल्या बाटलीत भरून ठेवाव्या. खाली व वर कापूस ठेवावा म्हणजे गोळ्या खराब होणार नाहीत.

या गुटी कल्पासाठी गुटी, वटी, वटिका, वटक, गुड, पिंडी, मोदक व वर्ती अशी वेगवेगळी नावे वापरली जातात. ही नावे त्यांचा आकार व त्यांचे वजन यानुसार पडलेली असावीत असे वाटते.

ग्रंथामध्ये जरी याचे वेगळे वेगळे स्पष्टीकरण आढळत नाही, तरीही सोयीसाठी आपल्याला पुढीलप्रमाणे अर्थ निश्चित करतात येईल.

(१)	गुटिका	-	लहान आकाराची वाटोळी गोळी.
(२)	गुटी	-	मध्यम आकाराची वाटोळी गोळी.
(३)	वटिका	-	अर्धगोल चपटी लहान गोळी.
(४)	वटक	-	अर्धगोल मध्यम चपटी गोळी, हिलाच चंद्रिका असेही म्हणतात.
(५)	वटक	-	गोल उभट चपटी गोळी. वजन १/२ तोळा.
(६)	मोदक	-	वटकापेक्षा जास्त आकार १ पल - ४ तोळे वजनाचा. हा चावून खातात.
(७)	गुड	-	हाही मोदकाप्रमाणे मोठ्या आकाराचा असतो. तोही चावून खाल्ला जातो.
(८)	वर्ती	-	त्यामध्ये गुळाचा पाक असतो. त्यामध्ये गुळाचा पाक असतो.

हाताने गोळ्या तयार करताना एकाच माणसाने गोळ्या तयार केल्या तरीही प्रत्येक

गोळीच्या वजनात सूक्ष्म का हॉईना, फरक पडतोच. मोठ्या प्रमाणावर गोळ्या तयार करावयाच्या असल्यास अनेकांना गोळ्या तयार कराव्या लागतील. त्यांच्या प्रत्येकाच्या तयार झालेल्या गोळ्यांच्या वजनात फरक हा पडेलच व त्यामुळे मात्रा नियमन हे काटकोरपणे पाळले जाणार नाही. शिवाय गोळ्या तयार करून त्या सुकविण्यासाठी खूपच वेळ जातो.

यासाठी सध्याच्या काळात गोळ्या यंत्राच्या साहाय्याने तयार केल्या जातात. यंत्राच्या साहाय्याने गोळ्या तयार करताना ज्या चूर्णाच्या गोळ्या तयार करावयाच्या आहेत त्या चूर्णावर आधी काही संस्कार केला जातो. त्याला इंग्लिशमध्ये 'ग्रॅन्युलेशन' अशी संज्ञा आहे. यासाठी चूर्णामध्ये ठराविक प्रमाणात डिकाचे पाणी मिसळले जाते. ते मिश्रण मळले जाते व विशिष्ट आकाराच्या चाळणीवर हा गोळा दाबून गोल आकाराच्या कणांमध्ये चूर्णाचे रूपांतर करतात व हे कण संपूर्णपणे वाळविले जातात. या कणांनाच ग्रॅन्युल अशी संज्ञा आहे. हल्ली डिकाचे पाण्याचे ऐवजी स्टार्चचा वापर बाईंडर म्हणून केला जातो. ग्रॅन्युलेशनसाठीही यंत्राचा वापर केला जातो. गोळ्या बनविण्याच्या यंत्रामध्ये विशिष्ट आकाराच्या साचा असतो. या साच्यामध्ये ग्रॅन्युल्स पूर्ण भरले म्हणजे त्यांचे वजन ठराविक भरते असे त्या साच्याचे आकारमान असते. या साच्यात ग्रॅन्युल्स गेल्यावर त्यावर दाब पडून ग्रॅन्युलमधील डिकाच्या चिकटणामुळे नियमित आकाराची व वजनाची गोळी तयार होते. ही सर्व कामे यंत्राच्या साहाय्याने होत असल्याने प्रत्येक गोळीचे आकारमान व वजन सारखे राहते शिवाय उत्पादनाचा वेगही मोठ्या प्रमाणात वाढतो. या पद्धतीने विविध आकारांच्या व वजनांच्या गोळ्या तयार करता येतात.

औषधी द्रव्याची चव रुणांला न रुचणारी असेल, त्या द्रव्याला वास येत असेल तर तयार झालेल्या गोळीवर साखरेच्या पाकाचे आवरण चढविले जाते. त्यामध्ये वेगवेगळे रंगही मिसळले जातात. ह्यामुळे गोळ्यांची चव ग्राह्य बनते, रंग आकर्षक बनतो व एकप्रकारची चकक्की गोळ्यांना येऊन दिसायलाही सुबक होतात. गोळ्यांची चव लागू नये म्हणून गुळाचा वाटीसारखा आकार करून त्यातून औषध घेण्याची पद्धत प्राचीन ग्रंथामध्ये सांगितलेली आहे, त्याचीच ही सुधारित आवृत्ती असे म्हणता येईल. प्राचीन ग्रंथामध्ये याच कारणासाठी गोळ्या तयार होत असतात त्या सुकण्याचे आधी चांदीचा वर्ख चढवावा असे सांगितले आहे. गोळ्यांची चव लागू नये म्हणून आधुनिक शास्त्रात 'कॅपसूल' नावाचा प्रकार वापरला जातो. जिलेटिन नावाच्या रांगंधविरहित द्रव्यापासून उभट आकाराची पक्के टोपण असलेली पोकळ डबी बनविली जाते. त्यामध्ये औषधी द्रव्याचे सूक्ष्म चूर्ण आवश्यक त्या प्रमाणात भरले जाते व झाकण बसविले जाते. ही कॅपसूल आमाशयात गेल्यावर तेथील

अम्लसाने विरघळून फुटते व औषधी द्रव्य आमाशयात पसरते. द्रव्याच्या वजनाच्या प्रमाणात या कॅपसूल वेगवेगळ्या आकारात मिळतात.

याहीपेक्षा अधिक सुधारणा आधुनिक वैज्ञानिक शोधनामुळे होऊ शकते. यामध्ये औषधी चूर्णावर विशिष्ट द्रव्याचा थर दिला जातो. यात त्या थरातील द्रव्य, शरीरांतर्गत रसाशी संबंध आल्यानंतर ठराविक काळानंतर विरघळते व गोळी घेतल्यानंतर ठराविक काळानंतरच त्याची क्रिया सुरू होते. यालाच 'टार्गट रिजिज' कॅपसूल असे म्हणतात. यामुळे वारंवार गोळी घेण्याचा त्रास वाचतो. संबंध दिवसामध्ये एकदा किंवा दोन वेळा गोळी घेतली की पुरते.

गुटी वटीचे उपयोग

प्रामुख्याने पोटात घेण्यासाठीच गोळ्यांचा उपयोग केला जातो. मात्र वर्ती या प्रकारच्या गोळ्यांचा उपयोग बाह्य उपयोगासाठी केला जातो. उदा. चंद्रोदयवर्ती, फलवर्ती, योनिवर्ती, लेपगोळी. चंद्रोदयवर्ती ही दुधात उगाळून त्याचे थेंब डोळ्यात घातले जातात. फलवर्ती ही स्नेहामध्ये बुडवून गुदद्वारात ठेविली जाते. त्याचप्रमाणे योनिवर्ती सुद्धा वापरली जाते. लोपगोळी ही पाण्यात उगाळून शरीरावर त्याचा लेप केला जातो.

गोळी बांधण्यासाठी जे द्रव, द्रव्य वापरले जाते, त्यामुळे गोळी ही टणक बनण्याची शक्यता असते. काही वेळा ही गोळी घेतल्यानंतर दुसरेदिवशी मलनिःसरणाचे वेळी तशीच्या तशीच पडून गेली आहे असे दिसते. असे झाले तर गोळी घेताना गोळी फोडून तुकडे करून अनुपान द्रव्याबरोबर सेवन करावी. सध्याचे काळात साखर किंवा गुळाचा पाक वापरून गोळ्या तयार केल्या जात नाहीत. प्रामुख्याने गुगुळ वा शिलाजतु वापरूनच गोळ्या तयार केल्या जातात. क्वचित फक्त डिक वापरूनही गोळ्या बनवितात.

गोळ्यांची ग्रंथोक्त मात्रा

गोळ्यांची ग्रंथोक्त मात्रा एक कर्ष म्हणजे एक तोळा वा १० ग्रॅम अशी सांगितली आहे. ती फारच जास्त आहे. सध्या सर्वसाधारणपणे ४ ते ८ गुंजा या मात्रेमध्ये गोळ्या दिल्या जातात. अर्थात हे प्रमाण गोळीतील घटकद्रव्ये, रुणाचे बल व रोगाचे बल यावर अवलंबून आहे.

आमयिक प्रयोग

(१) अभयादी मोदक - घटक द्रव्ये - हरितकी १ भाग, मरिच १ भाग, शुंठी

चूर्ण, गुटी-वटी कल्पना

१ भाग, विडगा १ भाग, आमलकी १ भाग, पिपळी १ भाग, पिपळी मूळ १ भाग, दंती मूळ २ भाग, निशोत्तर ८ भाग, शर्करा ६ भाग, मध यशावरयक. साखरेच्या पाकात सर्व द्रव्यांची सूक्ष्म चूर्णे घालून खल करावा.

उपयोग - सुखविरचन
मात्रा - १ तोळा (१० ग्रॅम)

(२) लवंगादी वटी - घटक द्रव्ये - लवंग १ भाग, मरिच १ भाग, बिभीतक १ भाग, खदिरत्वक्कसर ३ भाग, बळ्बूल क्वाथ भावना द्यावी.

उपयोग - कास आणि श्वास
मात्रा - २ ते ४ गुंजा (२४० ते ४८० मिली ग्रॅम)

(३) त्रिफळा गुग्गुळ - घटक द्रव्ये - त्रिफळा १ भाग, त्रिकटू १ भाग, गुग्गुळ दोन भाग, भावना त्रिफळा क्वाथ.

उपयोग - अर्शा, भगंदर, शोथ, गुल्म, वातरोग
मात्रा - ४ ते ८ गुंजा (१/२ ते १ ग्रॅम)

गुग्गुळ कल्प

वटी अथवा गोळ्यांच्या स्वरूपात ज्यावेळी औषधे वापरली जातात, त्यावेळी गोळीचा आकार कायम राहावा यासाठी चिकट द्रव्यांचा वापर केला जातो हेही आपण पाहिले. अनेक कल्पामध्ये गुग्गुळ याच्या चिकटपणाखेरीज त्याच्या औषधी गुणधर्मासाठीही वापरला जातो. अशा वेळी त्या कल्पामध्ये गुग्गुळाचे प्रमाण इतर घटकद्रव्यांपेक्षा अधिक असते. त्यामुळे वास्तविक ज्या कल्पामध्ये गुग्गुळ हे घटक द्रव्य आहे त्यांना गुग्गुळ कल्प असे म्हणता येईल. तरीही ज्या कल्पामध्ये गुग्गुळाचे प्रमाण इतर घटकद्रव्यांच्या निम्मे अथवा त्याहून जास्त असेल अशा कल्पानाच गुग्गुळ कल्प असे म्हणतात.

गुग्गुळस लॅटिनमध्ये (Commiphora Mukul) असे म्हणतात.

गुग्गुळ हा वृक्षापासून निघणारा निर्यास, म्हणजेच डिंक होय. त्याचे प्रथामध्ये एकूण पाच प्रकार वर्णिलेले आहेत.

(१) महिषाक्ष - कृष्ण वर्णाचा, (२) महानील - नीलवर्णाचा, (३) कुमुद - श्वेत वर्णाचा, (४) पद्म - रक्तवर्णाचा, (५) हिरण्य (हेम) - पीतवर्णाचा. हे प्रकार रंगावरून पाडलेले आहेत.

यापैकी महिषाक्ष व हेम हे दोन प्रकारचे गुग्गुळ मानवासाठी ग्राह्य किंवा श्रेष्ठ मानले गेले आहेत. बाकीचे गुग्गुळ पशुचिकित्सेमध्ये वापरले जातात.

गुग्गुळाचे गुणधर्म -

- (१) गुग्गुळ हा पट्ट व चिकट पदार्थ असतो. हाताने हा मेणाप्रमाणे दाबला जाऊ शकतो.
- (२) पाण्यामध्ये गुग्गुळ घातला असता तो बुळबुळीत बनतो व अत्यंत सावकाशापणे पाण्यामध्ये पसरतो. यामुळे पाणी दुधी रंगाचे बनते.
- (३) गुग्गुळात राळ व इतर काही सुगंधी तैल स्वरूपातील उडनशील द्रव्ये असतात. त्यामुळे धूप अथवा उदाप्रमाणे निखाऱ्यावर गुग्गुळ टाकला असता त्यापासून धूर निघते व पुढे त्याचे संपूर्ण ज्वलन होते.
- (४) गुग्गुळ हा कटूतिक्त, रसात्मक, कटूविपाकी व उष्ण वीर्यात्मक आहे.
- (५) कटूविपाकी असूनही प्रभावाने याचे रसायन असेही कार्य दिसते.
- (६) गुग्गुळ कफघ्नातघ्न आहे.
- (७) नवाः गुग्गुळ शुक्रवर्धक व पौष्टिक आहे. हा गुरुगुणाने युक्त असतो.
- (८) एक वर्षांपेक्षा जास्त जुना गुग्गुळ मेदोघ्न गुणांचा असतो.

गुग्गुळ शोधन -

गुग्गुळ औषधात वापरण्यापूर्वी त्याचे शोधन करणे आवश्यक असते. त्याचे उद्देश असे.
(१) गुग्गुळ निर्भेळ करणे - यामध्ये गुग्गुळात असलेला केरकचरा, माती काढून टाकण्यासाठी तो बारकाईने निवडून ही सर्व अशुद्धता काढून टाकली जाते.

(२) चिकटपणा कमी करणे - निसर्गात: गुग्गुळ हा खूप चिकट असतो. त्यातील डिंकांमुळे व राळेमुळे मुख्यतः हा चिकटपणा आलेला असतो. गुग्गुळ सहजपणे पचावा यासाठी हा चिकटपणा बराचसा कमी करणे आवश्यक असते.

(३) गुणधर्म वाढविणे - त्याचे दीपन, पाचन व वातनाशन हे गुण वाढविणे. बाजारानून आणलेला गुग्गुळ प्रथम चांगला निवडून घ्यावा. त्यातील खडे, केरकचरा, पाने इ. काढून टाकावीत. नंतर गुग्गुळ हा त्याच्या चारपट पाण्यामध्ये घालून मिश्रण चांगले ढवळून मंदाग्नीवर शिजवावे. निम्मे पाणी शिळक राहिले म्हणजे ते गाळून घ्यावे:

वस्त्रावर राहिलेला बारीक केरकचरा जो हाताने दूर करता आला नाही तो काढून टाकावा. गाळलेले पाणी मंदाग्रीवर आटवावे.

नंतर त्याचे दीपन व पाचन हे गुण वाढविण्यासाठी या गुगुळाच्या चारपट दशमूळ क्वाथामध्ये गुगुळ शिजवावा. सर्व क्वाथ आटेपर्यंत मंदाग्री द्यावा. नंतर ज्या कल्पामध्ये गुगुळ वापरावयाचा आहे त्या कल्पानुसार क्वाथ तयार करून घ्यावा, किंवा गोमूत्र, गोदुग्ध, गुडूची स्वरस इ. उपयुक्त द्रावामध्ये हा गुगुळ शिजवावा. रोगानुसार हा द्रव वापरावा. तो चांगला जून झाल्यावर सुरुवात त्याला स्नेहाचा हात लावावा म्हणजे तो किडणार नाही किंवा त्यात हवेतील आर्द्रता शोषली जाणार नाही व तो कोरडा राहीला. यासाठी तिलतैल, एंडतैल किंवा गोघृत वापरावे.

अशा रीतीने गुगुळाची शुद्धी करावी. मात्र सध्या गुगुळाची शुद्धी त्रिफळा काढ्यात गुगुळ शिजवून केली जाते.

अशा रीतीने शुद्ध केलेल्या गुगुळास कैशोर गुगुळ असे म्हणतात.

या कैशोर गुगुळाचा उपयोग गुगुळ कल्प तयार करण्यासाठी केला जातो.

गुगुळ कल्प तयार करण्याच्या पद्धती पुढीलप्रमाणे आहेत.

(१) सोमपाक

यावन्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रं तु गुगुलुः ।

संकुट्टय सर्पिषा सार्द्धं गुटिकां कारयेद्भिषक् ॥ भा.भै.र. ५६८

शुद्ध केलेला गुगुळ व इतर औषधी द्रव्यांची सूक्ष्मचूर्णे समभाग एकत्र करावीत. त्यात गोघृत घालून मिश्रण पाट्यावर ठेवून खूप कुटावे. मिश्रण चांगले सूक्ष्म होईपर्यंत शंभर वेळा किंवा हजार वेळा कुटावे.

जितके जास्त कुटावे, तितका तो गुगुळ सूक्ष्म व श्लक्ष्ण होतो व गुगुळ जास्त कार्यकारी होतो. नंतर त्याच्या गोळ्या तयार कराव्यात.

सोमपाकाच्या दुसऱ्या पद्धतीमध्ये शुद्ध गुगुळ व औषधी द्रव्यांचा पाक करून घ्यावा. त्यात औषधी चूर्णे मिसळावीत व त्या मिश्रणाचा खल करावा. हा खल सतत ७ दिवस ते १५ दिवस करावा लागतो. मिश्रण सूक्ष्म व पुरेसे चिकट झाले की गोळ्या तयार कराव्यात.

(२) सूर्यपाक

लेहवद्भिर्गुणे नायमालोड्यालोड्य चातपे ।

दशमूलाम्बुना शोष्य सप्तवारान् सुगुगुलुः ॥ भा.भै.र. ४०१

शुद्ध गुगुळ औषधी द्रावात विरघळून घ्यावयाचा. त्यात औषधीद्रव्ये मिसळावयाची. सर्व मिश्रण चांगले एकजीव करावयाचे. त्यात आणखी द्रव मिसळावयाचे व ते पातळ मिश्रण पसरट पात्रात ठेवून उन्हात सुकवावे. सुरीने मिश्रण वारंवार ढवळावे. द्रव कमी झाला की आणखी घालावा. याप्रमाणे ७ ते २१ भावना दिल्यानंतर या मिश्रणाच्या गोळ्या तयार कराव्यात.

(३) अनलपाक

सिद्धे उष्णे क्षिपेत्त्र अमृता गुगुलं परम् । भा.भ.र. १३६

या पद्धतीमध्ये शुद्ध गुगुळ मंदाग्रीवर ठेवून त्याचा पाक करावा. त्यात औषधी द्रव्यांची सूक्ष्म चूर्णे घालावीत. मिश्रण त्वरेने ढवळून एकजीव करावे व त्याच्या गोळ्या तयार कराव्यात. याटिकाणी औषधी द्रव्यांची चूर्णे अग्रीवर फार वेळ राहणार नाहीत, ती शिणार नाहीत यानाबत दक्षता घेणे आवश्यक आहे.

वर सांगितल्याप्रमाणे गुगुळकल्प तयार करता येतात. मात्र मिश्रणाचा खल करून मग गोळ्या तयार करण्याची पद्धती जास्त योग्य वाटते कारण सोमपाकाचे पहिल्या पद्धतीत मिश्रण खूप कुटावे असे म्हटले आहे परंतु त्यामध्ये गुगुळ व औषधी द्रव्यांची सूक्ष्म चूर्णे सर्वत्र समान पसरतील अशी शक्यता कमी आहे. सूर्यपाक पद्धतीमध्ये मिश्रण फक्त सूर्याच्या उन्हात ठेवून त्यात द्रव मिसळावयाचा आहे व मिश्रण सुरीने ढवळावयाचे आहे. यात मिश्रणाला सूक्ष्मत्व येणार नाही. त्याचप्रमाणे अनलपाकामध्येही मिश्रणाला सूक्ष्मत्व येणार नाही. सोमपाकाचे दुसऱ्या पद्धतीमध्ये मिश्रणाचा खल सतत ७ ते १५ दिवस करावा असे म्हटले आहे. त्यात मिश्रण चांगले एकजीव होईल, सूक्ष्म होईल व गोळी तयार करण्यासाठी व ती नीट बांधलेली राहण्यासाठी मिश्रण पुरेसे चिकट होईल म्हणून हीच पद्धत जास्त योग्य आहे.

आमयिक प्रयोग -

(१) त्रिफळा गुगुळ - घटक द्रव्ये - त्रिफळा १ भाग, त्रिकटू १ भाग, गुगुळ २ भाग, भावना त्रिफळा क्वाथ.

उपयोग - अर्श भगंदर, शोथ, वातरोग.

मात्रा - चार ते आठ गुंजा

(२) कांचनार गुणुळ - घटक द्रव्ये - कांचनारत्त्वक् ४० भाग, त्रिफळा २४ भाग, त्रिकटू १२ भाग, वरुणत्त्वक् ४ भाग, त्वक् १ भाग, एला १ भाग, तमालपत्र १ भाग, गुणुळ ८३.
उपयोग - गंडमाला, अर्बुद, व्रण.
मात्रा - ४ ते ८ गुंजा.

(३) अमृतादि वटिका गुणुळ - घटक द्रव्य - गुडूचि १ भाग, पटोलत्त्वक् १ भाग, त्रिफळा १ भाग, त्रिकटू १ भाग, वावडिंग १ भाग, गुणुळ ५ भाग.
उपयोग - व्रण, वातरक्त, गुल्म, शोथ, पाण्डू.
मात्रा - १ तोळा.

□□□

प्रकरण : १०

लवणकल्प, मषीकल्प व अयस्कृती

लवणकल्प

जी औषधे बनविताना त्यातील प्रमुख घटक म्हणून लवणांचा वापर केला जातो, त्यांना लवण कल्प असे म्हणता येईल. परंतु अनेक चूर्ण स्वरूपातील औषधांमध्ये (उदा. हिंवाडक चूर्ण, भास्कर लवण चूर्ण इत्यादी) लवणे ही घटक द्रव्ये असतात. त्या सर्वांनाच लवणकल्प म्हणणाची प्रथा नाही. म्हणून जी औषधे तयार करताना वनस्पतिज द्रव्ये व लवण एकत्र करून त्यावर पुढे संस्कार केला जातो अशा औषधांनाच लवणकल्प म्हणण्याची प्रथा आहे.

आयुर्वेदीय परिभाषेत लवण व क्षार ह्या संज्ञां अनेक ठिकाणी समानार्थी वापरल्या जातात. उदाहरणार्थ नवसागार ह्या पदार्थाला चुल्लिकालवण व किडूक्षार अशा संज्ञा आहेत. (संदर्भ: रसतरंगिणी, तरंग १४) वारंवारिक लवणाचे व क्षारांचे गुणधर्म संपूर्णतः भिन्न आहेत. सौवर्चल ह्याचाही उल्लेख लवण व क्षार अशा दोन्ही परिभाषेत येतो.

ह्या संबंधीचा निर्णय त्या त्या पदार्थांचा उपयोग कशासाठी केला आहे त्यावरून करावा. लवण संज्ञेमध्ये खारट चव अपेक्षित आहे. क्षार संज्ञेमध्ये क्षरण करणे, खरवडणे हे अपेक्षित आहे.

सहा विविध प्रकारच्या लवणांचे उल्लेख ग्रंथांमध्ये आढळतात. ते प्रकार असे.

लवणानि षडुच्यन्ते सामुद्रं सैन्धवं विडम् ।

सौवर्चलं रोमकञ्च चुल्लिकालवणं तथा ॥

रसतन्समुच्चय, अ. १०-६७.

सामुद्र, सैन्धव, बीड, सौवर्चल, रोमक आणि चुल्लिकालवण ही सहा लवणे आहेत. अष्टांगहृदय या ग्रंथात सैन्धव, सौवर्चल, बीड, सामुद्र, औद्भिद, कृष्ण, रोमक आणि पांशुज असे आठ प्रकार वर्णिलेले आढळून येतात. यामध्ये चुल्लिकालवणाचा उल्लेख नाही व शिवाय औद्भिद, कृष्ण व पांशुज असे प्रकार जास्त सांगितलेले आहेत. या आठ लवणांच्या वर्णनातच कृष्ण हा सौवर्चलाचाच निर्गंध स्वरूपातील प्रकार आहे.

लवणकल्प, मषीकल्प व अयस्कृती

१०३

नुसते सौवर्चल अथवा सौवर्चलक्षार म्हणण्याची प्रथा आहे. सौवर्चल लवणांमध्येही दीपन, पाचन, वातानुलोमन हे गुणधर्म आहेत.

(५) रोमक - रोम प्रदेशातून पूर्वी याची आवक होत असे, म्हणून याला रोमक असे नाव पडले आहे. राजस्थान राज्यात असलेल्या सांभर नामक सरोवरातील पाण्यापासून याची उत्पत्ती होते म्हणून यास शकंभरीय अथवा सांभारलवण असे म्हणतात. यातही सामुद्रलवणाप्रमाणे प्रामुख्याने सोडियम क्लोराईड व अल्प प्रमाणात इतर द्रव्ये असतात. याचे अत्युष्ण, कटुविपाकी, पित्तकर, वातघ्न असे गुणधर्म आहेत.

(६) चुल्लिकालवण - यालाच नवसागर असे म्हणतात. पूर्वीचे काळी विटांच्या भट्ट्यांमधून अथवा मोठ्या चुलाणांमधून याची प्राप्ती होत असे. विविध प्राण्यांच्या ज्या मलमूत्रांपासून तयार केलेले इंधन यामधून जाळले जात असे, त्या इंधनातूनच याची निर्मिती होत असे. रासायनिक दृष्ट्या हे अमोनियम क्लोराईड असते. सध्या कृत्रिमरीत्या तयार केलेला नवसागर औषधात वापरला जातो. वामक, सारक, दीपन, पाचन, कफघ्न असे याचे गुणधर्म सांगता येतील.

अष्टांगहृदयात वर्णिलेल्या इतर प्रकारांचा समावेश याच प्रकारात होतो. उदा. पाशुजाचे वर्णन टीकेमध्ये क्षारमृत्तिकोद्भव असे येते. कृष्णलवण हा सौवर्चलाचाच एक प्रकार आहे. याचा उल्लेख केलेलाच आहे.

प्रत्येक लवणांचे गुणधर्म स्वतंत्ररीत्या सांगितलेले असले तरीही सर्व लवणांचे काही गुणधर्म पुढीलप्रमाणे एकत्रित सांगितलेले आहेत.

विष्यन्दि लवणं सर्वं सूक्ष्मं सृष्टमलं मृदु ॥
वातघ्नं पाकि तीक्ष्णोष्णं रोचनं कफपित्तकृत् ॥

अष्टांगहृदय सूत्रस्थान, अ. ६ - १४२.

लवणामुळे चिकट कफाचे विलयन व विग्रह होतो. लवण सूक्ष्म स्रोतोगामी आहे. मूत्र, पुरीष आदी मलांना लवणामुळे मृदुत्व येते. लवण द्रव्ये वातघ्न आहेत. यांचेमुळे त्रणाचा पाक केला जातो. ते तीक्ष्ण आहेत. अमृदू (मरीच्याप्रमाणे) उष्ण वीर्य आहे. लवणे अन्नाचे पचन करतात. ती विष्यन्दि अभिष्यन्दि आहेत.

लवण कल्पामध्ये असलेल्या लवणामुळे त्यातील औषधी द्रव्ये सूक्ष्मस्रोतोगामी होतात व स्रोतसामध्ये असलेल्या दोषांवर, विशेषतः कफ आणि वात दोषांवर या औषधी द्रव्यांचे कार्य होते. लवणांच्या दीपन, पाचन व उष्णवीर्य या गुणधर्मिनी या क्रियांना साहा

लवणकल्प, मषीकल्प व अयस्कृती

१०५

तर पाशुज हा क्षारयुक्त जमिनीपासून तयार होणारा प्रकार आहे असे सांगितलेले आहे. वास्तविक सौवर्चल हे लवणही अशा क्षारयुक्त जमिनीपासूनच कृत्रिमरीत्या तयार केले जाते, तरीही त्याचा स्वतंत्र उल्लेख आढळतो.

या सर्व लवणांची थोडक्यात माहिती आपण घेऊ.

(१) सामुद्र लवण - समुद्राचे पाणी सूर्याच्या उष्णतेने आटवून हे लवण तयार केले जाते. यात प्रामुख्याने सोडियम क्लोराईड, काही प्रमाणात मॅग्नेशियम क्लोराईड व इतर द्रव्ये असतात. अष्टांगहृदयात याचे गुणधर्म गुरू, कफवर्धक व स्वादुविपाकी असे सांगितलेले आहेत. याशिवाय रुच्य, वातघ्न, दीपन व भेदन असेही गुणधर्म या लवणांचे सांगता येतील.

(२) सैंधव - सिंधू नदीच्या खोऱ्यामधील डोंगराळ प्रदेशात या लवणाच्या खाणी आहेत. उत्तर भारतातील लोकांमध्ये या लवणाचा खाण्यासाठीही उपयोग केला जातो. अन्यत्र मात्र औषधे तयार करतानाच याचा वापर केला जातो. लालसर रंगाचे खडे या स्वरूपात हे मिळते. यालाच मराठीमध्ये शेंद्रेल्लोण असे म्हणतात. यामध्ये सोडियम क्लोराईड खेरीज अनेक मिनरल सॉल्ट्स असतात.

(३) बीड - बीड या संज्ञेचा वापर रसशास्त्रातील ग्रंथात पान्याला ग्रास देण्याच्या संस्कारात केलेला आढळतो. गंधक, विविध क्षार व अम्ले, मूत्रवर्गातील द्रव्ये आदींपासून एकत्र घोटून हा पदार्थ बनवावा असे उल्लेख या ग्रंथात आढळतात. पुढे विविध धातूंच्या शोधन व द्रावण प्रक्रियेतही अनेक पद्धतींनी बनविलेल्या बिडांचे उल्लेख आढळतात. सध्या बीड लवण अथवा काळे मीठ हे कृत्रिम रीतीने बनविले जाते. काही पद्धतीत सैंधव, हरितकी व सज्जीक्षार (सोडियम कार्बोनेट) यांच्यापासून हे बनविले जाते. तर काही पद्धतीत रोमक लवण व आमलकी चूर्ण यांचेपासून बनविले जाते. रुच्य, पाचक, दीपन, वातानुलोमन असे त्याचे विविध गुणधर्म आहेत.

(४) सौवर्चल - पंजाब, बिहार, बंगाल, उत्तर प्रदेश या प्रांतांमध्ये काही ठिकाणी जमिनीमध्ये क्षारांचे प्रमाण विपुल असते. यालाच खार जमीन असे म्हणतात. अशा खार जमिनीतील मातीवर प्रक्रिया करून सौवर्चल लवणाची निर्मिती केली जाते. अशा जमिनीमध्ये सोडियम क्लोराईडखेरीज पोटॅशियम नायट्रेटचे प्रमाणही पुष्कळ असते. या प्रक्रियेमधून निघालेल्या मिठासारख्या पदार्थांना सौवर्चल लवण असे म्हणतात, कारण त्यात पोटॅशियम नायट्रेट काही प्रमाणात असतेच. शुद्ध स्वरूपातील पोटॅशियम नायट्रेटला

१०४

औषज्य कल्पना

होते. लवणकल्प करण्यामागे हे प्रमुख तत्त्व असते. लवण कल्प करताना सैध्व, चुलिकालवण व क्वचित् सौवर्चललवण यांचा वापर प्रामुख्याने केला जातो.

*लवणकल्प करण्याची सामान्य पद्धत -

ज्या औषधिद्रव्यांचा लवणकल्प करावयाचा असेल ते द्रव्य व त्याच्या समप्रमाणात लवण यांचे एकत्र मर्दन केले जाते. हे मिश्रण आकारमानानुसार शरावसंपुटात अथवा मातीच्या घटात भरून त्यास मातकापड केले जाते व त्याला गजपुटाचा अग्नी दिला जातो. गजपुट स्वागशीत झाल्यावर आतील मिश्रणाचे पुन्हा: मर्दन करून ते वापरले जाते. या पद्धतीलाच रसशास्त्रामध्ये अंतर्धूम विपाचन अशी संज्ञा आहे.

*लवणकल्पांची मात्रा -

सर्वसामान्यपणे लवणकल्प हे एक ते दोन ग्रॅम्स प्रमाणात दिले जातात. अनुपानार्थ उष्णजल, दहाडची निंबूक, नारळाचे पाणी इत्यादी पदार्थ वापरले जातात.

आमयिक प्रयोग -

(१) अभयगदि लवण - निंब, पलाश, अर्क, स्नुही, अपामार्ग, चित्रक, वरुण, अग्निमंथ, पुनर्नवा (श्वदंष्ट्रा), गोक्षुर, कण्टकारी, करंज, कुटज, कोशातकी, रवेत पुनर्नवा या सर्वांची शरावसंपुटात ठेवून काळी राख तयार करावी. त्यात १६ पट पाणी मिसळावे. पाणी १/४ राहिल इतके आटवावे. ते गाळून घ्यावे. त्यात सैध्व लवण १ भाग, हरीतकी चूर्ण १/२ भाग, गोमूत्र ४ भाग मिसळावे. ते सर्व घन होईपर्यंत आटवावे. नंतर त्यात जीरक, सुंठ, काळोमिरे, पिंपळी, हिंग, ओवा, पुष्करमूळ, कपूरचाकरी ही प्रक्षेप द्रव्ये टाकावीत.

उपयोग - यकृत व प्लीहावृद्धी, उदर, अनह, गुल्म, अग्निमांघ, अयमरी

अनुपान - रोगानुसार

मात्रा - १ ते २ मासे (१ ते २ ग्रॅम्स)

* मषीकल्प

कोणताही वनस्पतिज पदार्थ जाळला असता त्यापासून कोळसा म्हणजे कार्बनची निमिती होते हे सर्वशुतच आहे. सर्व सेंद्रीय पदार्थ हे कार्बनची योगिके आहेत असे आधुनिक रसायनशास्त्र सांगते. म्हणूनच सेंद्रीये पदार्थास उष्णता दिल्यास त्याचे विघटन होऊन

त्यातील अधातुस्वरूप असलेल्या भागाचे वायुरूप पदार्थात रूपान्तर होते व खाली केवळ कार्बन शिल्लक राहते. अर्थात कार्बन अथवा कोळसा हा स्वतः ज्वलनशील असल्याने भरपूर हवेच्या पुरवठ्यात त्यास उष्णता दिल्यास त्याचेही पुढे वायुरूप पदार्थात रूपान्तर होते. अर्थात पूर्वाचार्यांना या रासायनिक प्रक्रियांचे ज्ञान नसले तरी वनस्पतिज द्रव्यांचे उष्णतेने कोळशासारख्या पदार्थात रूपान्तर केल्यास त्याचा चिकित्सेत वापर केला जाऊ शकतो, हे माहीत होते.

मषी याचा अर्थ वनस्पतिज अथवा प्राणिज द्रव्याची काळी राख. अशा काळ्या राखेच्या ज्या औषधामध्ये बाह्य अथवा आभ्यंतर उपचार म्हणून वापर केलेला असतो त्या औषधाना मषीकल्प असे म्हणतात.

या मषीकल्पांमध्ये जी राख करावयाची आहे ती काळी राख होय. कोणत्याही प्राणिज, वनस्पतिज द्रव्याची राख करण्यासाठी आपण उष्णता देतो त्यावेळी विशिष्ट तपमान त्या द्रव्याला लागले म्हणजे ते द्रव्य करुण्यास सुरुवात होते. प्रथम ते काळे होऊ लागते त्या वेळी द्रव्य जळाल्याचा वास येऊ लागतो व कालांतराने सर्व द्रव्य काळे होते. हीच मषी करण्यामागील कल्पना होय.

या काळ्या राखेला आणखी उष्णता दिली तर ती काळी राख जळते व त्याचे रूपांतर पांढऱ्या राखेमध्ये होते.

म्हणजे द्रव्याचे रूपांतर उष्णतेने काळ्या राखेमध्ये, कोळशा मध्ये करणे हीच मषी होय. या कोळशाचा उपयोग रोग किंवा लक्षणे दूर करण्यासाठी होतो. अन्नमार्गामध्ये तयार झालेला वायू त्यामध्ये शोषण केला जातो.

मषीकल्प तयार झाल्यामुळे द्रव्यामधील पार्थिव भाग व आप्यता नाहीशी होते व फक्त नैजस व वायवीय अंश शिल्लक राहते, म्हणून या कल्पाचा उपयोग वायूचे विमार्गमनाने जी लक्षणे किंवा व्याधी निर्माण होतात त्या ठिकाणी करावा.

या मषीची पांढरी राख झाल्यास त्यातील वायवीय अंशसुद्धा जळून जाईल व फक्त नैजस भाग शिल्लक राहिल. त्यामुळे त्या मषीच्या रवेत राखेचा उपयोग वायूच्या लक्षणांमध्ये करता येणार नाही.

वनस्पतिज द्रव्ये अथवा प्राणिज द्रव्ये ही सेंद्रीय पदार्थांनी तयार झालेली असतात. या द्रव्यांना अधिक उष्णता दिल्यास त्यातील कार्बनचा अंश पूर्ण जळून जाऊन शिल्लक राहिलेल्या रवेत राखेमध्ये निरीन्द्रिय रासायनिक क्षार शिल्लक राहतील. या उलट मषीकल्पांमध्ये आपण थोडी कमी उष्णता देऊन द्रव्याचे रूपांतर कोळशासारख्या सेंद्रीय

लवणकल्प, मषीकल्प व अयस्कृती

पदार्थांमध्ये करत असतो. त्यामुळे या मषीमधील सेंद्रीयत्व कायम राहते व त्यामुळे हा कल्प अधिक शरीरसात्व्य बनतो.

आमयिक प्रयोग

(१) मयूरपिच्छाभस्म

शिखिपिच्छाभस्मकृष्णाचूर्णं मधुमिश्रितं मुहुर्लिढम् ।

हिव्कां हरिती प्रबलां श्वासं चैवाति दुस्तरं छर्दिम् ॥

योगरत्नाकर, हिव्काचिकित्सा १.

घटकद्रव्ये - मोराच्या पिसांची काळी राख १ भाग, पिंपळी चूर्ण १ भाग

उपयोग - हिव्का, श्वास, सर्दी.

मात्रा - वारंवार चाटणे.

अनुपान - मध

(२) हस्तिदंत मषी

हस्तिदंत मषीं कृत्वा मुख्यं चैव रसाञ्जनम् ।

रोमाण्येते जायन्ते लेपात् पाणितलेष्वपि ॥

सु.चि.अ. १-१०१

हस्तिदंत मषी व रसांजन पाण्यात खलवे, केस नसलेल्या जागी केस उगावतात. तळहातालासुद्धा केस येतात असे म्हटले आहे.

हस्तिदंताची मषी करून रसांजनासहित तिचा लेप करावा. ह्या लेपाने तळहातावर सुद्धा केस उगावतात. हा या श्लोकाचा अर्थातच शब्दशः अर्थ झाला. हा संदर्भ ब्रणचिकित्सेच्या बाबत सुश्रुताचार्यांनी सांगितलेल्या उपायांमधील आहे. ब्रण भरून आल्यावर त्या भागावर केस उगावत नसतील तर करावयाचा हा उपाय आहे.

अयस्कृति

रसशास्त्राचा उदय व विकास होण्यापूर्वीच्या काळातही धातूंचा उपयोग चिकित्सेत केला जात असे. केवळ चूर्ण स्वरूपात धातू अन्नमार्गात गेल्यास ते शरीरात शोषले जात नाहीत, उलट ते शल्यवत् ठरून उपद्रवच निर्माण करतात. धातूंपासून शरीरसात्व्य अशी भस्मे तयार करण्याचे शास्त्र हे त्या मानाने खूप नंतर विकसित झाले. चरक, सुश्रुत व नाभट यांचे काळातही धातूवर काही प्रक्रिया करून त्यांचा औषधात उपयोग केला

जात असे. असे संस्कार करून धातूंचे शरीरसात्व्य अशा पदार्थात रूपांतर करण्याच्या पद्धतीस अयस्कृति असे म्हणतात.

या अयस्कृतीचा दोन पद्धतींनी औषधात वापर केला जात असे. एका पद्धतीत धातूंच्या पत्र्यावर क्रिया करून मग त्याचे सूक्ष्मचूर्ण बनविले जाते असे व या चूर्णाचा योग्य त्या अनुपानाबरोबर रूणावर वापर केला जात असे.

दुसऱ्या पद्धतीत वनस्पतिज द्रव्यांच्या स्वरस, क्वाथादींमध्ये धातू तापवून बुडविले जात. तसेच धातूंच्या पत्र्याचे चूर्णही त्यात मिसळले जाई. या दोन्ही पद्धतींची एक एक उदाहरणे आपण पाहू.

(१) सुश्रुतचिकित्सास्थान अध्याय १० वा, महाकुष्ठ चिकित्सा या अध्यायामध्ये अयस्कृतीचा उल्लेख सापडतो.

तीक्ष्ण लोहाचे पातळ कंटकवेधी पत्रे घेऊन (एका तिळाच्या जाडीचे पत्रे घेऊन) त्यावर लवण वंगातील द्रव्यांचा लेप करून ते रानशेण्याच्या अग्नीत लाल होईपर्यंत तापवावे. नंतर ते त्रिफला, शाल यांच्या क्वाथामध्ये बुडवावे. याप्रमाणे एकूण १६ वेळा कृती करावी. प्रत्येक वेळी काढा नवीन घ्यावा. यानंतर हे पत्रे खदिराच्या काष्ठाच्या अग्नीत तापवून थंड झाल्यावर त्याचे सूक्ष्म चूर्ण करावे. हे चूर्ण घट्ट विणीच्या वखातून अतिसूक्ष्म चूर्ण मिळण्यासाठी गाळून घ्यावे. रूणाला हे चूर्ण देत असताना मध व तूप यांच्याबरोबर एकजीव होईपर्यंत लोहाच्या दांड्याने घोटून नंतर घावे. यथाबल यथामात्रा वापरावे.

या अयस्कृती चूर्णाचा उपयोग करीत असताना रूणाने आंबट व खारट आहार शक्यतो घेऊ नये. या अयस्कृती चूर्णाचा वापर कुष्ठ, मेह, मेंदोरोग, श्वयथु, पाण्डुरोग, उन्माद, अपस्मार या रोगांमध्ये केला जातो. अयस्कृतिची दुसरी पद्धती जी सांगितली आहे ती अशी.

(२) या पद्धतीस औषध अयस्कृती म्हणतात.

त्रिवृत्त, श्यामा, अग्निमंथ, सप्तला(यवतिक्त), शंखिनी, तिल्वक, पलाश, शिशुपा या वनस्पतींचा स्वरस ५० (पंचशत) पल घ्यावा. तो पलाश काष्ठाच्या द्रोणीमध्ये (पात्रामध्ये) ठेवावा. लोहपिण्ड- गोळा-५० पल (पंचशत) पल इतक्या वजनाच्या (सम वजनाचा) घ्यावा. हा लोहाचा गोळा खदिराच्या अग्नीमध्ये खूप तापवून तो या स्वरसामध्ये बुडवावा. ही कृती २१ वेळा करावी. प्रत्येक वेळी स्वरस तोच वापरावा. नंतर हा स्वरस पसरट पात्रात ठेवून रानशेण्याच्या अग्नीवर त्याचे पाचन करावे. १/४ शिष्टक राहिल्यावर अग्नीवरून उतरवावा व गाळून घ्यावा. त्या स्वरसामध्ये अग्नीतस

केलेले (भूयोगीतप्त) लोखंडाचे पत्रे टाकावेत. ही कृती करित असताना लोहपत्र विद्विबल्ल्यानंतर त्याच पत्र्याचे या स्वरसाबरोबर श्लक्ष्ण पिष्ट चूर्ण करून त्याच स्वरसाचे पात्रात टाकावे. या मिश्रणामध्ये पिप्पल्यादि चूर्ण, घेतलेल्या लोहाचे सम प्रमाणात मिसळावे. २ पट प्रमाणात मध व २ पट गूळ मिसळावा. २ पट गोमूत्र मिसळावे. हे सर्व मिश्रण थंड झाल्यावर ते लोखंडी पात्रामध्ये ठेवावे व मुखसंधीस मातकापड करावे. थंडीचे दिवसात १ महिना व उन्हाळ्याचे दिवसात १५ दिवस ठेवावे व नंतर उपयोग करावा.

या पद्धती केलेल्या अयस्कृतीचा उपयोग १/२ पल ते १ पल मात्रेमध्ये कुष्ठ, प्रमेह, मेदोरोग, शोथ, राजयक्ष्मा, अग्निमांद्य या व्याधीमध्ये करावा. याचप्रकारे महौषध अयस्कृती करता येते.

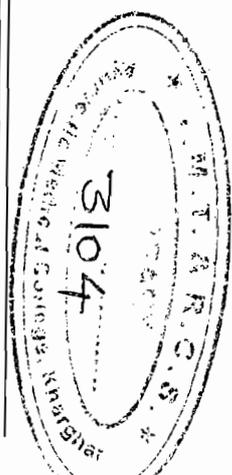
औषध अयस्कृतीचा उल्लेख वाग्पटांमध्ये असनादि अयस्कृती या नावे आहे. या कृतीमध्ये असनादि गणातील वनस्पतींचे अरिष्ट पद्धतीने संधान करून त्यात तीक्ष्ण लोहाचे पत्रे तापवून बुडवावेत असे सांगितले आहे. अनेक वेळा असे बुडविल्याने लोहपत्रांचा क्षय होतो, यालाच असनादी अयस्कृती असे म्हणतात.

चरक संहितेतील चिकित्सा स्थानातील ७ व्या अध्यायामध्ये 'मध्वासव' या कल्पनेमध्ये लोहचूर्ण, प्रक्षेपद्रव्यांचे यादीमध्ये आहे. त्यामध्येही अयस्कृतीचीच कल्पना असावी असे दिसते.

अयस्कृती तयार करण्याच्या या दोन पद्धती जरी असल्या तरीही आसवारिष्टाच्या पद्धतीने तयार केलेली अयस्कृती हीच अधिक प्रचलित दिसते. सध्याच्या पद्धतीमध्ये लोहपत्र तापवून मिश्रित करण्याऐवजी लोहभस्माचा वापर प्रक्षेपद्रव्य म्हणून केला जातो. अर्थात लोहपत्र तापवून मिश्रित करणे व भस्मस्वरूपात मिश्रित करणे यात योग्ययोग्यता व श्रेष्ठश्रेष्ठत्व हा संशोधनाचा विषय होऊ शकेल.

या पद्धतीमध्ये लोह हे आसवारिष्टामध्ये संपूर्णपणे न विरचळता Coloidal फॉर्ममध्ये राहात असावे व याच अवस्थेमध्ये त्याचे शोषण शरीरात अधिक प्रभावीपणे होत असावे असे वाटते.

□□□

प्रकरण ११

क्षार व घनसत्त्व कल्पना

क्षार

आयुर्वेदीय वाङ्मयात क्षार म्हणून वापरण्यात येणारे अनेक पदार्थ आढळतात. त्यांच्या निर्माण प्रक्रियेवरून त्यांचे तीन वर्गांत वर्गीकरण करता येते.

(१) खनिज क्षार - विशिष्ट प्रकारच्या मातीपासून अथवा खाणीमधून मिळालेल्या द्रव्यांपासून, त्यावर काही प्रक्रिया करून या क्षारांची निर्मिती केली जाते. उदाहरणार्थ स्वर्जिकाक्षार (सोडियम कार्बोनेट), सौवर्चलक्षार (पोटॅशियम नायट्रेट), टंकण (सोडियम बॉरेट) इत्यादी. अर्थात सध्याच्या काळी रासायनिक प्रक्रिया करून कृत्रिम रीतीनेही हे पदार्थ तयार केले जातात व वापरले जातात.

(२) औद्भिज क्षार - वनस्पतिज द्रव्यांवर प्रक्रिया करून जे क्षार तयार करतात त्यास औद्भिज क्षार म्हणतात. उदाहरणार्थ तिलक्षार, चिंचाक्षार, अपमर्गाक्षार इत्यादी.

(३) प्राणिज क्षार - प्राणिज पदार्थांवर प्रक्रिया करून जे क्षार निर्माण करतात, त्याला प्राणिज क्षार असे म्हणतात. उदाहरणार्थ, नवसागर हा पदार्थ प्राण्यांच्या मलमूत्रांपासून करता येतो. अर्थात सध्या या पद्धतीने हा क्षार तयार करत नाहीत. कारण कृत्रिम रीतीने रासायनिक पद्धतीने सहज करता येतो.

या प्रकरणामध्ये आपल्याला प्रामुख्याने वनस्पतिज द्रव्यांपासून तयार होणाऱ्या क्षारांचा विचार करावयाचा आहे.

'क्षार' या शब्दाची व्याख्या सुशुताचार्यांनी अशी केली आहे.

तत्र क्षरणात् क्षणान्ना क्षारः ।

सुशुत, सूत्रस्थान, इ. ११-४.

चरकाचार्यांनीही " भित्वा भित्वाशयान् क्षारः क्षरत्वात् क्षरयति अधः ' अशी व्याख्या केलेली आढळते. म्हणजेच क्षरण (खरवडणे, लेखन करणे) व क्षणन (नाश करणे) ही कार्ये करणाऱ्या पदार्थांना क्षार म्हणावे असा या व्याख्यांचा अर्थ होतो.

क्षार व घनसत्त्व कल्पना

१११

(१) त्रिदोषघ्न - सुश्रुतकालीन क्षार बनविण्याच्या पद्धतीत अनेक वनस्पतीपासून एकत्र असे क्षार बनवित असत. म्हणून क्षारांचा त्रिदोषघ्न हा गुणधर्म सांगितलेला आहे. एकेरी वनस्पतीपासून क्षार बनविल्यास ते त्या वनस्पतीच्या गुणधर्मानुरूप दोषघ्न असतील.

(२) अग्निगुण भूयिष्ठ - क्षारांमध्ये पंचमहाभूतांपैकी अग्निभूताचे आधिक्य असते त्यामुळेच दाहकता व पाक निर्माण करण्याची शक्ती, क्षारात येते.

(३) क्षार हे कटुरसात्मक, उष्णवीर्य, तीक्ष्णगुणाने युक्त असतात.

(४) ब्रणशोथ पाचक, दुष्टब्रणशोधक, क्लेदनाशक या गुणांमुळे क्षार हे ब्रणरोपक ठरतात.

(५) लेखन ह्या गुणामुळे क्षारांमध्ये गुल्मविलयन, दुष्टमांस क्षरण, आमनाशक कृमिनाशक तसेच मेदोनाशक असेही गुणधर्म येतात.

(६) अधिक मात्रेत सेवन केल्याने या गुणांचा शुक्रवहस्रोतसांवर परिणाम होऊन नपुंसकत्व येते.

सुश्रुत संहिता, अष्टांगहृदय या आर्षग्रंथांच्या काळात अनेक वनस्पतीपासून व काही खनिज व सामुद्रज पदार्थांपासून संपूर्ण द्रवस्वरूप नव्हे पण संपूर्ण घनस्वरूपही नव्हे अशा अवस्थेतील क्षार बनविला जात असे. अशा क्षारांचे त्यांच्या उपयोगांवरून पानीय व प्रतिसारणीय असे दोन प्रकार वर्णिलेले आढळतात. पानीय क्षार म्हणजे ज्यांची पानार्थ म्हणजे पिण्यासाठी अथवा आभ्यंतरमार्गात देण्यासाठी योजना केली जाते, असे क्षार. प्रतिसारणीय क्षार याचा अर्थ ज्या क्षारांची त्वचेवर, ब्रणांवर, दुष्टमांसांवर प्रतिसारणासाठी, चोळण्यासाठी अथवा लावण्यासाठी योजना केली जाते, असे क्षार. प्रतिसारणीय, क्षारांच्या गुणधर्मांच्या तीव्रतेनुसार मृदू, मध्यम वा तीक्ष्ण असेही प्रकार आढळतात.

१. सुश्रुतकालीन प्रतिसारणीय क्षार तयार करावयाची पद्धत -

कुटज, पलाश, अश्वकर्ण, पारिभद्रक, बिभितक, आरवध, तिल्वक, अर्क, स्नुही, अपामार्ग, पाटला, करंज, वासा, कदली, चित्रक, पूतिकंज, इंद्रवृक्ष, सारिवा, करवीर, सप्तपर्णी, अग्निमंथ, गुंजा व कोषातकी या वनस्पतींची शुष्क पंचांगे चुनकळी व तिलनाल यांच्या समवेत उघड्या हवेत जाळावीत. तयार झालेल्या राखेतील चुन्याचा भाग वेगळा

काढावा व पांढऱ्या राखेमध्ये सहापट पाणी व पाण्याइतकेच गोमूत्र टाकून ते मिश्रण ढवळावे व नंतर गाळून घ्यावे. गाळलेले पाणी लोखंडी कढईत घालून मंदाग्रीवर हळूहळू आटविण्यास सुरुवात करावी. जेव्हा हे पाणी निर्मल, उग्रगंधी व चिकट होऊ लागेल, त्यावेळी गाळून घ्यावे. गाळलेल्या भागास क्षारोदक व वरील भागास भस्मकिट्ट क्षार असे म्हणतात. ह्या क्षारोदकातील काही भाग दुसऱ्या लोखंडी कढईत काढून घ्यावा व तो पुन्हा: अग्रीवर ठेवून हळूहळू उष्णता देण्यास सुरुवात करावी. हे करीत असतानाच त्यात शंख, शक्ति, खटिका व अगोदर बाजूस काढलेले चुनखडीचे दगड इत्यादी द्रव्ये तापवून विझवावीत. ही क्रिया करीत असताना मिश्रण कायम हालवीत रहावे. ही द्रव्ये तापवून विझवण्याची क्रिया अनेकदा केल्यावर शेवटी त्यांचेच सूक्ष्मचूर्ण करून तेही ह्या द्रावात मिसळावे व हे मिश्रण शिल्लक राहिलेल्या क्षारोदकात मिसळावे. या मिश्रणास लेहाप्रमाणे घनता प्राप्त होईपर्यंत उष्णता द्यावी व मग अग्नी देणे बंद करून, ते मिश्रण लोखंडी भांड्यामध्ये ठेवून हे भांडे धान्यराशीमध्ये पुरून ठेवावे. ही मध्यम क्षार करण्याची पद्धत होय.

मृदू क्षार करावयाचा असल्यास शंखादी द्रव्यांचे चूर्ण क्षारात मिसळू नये. फक्त तापवून विझवावे.

तीक्ष्ण गुणधर्माचा क्षार करण्यासाठी, मध्यम गुणधर्माच्या क्षारात कळलावी, दंतीमूळ, चित्रक, अतिविषा, स्वर्जिकाक्षार, बीडलवण इत्यादी द्रव्ये सूक्ष्म करून मिसळावीत.

प्रतिसारणीय क्षारांचे उपयोग

कुष्ठ, किटिभ, वटु, किलास, मंडल आदि त्वक्विकारांत, भगंदर, अर्बुद, दुष्टब्रण, नाडीब्रण इत्यादी विकारामध्ये प्रतिसारणार्थ यांचा उपयोग होतो.

२. सुश्रुतकालीन पानीय क्षार तयार करण्याची पद्धती -

पानीयःक्षार करण्याच्या पद्धतीत तिल, पलाश, सर्षप, यव, इत्यादी वनस्पतींच्या राखेमध्ये मूत्रवर्गातील मूत्रे मिसळून गाळून घेऊन त्यांत सुंठ, सैंधव, विडंग, ओवा व सामुद्रलवण इत्यादी मिसळून त्याचे लोहपात्रात पाचन केले जाते. लेहाप्रमाणे घनता प्राप्त झाल्यावर अग्नी देणे बंद केले जाते. प्रत्यक्ष उपयोगाचे वेळी द्रवस्वरूप अनुपान द्रव्ये यांत मिसळून वापर केला जातो.

पानीय क्षारांचे उपयोग

गुल्म, उदर, अजीर्ण, अरुचि, अनाह, अशमरी, आभ्यंतरविद्रधी, अर्शा इत्यादी व्याधीमध्ये याचा उपयोग होतो.

सुशुत व अष्टांग हृदयाच्या काळामध्ये क्षार तयार करण्याच्या पद्धतीविषयी माहिती आपण घेतली. या पद्धतीचे विश्लेषण करता असे आढळते की वनस्पतींच्या राखेतील पाण्यात विरघळणारी द्रव्ये ही घनीभूत केली जातात व त्यात तीक्ष्ण, उष्ण गुणधर्मांची द्रव्ये मिसळून हे क्षार तयार केले जातात. परंतु ह्या किल्ल पद्धतीने तयार करण्यात आलेले क्षार अतितीक्ष्ण व उष्ण गुणधर्मांचे असतात. नंतरच्या काळात अनेक वनस्पतींपासून असे क्षार बानविण्याऐवजी एखाद्याच वनस्पतीपासून क्षार निर्माण करण्याची पद्धत रूढ झाली. शार्डंगधर संहितेमध्ये या तऱ्हेने एकाच वनस्पतीपासून क्षार तयार करण्याची पद्धत वर्णन केलेली आहे. ती पद्धत अशी

क्षारवृक्षस्य काष्ठानि शुष्काण्यथौ प्रदीपयेत् ।

नीत्वा तद्भस्मं मृत्पात्रे क्षिप्त्वा नीरे चतुर्गुणे ॥

विमर्द्य धारयेद्रात्रौ प्रतरच्छं जलं नयेत् ।

तत्रीरं ववाथयेद्वह्नौ यावत्सर्वं विशुष्यति ॥

शार्डंगधर संहिता, म.खं.अ.११.१९ ते १०१

क्षार वृक्षांची लाकडे वाळवून ती जाळून त्यांची (पांढरी) राख करावी. ती राख मृत्पात्रात घालून तिच्या ४ पट पाणी तीत घालावे. सर्व मिश्रण चांगले ढवळून रात्रभर तसेच ठेवावे. सकाळी वरचे पाणी अलगद काढून घ्यावे. ते पाणी अग्नीवर आटवावे म्हणजे तळाशी क्षार मिळतो.

चिंचा, अयामार्ग, जव, वासक, कदलि, मूर्वा, पलाश, तिल, मुष्कक, भल्लातक, कलिहारी, यव, कुटज, शिगु, निंब, स्नुही इ. व अशा अनेक वनस्पतींपासून क्षार मिळविता येतो.

क्षारासाठी जे उपयुक्त अंग माहीत असेल ते घ्यावे, म्हणजे क्षार जास्तीत जास्त मिळतील अन्यथा वनस्पतीचे पंचांग घ्यावे, त्याचे तुकडे करावेत व ते सुकवावे. सुकल्यानंतर ती वनस्पती जाळावी व तिच्यामध्ये चारपट पाणी घालून मिश्रण चांगले ढवळावे, ते रात्रभर तसेच ठेवावे म्हणजे क्षार संपूर्णपणे पाण्यात विरघळतील. सकाळी ते मिश्रण स्थिर असताना वरचे पाणी अलगद काढून घ्यावे. ते गाळावे व गाळलेले पाणी मंदाग्नीवर ठेवावे. सुखवातीस पाणी आटू लागेल. बरेचसे पाणी आटले म्हणजे मिश्रण ढवळावे. अन्यथा क्षार पात्राच्या

बुडाला चिकटून बसेल. सर्व पाणी आटले म्हणजे पांढरा शुभ्र खडीसाखरेच्या वर्णाचा क्षार आपल्याला मिळेल. क्षार तयार करण्यासाठी शक्यतो काचेची पात्रे वापरावीत किंवा इतर धातूची वापरावयाची असली तर ती स्टेनलेस स्टीलची असावीत, म्हणजे क्षार व पात्र यांची परस्परांवर रासायनिक प्रक्रिया होणार नाही.

आमयिक प्रयोग -

(१) अर्क क्षार - रूई पंचांग राख १ भाग व पाणी ४ भाग.

उपयोग - मूत्रल, उदर.

मात्रा - १ ते २ गुंजा.

क्षार हे दाहक असतात, ते अग्निसंयोगाने तयार होतात म्हणून ते उष्ण असतात, तीक्ष्ण असतात. क्षार हे क्षरण करतात. सर्व क्षार मूत्रल असतात. पित्तकर, शुक्रनाशक असतात. दोषाचे दीपन व पाचन करतात, लेखन करतात व नंतर शमन करतात. क्षाराच्या या सर्व गुणांचा विचार करता क्षार चिकित्सा ही एकेरी कधी देऊ नये. तसेच क्षार रिकाम्या पोटी देऊ नयेत. काही तरी खाऊनच क्षार पोटात द्यावेत. क्षार चिकित्सा चालू असताना दूध, तूप इ. नेहेमीपेक्षा जास्त प्रमाणात पोटात द्यावेत. अत्यावश्यक असेल तितकेच दिवस क्षार पोटात द्यावेत व जर जास्त दिवस क्षारचिकित्सा करावयाची असेल तर काही दिवस क्षार दित्यानंतर थोडे दिवस बंद करावेत व नंतर पुन्हा काही काळाने सुरू करावे. याप्रमाणे चिकित्सा द्यावी.

मात्रा जितकी कमी देता येईल तितकी कमी द्यावी. शक्यतो ती १ ते २ गुंजा असावी.

क्षारसूत्र

क्षाराचा प्रतिसारणीय म्हणजेच बाहेरून लावण्यासाठी प्रमुख उपयोग केला जातो. हा उपयोग करीत असताना क्षाराचा दाहकत्व हा गुण उपयोगात आणून व्रणातील दुष्ट मांस अथवा अधिमांस (वाढलेले मांस) यांचे क्षरण केले जाते. यालाच इंद्रजीमध्ये Chemical Caution असते म्हणतात.

क्षारातील निरीद्रय रासायनिक द्रव्यामुळे दुष्ट मांस हे रासायनिक क्रियेने जाळले जाते व त्याऐवजी नवीन निर्माण होणाऱ्या मांसाने व्रण भरून येतो. हा उपचार भागदारासारख्या एकमुख त्वचेच्या बाहेरील बाजूस व एकमुख गुदाच्या आतील बाजूस असलेल्या व्याधीमध्ये विशेष उपयोगी पडतो. ही क्षरणाची क्रिया बरेच दिवस सतत चालू ठेवण्यासाठी क्षारसूत्रांचा उपयोग केला जातो. अर्शासारख्या व्याधीमध्ये अर्शानिर्हाराची क्रिया, शस्त्रकर्म न करता करण्यासाठी, क्षारसूत्राचा वापर केला जातो.

क्षारसूत्र निर्माण विधी- ३० अंगुळे (२४ इंच) लांबीचा पक्का रेशमी दोरा हा क्षारयुक्त पाण्यात भिजत ठेवला जातो व सुकविला जातो.

यानंतर त्यावर याच प्रकार क्षाराची अनेक आवरणे दिली जातात. सर्वसाधारणतः किमान ५१ इतकी आवरणे असणे आवश्यक असते.

अशी अनेक आवरणे सूत्रावर असल्याने सूत्रावरील क्षार हा हळूहळू ब्रूणावर अथवा अर्शावर कार्य करित राहतो. सुमारे सात दिवसांनंतर नवीन क्षारसूत्र वापरावे लागते.

क्षारसूत्र वापरण्याचे फायदे-

- (१) रुणाला रुणालयात राहावे लागत नाही.
- (२) संमोहनाची आवश्यकता नसते.
- (३) रक्तसाव जवळ जवळ होत नाही.
- (४) वेदना खूपच कमी किंवा सहा होतात.
- (५) वृद्ध, गर्भिणी, बाल व अशक्त रुग्णांमध्ये सहजपणे वापरता येते. मात्र रोग बरा होण्यासाठी अवधी शस्त्रकर्माचे अवधीपेक्षा जास्त लागतो.

घनसत्त्व

वनस्पती स्वतःला लागणारे अन्न स्वतःच तयार करित असतात. मुळांच्या द्वारे जमिनीमधील पाणी, क्षार, नत्रादी पदार्थ शोषून घेऊन त्यांच्या जीवनास आवश्यक असे अन्न वनस्पती तयार करतात. हे अन्नपदार्थ वनस्पतीच्या विविध अंगांमध्ये साठविलेले असतात. प्रत्येक वनस्पतीच्या वेगवेगळ्या अंगात असे पदार्थ साठविलेले असतात. या अन्नपदार्थांचे स्वरूप विविध प्रकारचे अल्कलॉइड्स, पाण्यात विरघळू शकतील असे क्षार, तेलयुक्त पदार्थ व प्रामुख्याने कार्बोहाइड्रेट्स अथवा पिठूळ भाग ज्या वेळी वनस्पतीपासून काही प्रक्रिया करून वेगळा काढला जातो, त्यावेळी त्यास 'घनसत्त्व' अथवा नुसतेच 'सत्त्व' असे म्हणतात.

वनस्पतींच्या मूल, कंद, बीज इत्यादी भागांमध्ये हे सत्त्व मिळू शकते. म्हणून सत्त्व काढण्यासाठी कोणत्या वनस्पतींच्या कोणत्या भागात सत्त्व आहे, हे माहीत असणे आवश्यक आहे. उदा. शतावरीच्या मुळांमध्ये, सूरण, कर्चूर इत्यादींच्या कंदामध्ये, गुडूचीच्या कांडामध्ये तर शूकधान्याच्या बीजांमध्ये सत्त्वाचे प्रमाण आधिक्याने असते.

सत्त्व निष्कासन पद्धती -

ताजी वनस्पती घेऊन तिचे बारीक बारीक तुकडे करावेत व ते लाकडी उखळ व मुसळाचे साहाय्याने ठेचावेत. नंतर ती वनस्पती पाण्यात बुडवून ठेवावी. सुमारे ४ ते ५ तास भिजल्यानंतर मिश्रण रवीच्या साहाय्याने चांगले घुसळून घ्यावे व पाणी स्वच्छ वस्त्रातून गाळून घ्यावे. हे पाणी तसेच स्थिर ठेवावे. ५ ते ६ तासांनी वरचे पाणी हलकेच काढून घ्यावे व तळाशी बसलेला पांढरा पिठूळ साका पसरट पात्रात ठेवून सावलीत सुकवावा. सुकल्यानंतर ते सत्त्व वापरावे.

वनस्पती ठेचण्यासाठी लाकडी उखळ व मुसळाचा उपयोग करण्याचे कारण वनस्पतीचा किंवा धातूच्या खलबत्त्याचा परस्परान्वार रासायनिक परिणाम होऊ नये. तसेच ठेचलेल्या वनस्पतीमध्ये पाणी ठेवण्यासाठी सुद्धा कल्हईकेलेल्या धातूच्या पात्राचा उपयोग करावा तोही याच कारणासाठी.

धान्यांपासून सत्त्व काढण्यासाठी ही धान्ये २४ तास पाण्यात भिजत घातली जातात व त्यांचा कल्क केला जातो. या कल्कातून धान्यांची टरफले बाजूला काढून टाकून आतील पिठूळ भाग सुकविला जातो.

सत्त्वे ही ज्या वनस्पतिज द्रव्यापासून काढली जातात त्या वनस्पतीचे गुणधर्म त्या त्या सत्त्वामध्ये असतात. मात्र त्या वनस्पतीचा वास किंवा चव सहसा त्या सत्त्वाला येत नाही.

तयार केलेले सत्त्व साधारणपणे ६ ते ८ महिन्यापर्यंत हीनवीर्य होत नाही. अर्थात तयार केलेले सत्त्व हे घट्ट झाकणाच्या बाटलीत कोरड्या जागेत ठेवणे अगत्याचे असते. अन्यथा हवेतील आर्द्रता त्या सत्त्वामध्ये शोषली जाईल व सत्त्व खराब होईल.

सत्त्वे ही सर्वसामान्यपणे पांढऱ्या रंगाची व पिठूळच असतात. त्यामध्ये भेसळ होण्याची शक्यता खूपच प्रमाणात असते. तवकीर अथवा मैदा मिसळल्यास तो ओळखणे जवळजवळ अशक्यच असते, कारण दोहोंचा वर्ण व चव सारखीच असते. त्यामुळे ती परस्परांपासून वेगळी करता येत नाही.

सर्व सत्त्वे शीत गुणाची असतात म्हणून जीर्ण रोगांमध्ये किंवा रोगाच्या जीर्णवस्थेमध्ये त्यांचा प्रामुख्याने उपयोग केला जातो.

सत्त्वाची मात्रा -

सत्त्वामध्ये वनस्पतीमधील कार्यकारी शक्ती ही प्रकषिने आलेली असते त्यामुळे सत्त्वे अगदी थोड्या मात्रेमध्ये दिली तरी पुरतात. सत्त्वाची मात्रा -साधारणतः २ ते ८

गुंजा (२४० ते ९६० मि.ग्रॅ.) अशी असते.
अनुपान - सर्वसामान्यपणे दूध, साखर किंवा घृत वा जल ही द्रव्ये अनुपान म्हणून वापरली जातात.

आमयिक प्रयोग -

- (१) कर्चूर सत्व - घटकद्रव्ये - कर्चूर कंद.
उपयोग - दाहकशामक, मूत्रकृच्छ्र, वीर्यस्तम्भक.
मात्रा - २ ते ४ गुंजा (२४० ते ४८० मि.ग्रॅ.)
अनुपान - दूध, साखर.
- (२) शतावरी सत्व - घटक द्रव्ये - शतावरी मूळ.
उपयोग - स्तन्यजनन, पौष्टिक, दाहशमन इ.
मात्रा - ३ ते ८ गुंजा.
अनुपान - दूध, साखर, तूप.

□□□

प्रकरण : १२
स्नेहपाक कल्पना

Imp

क्वाथपद्धतीने औषधे तयार करताना द्रव्यातील कार्यकारी शक्तीने पाणी संस्कारित केले जाते असे आपण शिकलो. क्षीरपाक पद्धतीने औषधे करताना उष्णता संस्कार करूनही दुधाचे प्रमाण कमी न करता, म्हणजेच दूध न आटविता द्रव्यातील औषधी गुणधर्म दुधामध्ये आणता येतात, असेही आपण शिकलो. या पद्धतीत दूध व औषधी द्रव्य या दोन्हीचाही उपयोग रुग्णशरीरास होतो हे या पद्धतीचे वैशिष्ट्य आपण लक्षात घेतले. याच पद्धतीने स्नेहद्रव्ये संस्कारित करूनही त्यांचा उपयोग केला जाऊ शकतो. नुसते स्नेह द्रव्य व औषधी एकत्रित करून या मिश्रणास क्वाथप्रमाणे उष्णता दिल्यास स्नेह हा उत्तरोत्तर अधिकाधिक गुरू होत जाईल. पण क्षीरपाक पद्धतीप्रमाणे द्रव्य व स्नेह यांचे मिश्रणात पाणी, दुध, क्वाथ, मूत्र या स्वरूपातील काही द्रवद्रव्ये घालून फक्त स्नेह शिल्लक राहीपर्यंत उष्णता दिल्यावर त्या स्नेहामध्ये द्रव्याचे औषधी गुणधर्म उतरू शकतात. अशा पद्धतीने बनिविण्यात येणाऱ्या औषधानांचे स्नेहपाक असे म्हणतात.

स्नेह एकूण चार प्रकारचे सांगितले आहेत:

(१) घृत (२) तैल (३) वसा (४) मज्जा.

ज्या वेळी स्नेहपाकाचा उपयोग आभ्यंतर मार्गात करावयाचा असतो तेव्हा घृत व तैल यांचाच उपयोग सर्वसाधारणपणे केला जातो. वसा व मज्जा यांचा उपयोग सहसा अशा स्नेहपाकामध्ये करित नाहीत.

घृत म्हणजे गोघृत व तैल म्हणजे तिलतैलच होय.

ज्या वेळी स्नेहपाक केवळ बाह्य उपयोगासाठी वापरायचा असेल त्या वेळी वसा किंवा मज्जा यांचा उपयोग स्नेहपाक तयार करण्यासाठी केला जातो.

आभ्यंतर उपयोगासाठी स्नेहपाक तयार करताना घृत म्हणजे गोघृत वापरावयाचे असते असे म्हटले आहे. त्याचे कारण इतर सर्व घृतांमध्ये गोघृत श्रेष्ठ मानले आहे. त्याचे गुणधर्म मधुर रसाचे, मधुरविपाकी, शीत वीर्य, वातापित्तघ्न असे सांगितले आहेत. शिवाय ते नेत्रहितकर, शक्तिवर्धक, विषघ्न आहे. स्मरणशक्ती वाढविणारे, आग्निदीपक, शुक्रजन्य, बालके व वृद्ध रुग्णांना सहज सात्म्य असे आहे, म्हणून गोघृत श्रेष्ठ होय.

स्नेहपाक तयार करण्यासाठी तैल ज्या वेळी वापरावयाचे असेल त्या वेळी ते तिल तैलच वापरावे असे सांगितले आहे. तिल तैल सर्व तेलांमध्ये श्रेष्ठ आहे असे म्हटले आहे. कारण तिल तैल मधुरतिक्त रसाचे, मधुरविपाकी, उष्णवीर्य, वातकफघ्न, पित्तवर्धक, तीक्ष्ण, व्यवायी, सूक्ष्म, स्वच्छ, गुरू, विकासी, पौष्टिक, तृतीदायक, सर, वृष्य, त्वच्य, (त्वचेला मार्दव आणणारे) वर्ण्य, बल्य, मूत्रावरोधक, लेखन, व्रणशोधपाचक, स्थूल व्यक्तीला कृश करणारे, स्रोतस, शोधन करणारे, नेत्रास हितकर, बुद्धिवर्धक, कृमी व योनिशूलनाशक असे सांगितले आहे.

स्नेहपाक तयार करण्यासाठी औषधिद्रव्यांचा कूल्क, स्नेहद्रव्य व द्रवद्रव्य या तीन गोष्टींची आवश्यकता असते.

औषधिद्रव्याचा कूल्क - ज्या औषधिद्रव्यांनी स्नेह सिद्ध करावयाचा असेल त्या द्रव्यांचा कूल्क अतिशय सूक्ष्म करणे आवश्यक आहे. म्हणजे कूल्काचे पाचन अधिक चांगले होऊन त्यातील कार्यकारी शक्ती जास्तीत जास्त प्रमाणात स्नेहामध्ये उतरेल.

वनस्पतिज द्रव्य शुष्क असेल तर त्याचे वस्त्रगाळ चूर्ण करून त्यात आवश्यक तितके पाणी घालून मग श्लक्ष्ण असा कूल्क तयार करावा. स्नेहपाकात खनिज द्रव्य वापरीत असतानाही त्याचे वस्त्रगाळ चूर्ण करून मगच कल्प तयार करावा. गंधक ज्या वेळी स्नेहपाकात वापरावयाचा असेल तेव्हा तो तेलांमध्ये अगर घृतामध्येच विरघळवावा. तो तसाच पात्रामध्ये टाकून उष्णता देऊ नये.

स्नेह द्रव्ये - यासंबंधीचे विवेचन वर आलेच आहे.

द्रव द्रव्ये - स्नेहपाकामध्ये जी द्रव द्रव्ये वापरली जातात ती स्वरस, दूध, पाणी, गोमूत्र, योंपैकी काहीही असू शकेल.

द्रव द्रव्यामुळे औषधिककल्कातील कार्यकारी शक्ती स्नेहामध्ये उतरण्यासाठी मदत होते. तसेच त्या स्नेहाचे गुणधर्म वाढविणे व दोष कमी करणे यासाठी द्रव द्रव्य योग्य तेच वापरावे लागते.

स्नेहपाकाचे पाचन होत असतानाच द्रव द्रव्ये पूर्ण आटेपर्यंत अग्नी द्यावा. म्हणजेच अग्नी देण्याचा कालावधी या द्रवांवर अवलंबून असतो. जर स्नेहपाक तयार करताना केवळ कूल्क व स्नेह असेच एकत्र करून त्याला अग्नी दिला तर स्नेह द्रव्य आटून जाईल. हे होऊ नये यासाठी द्रव द्रव्य आवश्यक आहे.

आता या तिन्हींचे परस्परांशी प्रमाण काय असावे हे पाहू.

कल्काच्चतुर्गुणीकृत्य घृतं वा तैलमेव वा ।
चतुर्गुणे द्रव्ये साध्यं तस्य मात्रा पलोन्मिता ॥

शाईगधर संहिता म.खं.अ. १-१

औषधिद्रव्याचा कूल्क एक भाग द्यावा, त्याचे चार पट घृत किंवा तैल द्यावे. त्याचे (स्नेहाचे) चार पट द्रव द्रव्य द्यावे व स्नेह सिद्ध करावा. त्याची मात्रा एक पल (चार तोळे) सांगितली आहे.

कूल्क द्रव्य, स्नेह द्रव्य व द्रव द्रव्य यांचे सर्वसामान्य प्रमाण १:४:१६ असे असते. परंतु फुलासारखी मृदू कूल्क द्रव्ये असतात, त्यावेळी स्नेहाचे प्रमाण आठ पट व द्रव द्रव्याचे प्रमाण कल्काच्या ३२ पट असावे. फूल हे मृदू द्रव्य असल्याने अग्निसंस्काराने ते कोळपण्याची शक्यता असते. त्यासाठीच स्नेह व द्रव द्रव्याचे प्रमाण वाढविलेले असते.

वेगवेगळ्या द्रव द्रव्यासाठी स्नेहाचे व द्रव द्रव्याचे प्रमाणही कमी जास्त असू शकते केवळ पाणी हेच द्रव वापरावयाचे असल्यास १:४:१६ हे प्रमाण, क्वाथ वापरावयाचा असल्यास १:६:२४ असे प्रमाण, मांसरस, दूध, दही, ताक आणि स्वरस हे द्रव द्रव्य म्हणून वापरावयाचे असल्यास १:८:३२ या प्रमाणात वापरावे.

अर्थात हे प्रमाणच निश्चित स्वरूपात सर्वत्र वापरलेच पाहिजे, अन्यथा तयार होणारा स्नेहपाक योग्य होणार नाही असे नव्हे. कारण अनेक स्नेहपाकांमध्ये एकाच वेळी पाणी, काढा, स्वरस, इत्यादी अनेक द्रव द्रव्येही वापरली जातात. शिवाय स्नेह व द्रव द्रव्य यांचे प्रमाण थोडेफार बदलल्याने सिद्ध स्नेहामध्ये कार्यकारी शक्तीच केवळ कमी अथवा जास्त उतरते. अर्थात त्याचे प्रमाण तसे नगण्यच असते. त्यामुळे अपेक्षित कार्यकारी शक्ती किती हवी यानुसार आपणही ते प्रमाण कमी किंवा जास्त करू शकतो.

स्नेहपाक तयार करण्याची पद्धती -

प्रथम कूल्क द्रव्य व स्नेह एकत्र करून घ्यावेत. त्यात योग्य ती द्रव द्रव्ये घालून त्यास मध्यम व सम अग्नी द्यावा. सर्व द्रव द्रव्ये आटली, म्हणजेच फक्त स्नेहद्रव्य शिल्लक राहिले, म्हणजे अग्नी देण्याचे बंद करावे. कोषण झाल्यावर स्नेहपाक गाळून घ्यावा.

स्नेहपाकाच्या परीक्षा -

स्नेहपाक योग्य प्रकारे तयार झाला आहे किंवा नाही हे पाहण्यासाठी काही परीक्षा करणे आवश्यक असते.

वतिवत् स्नेहकल्कः स्याद्यदाङ्गुल्या विमर्दितः ।

शब्दहीनोऽग्निनिक्षिप्तः स्नेहः सिद्धो भवेत्तदा ।

यदा फेनोद्भवस्तैले फेनशान्तिश्च ससिषि ॥

गंधवर्णरसोत्पत्तिः स्नेहसिद्धिस्तदा भवेत् ।

शार्ङ्गधर संहिता म. खं. अ. ९-११, १२, १३.

(१) स्नेहपाक तयार करण्यासाठी तैल वापरले असेल तर स्नेहपाक तयार झाल्यावर त्याचे पृष्ठभागावर फेस येऊ लागेल व तूप वापरले असेल तर पृष्ठभागावर असलेला फेस शांत होऊ लागेल.

(२) स्नेहपाकाचा एक थेंब निखान्यावर टाकला तर त्यातून तडतड असा आवाज न येता जाळ होईल. जर त्यामध्ये द्रवांश शिल्लक असेल तर त्याचा आवाज येईल.

(३) स्नेहपाक गाळून घेतल्यावर वखावर औषधिद्रव्यांचा जो कल्क राहील, त्याची वात चांगली तयार होईल व ती बराच काळ तशीच राहील. त्यात द्रवांश असेल तर ती लवकर मोडून जाईल.

(४) जी औषधिद्रव्ये स्नेहपाकासाठी वापरली आहेत त्यांचा इष्ट असा गंध, वर्ण व रस स्नेहपाकाला येईल.

स्नेहपाकाचे प्रकार -

स्नेहपाकाच्या पाकाचे काही प्रकार सांगितले आहेत, ते असे-

स्नेहपाकस्त्रिधा प्रोक्तो मुदुर्मध्यः खरस्तथा ।

ईषत्सरस कल्कस्तु स्नेहपाको मुदुर्भवेत् ॥

मध्यपाकस्य सिद्धिश्च कल्के निरसकोमले ।

ईषत्कठिनकल्कस्तु स्नेहपाको भवेत् खरः ॥

तदूर्ध्वमध्यपाकः स्याद्वाहकस्त्रिष्ययोजनः ॥

शार्ङ्गधर संहिता. म. खं. अ. ९-१४, १५.

स्नेहपाकाचे एकूण तीन प्रकार सांगितले आहेत, मुदुः, मध्यम व खर. जर कल्कामध्ये थोडेसे पाणी शिल्लक राहिले तर तो मुदु पाक होय. कल्कामध्ये पाणी मुळीच शिल्लक राहिले नाही परंतु कल्क हा मऊ, मुदु, कोमल राहिला तर तो मध्यम पाक झाला. कल्क हा थोडा कडक झाला. त्याला थोडी जास्त उष्णता मिळाली तर जो स्नेहपाक होईल तो खर पाकी होईल.

त्यापेक्षाही जास्त उष्णता दिली गेली व कल्क कापला, जळून गेला तर चौथा पाक होईल त्यास द्रुध पाक असे म्हणावे. द्रुध पाक झालेल्या स्नेहपाकामुळे शरीराचा दाह होईल म्हणून त्याचा कोठेही उपयोग करू नये.

स्नेहपाक करत असताना त्यात वापरलेल्या कल्क द्रव्यांचे उष्ण तीक्ष्णादी गुण हे तैलामध्ये उतरतात. या गुणांच्या प्रमाणावर अवलंबून स्नेहपाकाचे, विशेषतः ज्या वेळी बाह्योपचारासाठी तीक्ष्ण तैले वापरावयाची असतील त्या वेळी, हे प्रकार ध्यानात घेऊन वापर करणे योग्य होईल. अन्यथा त्वचेला इजा होण्याची शक्यता असते.

मूर्च्छना संस्कार

स्नेहपाक तयार करण्यासाठी तिलतैल किंवा गोघृत आपण स्नेह म्हणून वापरतो. तिलतैल व गोघृत हे इतर तैले किंवा घृते यांचेपेक्षा श्रेष्ठ आहेत हे निश्चितच, परंतु त्यांचे मध्यही काही अल्प असे दोष असतातच. स्नेहपाक तयार करण्यासाठी त्यांचा उपयोग करण्यापूर्वी ते दोष शक्य तेवढे काढून टाकणे जास्त हितावह असते. त्यामुळे तयार झालेला स्नेहपाक निर्दोष तयार होईल. तैलामध्ये गंध दोष असतो. म्हणजेच एक प्रकारचा उपवास तैलाचा येतो. तसेच घृतामध्ये आमदाष असतो, हे दोष नाहीसे करण्यासाठी तैलावर व घृतावर एक संस्कार केला जातो. त्याला मूर्च्छना संस्कार असे म्हणतात.

या संस्कारामध्ये विशिष्ट वनस्पतिद्रव्यांचे कल्क व पाणी हे तैलामध्ये वा घृतामध्ये एकत्र करून त्यातील पाण्याचा अंश शिल्लक राहीपर्यंत उष्णता द्यावी. म्हणजेच त्याचा मुदुपाक तयार करावा. नंतर गाळून घेऊन त्याचा स्नेहपाकासाठी उपयोग करावा.

तैल मूर्च्छनेसाठी पुढील द्रव्यांचा कल्क वापरला जातो. मजिषा, त्रिफला, वाळा, हरिद्रा, नागरमोथे, लोध, केवडा, वडाचे कोंब, कमळाचे देठ व घृत मूर्च्छनेसाठी त्रिफला, हरिद्रा, नागरमोथे व महाळुंगाचा रस यांचा कल्क वापरला जातो.

प्रथम तैल किंवा तूप कढईत घेऊन तापवावे. तैलाचे बाबतीत फेस येऊ लागला व तुपाचेबाबत आलेला फेस शांत होऊ लागला म्हणजे कढई खाली उतरवून थंड झाल्यावर त्यात वर उल्लेखिलेल्या कल्क द्रव्यांचा कल्क मिसळवा. तैलान्या किंवा तुपाच्या चारपट पाणी त्यात घालून मंदाग्रीवर ठेवून पाणी आटेपर्यंत अग्नी द्यावा.

काहींचे मते त्यामध्ये अगदी थोडे पाणी राहीपर्यंत अग्नी द्यावा. म्हणजेच मुदुपाक तयार करावा. नंतर मिश्रण कोण झाल्यावर गाळून घ्यावे व त्या स्नेहाचा स्नेहपाकासाठी उपयोग करावा.

गोधृत व तिलतैल याचे गुणधर्म बघितले असता दोन्हीही पदार्थ गुरू गुणाने युक्त सांगितले आहेत. म्हणजेच ते पचावयास जड असतात. मूर्च्छना संस्कारात स्नेहामध्ये वेगवेगळ्या वनस्पतींचे कल्क व जल घालून अग्निस्कार केलेला असतो व त्यातील पाण्याचा अंश आटविला जातो. म्हणजेच स्नेहावर प्रत्यक्ष स्नेहप्रमाण कमी न करता अग्निस्कार केला जातो. त्यामुळे गुरू गुणयुक्त स्नेह हा लघु गुणाचा होऊ शकतो.

'आम' या शब्दाने कचेपणा, अपक्वत्व असाही अर्थ ध्वनित होऊ शकतो. तूप जर चांगल्यापैकी कढलेले नसेल, तर त्यावर कल्कद्रव्यांचे संस्कार अपेक्षेप्रमाणे होणार नाहीत. यास्तव, तूप त्यात पाणी घालून, कढवून घ्यावे. हाच हेतू मूर्च्छना संस्काराचा असावा असे मानता येईल.

स्नेह द्रव्यांना एक विशिष्ट असा गंध असतो. तो काही रुणांना सहन न होणारा असू शकतो. कोणतेही तेल असो, ते काही काळ हवेच्या संपर्कात आले की त्यात 'रुन्निफिकेशन' ची क्रिया सुरू होते. म्हणजेच त्याला विशिष्ट दुर्गंध येतो. यालाच तेल खवट होणे असे व्यवहारात म्हणतात.

मूर्च्छना संस्कारात जी कल्क द्रव्ये सांगितलेली आहेत, ती प्रामुख्याने सुगंधी द्रव्ये असतात. त्यांच्या संस्कारात जी कल्क द्रव्ये सांगितलेली आहेत, ती प्रामुख्याने सुगंधी द्रव्ये असतात. त्यांच्या संस्काराने स्नेहातील हा गंधदोष नाहीसा होतो. गुरू गुणाने युक्त असे स्नेह पोटात गेल्यावर 'आम' निर्मितीचा धोका असतो व अशी आमनिर्मिती व्याधिकित्सेत इष्ट नसते. मूर्च्छना संस्कारात वापरलेल्या कल्क द्रव्यांचे गुणधर्म हे स्नेहात येऊन स्नेह हा लघु, उष्ण, दीपन अशा गुणांनी युक्त बनतो व त्यामुळे हे पोटात गेल्यावर आमोत्पत्तीचा धोका टळतो.

मूर्च्छना संस्कार पूर्ण झाल्यावर स्नेह हे सात दिवसपर्यंत तसेच ठेवून द्यावे व मग स्नेहपाकविधीसाठी वापरावे, असा उल्लेख आढळतो. यामुळे मूर्च्छना संस्काराने स्नेहात उतरलेले गुण अधिक स्थिर होतात.

प्रत्यक्ष स्नेहपाकविधीमध्येही वनस्पतिज व खनिज द्रव्यांचा कल्क इतर द्रव पदार्थांबरोबर स्नेहात मिसळून द्रवांचा भाग आटविला जातो असे आपण बघितलेच आहे. त्यामुळेच एकदा कल्कद्रव्ये व जल ह्यांचा अग्निस्कार करावयाचा व नंतर स्नेहपाकविधीमध्ये पुन्हा तशीच क्रिया करावयाची हे टाळण्यासाठी कित्येक वेळा मूर्च्छना संस्कारातील द्रव्ये स्नेहपाकविधीचे वेळी वापरून दोन्ही संस्कार एकदमच करावयाची पद्धती प्रचलित आहे. अथवा कित्येक वेळा हा मूर्च्छना संस्कार अजिबात न करताच

स्नेहपाक करावयाची पद्धत सध्या रूढ झाली आहे.

स्नेहपाकाचे उपयोग आभ्यंतर व बाह्य अशा दोन्ही उपचारांकरता करता येतात म्हणून ज्या वेळी स्नेहपाक हा प्रामुख्याने आभ्यंतर मार्गात वापरावयाचा असेल, त्यावेळी तरी निदान हा मूर्च्छना संस्कार करणे आवश्यक आहे असे वाटते.

स्नेहपाकाची सामान्य मात्रा -

आभ्यंतर उपयोगासाठी स्नेहपाकाची मात्रा सर्वसामान्यपणे एक पल (चार तोळे) अथवा ४० मिली आहे. सध्या व्यवहारामध्ये १५ ते २५ मिली. अशा मात्रेमध्ये स्नेहपाक दिला जातो. बाह्य उपयोगासाठी अर्थातच यथावश्यक प्रमाणात वापर केला जातो. त्रीक्षण तैले वापरताना अगदीच कमी मात्रेमध्ये वापरावीत. रुणाला ती मात्रा सहन होते आहे अशी खात्री झाल्यावर अगदी हळूहळू मात्रा वाढवावी.

बाह्य उपयोगासाठी व्रण कर्म, कर्णपूरण, आश्चोतन, नस्य, बस्ति, कवलधारण, गंडूष, संवहन, अभ्यंग, शिरोबस्ति इ. कारणांसाठी स्नेहपाक वापरला जातो.

आमयिक प्रयोग -

(१) व्रणशोधन तैल - निम्बपत्रकल्क १ भाग, तिलतैल ४ भाग, निंबपत्रस्वरस १६ भाग.

उपयोग - व्रणशोधन, बाह्योपचारार्थ.

मात्रा - यथावश्यक.

(२) कर्णस्रावहर त्रैल - गंधक १ भाग, मनःशिला १ भाग, सर्षप तैल ८ भाग, धतूंपत्र स्वरस ८ भाग.

उपयोग - कर्णस्राव, बाह्योपचारार्थ.

मात्रा - यथावश्यक

(३) पाठादी तैल - पहाडमूळ, हळद, दारूहळद, मोरेवेल, पिंपळी, जाईचा पाला, दंतीमूळ यांचा समप्रमाणात घेऊन केलेला कल्क १ भाग, तिलतैल ४ भाग, पाणी १६ भाग.

उपयोग - शिरोअभ्यंग.

मात्रा - यथावश्यक

(४) चुक्रतैल - क्षीरविदारी, लघुपञ्चमुळे, देवदार, मधुक, यांचा क्वाथ १६ भाग,
याच द्रव्यांचा कल्क १ भाग, तिलतैल ४ भाग.
उपयोग - शिरोअभ्यंग.
मात्रा - यथावश्यक.

(५) त्रिकटुकादितैल - त्रिकटु, वचा, सर्षप, हरीतकी कल्क १ भाग, तिलतैल
४ भाग, पाणी १६ भाग (सु. वि. ४०.६१)
उपयोग - कवल, गंडुषधारण, कफज मुखरोग.

□□□

प्रकरण : १३

संधान कल्पना

स्वरस, कल्क इत्यादी कल्प तयार केल्यानंतर कालांतराने त्यातील द्रव भागामुळे त्यात रासायनिक क्रिया घडून येतात व त्यामुळे मूळ कल्पाचे गुणधर्म बदलतात. हा होणारा रासायनिक बदल काही विशिष्ट पदार्थ घालून आपणास उपयुक्त होईल अशा रीतीने घडवून आणता येतो. त्यामुळे मूळ द्रव्यातील कार्यकारी शक्ती बराच काळपर्यंत टिकून राहू शकते व त्या द्रव्याचे, कल्पाचे वीर्य वाढते. असा बदल घडून तयार केलेल्या कल्पास सन्धान कल्प व त्या क्रियेला सन्धान प्रक्रिया असे नामाभिधान आहे. ही संधान क्रिया प्रामुख्याने दोन प्रकारची असते.

(१) प्रक्रियेमध्ये मुख्यतः मद्याची निर्मिती होते त्यास महाजनक संधान असे म्हणतात. (२) प्रक्रियेमध्ये अग्न्याची निर्मिती होते त्यास आम्लजनक संधान असे म्हणतात. संधान क्रियेमध्ये घटकद्रव्ये पाण्याबरोबर किंवा द्रव द्रव्याबरोबर एकत्र करून सुमारे दीड ते दोन महिने बांदिस्त ठिकाणी, हवेचा संपर्क न लागाता, ठेविली जातात. या कालावधीमध्ये या मिश्रणात अपेक्षित असा रासायनिक बदल घडून येतो व नंतर हे मिश्रण गाळून घेऊन कल्प तयार केला जातो.

महाजनक संधान -

या संधानप्रक्रियेमध्ये घडून येणाऱ्या रासायनिक क्रियेमुळे मद्याची, म्हणजेच कोहल अथवा पृथिल अल्कोहोल या द्रव्याची निर्मिती होत असते. या तयार झालेल्या मद्यामुळे, त्यात मिसळलेल्या चूर्णांमधील औषधी गुणधर्म हेही त्या मद्यामध्ये निष्कासित होतात व पाण्यामध्ये अविद्राव्य अशा चूर्णातील औषधी द्रव्यांचा कल्पासाठी फायदा होऊ शकतो. शिवाय कल्पात असलेली स्वरास (क्वाथ) इत्यादी द्रव स्वरूप औषधे ही मद्याच्या संपर्कात असल्याने त्यांच्यामध्ये अनिष्ट रासायनिक बदल न घडता ती टिकाऊ बनतात.

महाजनक वर्गातील संधानीय कल्प तयार करण्यासाठी तीन प्रकारची घटक द्रव्ये आवश्यक असतात.

(१) औषधिद्रव्ये (२) मधुर द्रव्य (३) संधान द्रव्य

(१) औषधिद्रव्ये - यामध्ये वनस्पतीचे स्वरस, चूर्णे, क्वाथ यांचा उपयोग केला जातो. पैकी ज्या कल्पामध्ये क्वाथ वापरले जातात त्या कल्पांना अरिष्ट कल्प असे म्हटले जाते. ज्या कल्पामध्ये वनस्पतींच्या स्वरसाचा वापर केला जातो, त्यास आसव कल्प म्हटले जाते.

अर्थात हे वर्गीकरण अरिष्टः क्वाथ सिद्धः स्यात् ।

आणि यत् पक्वौषधांबुध्यां सिद्धः स आसवः ।

या शाईगंधराचार्यानी केलेल्या व्याख्यांवर आधारित आहे. परंतु ग्रंथांमधून दिसणाऱ्या आसव, अरिष्टांच्या पाठ्यांमध्ये हा भेद दखेळी पाळला गेलेला नाही असे आढळते. उदाहरणार्थ, द्राक्षासवाच्या पाठात मनुकांचा काढा केला जातो. धात्र्यारिष्टाच्या पाठात आमलकी स्वरस वापरला जातो. लोहासवाच्या पाठ्यामध्ये काढा अथवा स्वरस काहीच वापरलेले नाही. तसेच अरिष्ट अथवा आसव यांच्या तयार करण्याच्या पद्धतीतही काहीही फरक सांगितलेला नाही. त्यामुळे ही नावे पूर्वापार चालू आहेत, म्हणून वापरली जातात, पण त्यावरून घटक द्रव्यांच्या स्वरूपाचा अंदाज करणे योग्य ठरणार नाही.

चरक संहितेमध्ये आसव हे वनस्पतींच्या कोणत्या भागापासून बनविले जाते यांनुसारही वर्गीकरण केलेले आढळते (त्यात धान्य, फूल, मूल, सार, पुष्प, कांड, पत्र, त्वक्, ही आठ अंगे व मधू म्हणजे मध यापासून तयार केलेले आसव असे आसवांचे प्रकार वर्णिलेले आढळतात.) या प्रत्येक प्रकारासाठी कोणकोणत्या वनस्पती वापराव्या याचीही मोठी यादी चरक संहितेत आहे.

वनस्पतीची चूर्णे वापरावयाची असतील तर सूक्ष्म चूर्णे असावीत. काढा कल्पानुसार चतुर्थांश वा अष्टमांश उरविलेला असावा. स्वरस नेहमी ताजा असावा. हिम व फाण्ट योग्य तयार केलेले असावेत.

(२) मधुर द्रव्ये - शर्करा, गुड व मध या द्रव्यांच्य उपयोग मधुर द्रव्य म्हणून केला जातो. मधुर द्रव्याचा उपयोग पुढील कारणांसाठी केला जातो.

(१) संधान प्रक्रियेमधील रासायनिक क्रिया सुरू करणे.

(२) मद्यनिर्मिती करणे.

(३) औषधांचे संरक्षण करणे.

(४) औषधाला विशिष्ट रंग प्राप्त करून देणे.

(५) औषधाला विशिष्ट घनता प्राप्त करून देणे.

मधुर द्रव्यांपैकी शर्करा ही उसापासून तयार केलेली साखरच वापरली जाते. गूळ वापरावयाचा असेल त्या वेळी जास्त गोड असणारा व तीन वर्षांचा जुना असेल तो वापरणे जास्त चांगले, कारण या वेळी गुळामधील शर्करेचे प्रमाण जास्त असते. यानंतर शर्करेचे प्रमाण कमी कमी होत जाते. गूळ तयार करताना त्यात कोणतीही रासायनिक द्रव्ये वापरलेली नसावीत.

मध वापरताना तो शुद्ध असावा, भेसळयुक्त नसावा याची काळजी घेणे आवश्यक आहे.

(३) संधान द्रव्ये - मोहाची फुले व धायटीची फुले या फुलांच्या केसरामध्ये विशिष्ट प्रकारचे किण्व (जंतू: yeast) सापडते. त्या किणवाचा उपयोग संधान प्रक्रियेसाठी प्रामुख्याने होतो.

या जंतूंची प्रक्रिया शर्करामिश्रित पदार्थांवर प्रथमतः सुरू होते व यालाच आसूतप्रक्रिया (process of fermentation) असे म्हणतात.

या प्रक्रियेमुळे मधुर पिष्टमय पदार्थांचे रूपांतर मद्यामध्ये होत असते. यासाठी मधुर द्रव्यांचे प्रमाण व जलाचे प्रमाण विशिष्ट असणे आवश्यक असते. ते जास्त किंवा कमी झाले तर आसूतप्रक्रिया चांगल्या तऱ्हेने होत नाही. या प्रक्रियेमध्ये जास्तीत जास्त १५% कोहल निर्माण होते. त्यानंतर जास्त कोहल निर्माण होऊ लागले तर त्यामध्ये किण्व जिवंत राहू शकत नाही, ते अकार्यक्षम होते म्हणून १५% कोहल निर्माण झाले की ती प्रक्रिया थांबते.

या आसूतप्रक्रियेसाठी तपमान ३०° से. ते ३५° से. इतकेच सतत राखणे आवश्यक असते. हे तपमान कमी झाले तर आसूतप्रक्रियेमध्ये जास्त वेळ लागेल व तपमान जास्त झाले तर कल्प आंबेल, नासल म्हणून तपमान ३०° से. ते ३५° से. यांचे दरम्यान राखले पाहिजे.

या आसूतप्रक्रियेमध्ये मद्यार्क तयार होण्याची प्रक्रिया कशी घडते याबाबत तीन विचार प्रणाली आहेत.

(अ) मिश्रण + शर्करा + किण्व यामध्ये शर्करेच्या परमाणूंचे वियोजन होते. त्यापासून अनेक रासायनिक क्रिया घडून ऑसिटिल अल्डिहाईड व त्यापासून मद्यार्क तयार होते. या प्रक्रियेमध्ये कर्बोद्विप्रमाणिल वायूची उत्पत्ती होते.

(ब) वरील ऑसिटिल अल्डिहाईड कर्बोद्विप्रमाणिल वायूच्या निर्मितीनंतरही मेथिल ग्लायकोसिल याची निर्मिती होते व त्यापासून पुढे मद्यार्क व लिसेरॉल निर्माण होतात.

(क) शर्करा व किण्व यांच्यापासून आवेजकाचे (catalytic agent) साहाय्याने ऑसिटिल अल्डिहाईड व फॉर्मिक ऑसिड निर्माण होतात व त्यापासून पुढे मधुर्क व कर्बोद्विप्राणिल वायू निर्माण होतात. हे तयार होत असतानाच मिश्रणातील, अर्बोधामधील कार्यकारी शक्ती ही मद्यकार्ममध्ये मिश्र होत जाते. या द्रव्यामधील तिक्त व कटू रसाचे प्रमाण कमी कमी होत जाते. या सर्व आसूतप्रक्रियेसाठी, ती पूर्ण होण्यासाठी सुमारे ४ ते ६ आठवडे इतका कालावधी लागतो. उन्हाळ्यात यापेक्षा थोडा कमी व हिवाळ्यात किमान ६ आठवडे हा कालावधी मानावा.

निर्माण विधी -

सर्व घटकद्रव्यांची सूक्ष्म चूर्णे करून सांगितलेल्या प्रमाणात एकत्र करून घ्यावीत. स्वरस, क्वाथ इ. जे आवश्यक असेल ते शास्त्रोक्त पद्धतीने करून घ्यावेत. या मिश्रणात मधुर द्रव्ये संपूर्णपणे विरघळवित व त्यात धातकी पुष्ये किंवा मधुक पुष्ये घालावीत. हे मिश्रण ढवळून चिनीमातीची किंवा काचेची बरणी अगर लाकडी भिप्पात ओंतावे. ही बरणी अथवा लाकडी पिंप आधी गरम पाण्याने स्वच्छ धुऊन घ्यावे व त्यावर धूपन संस्कार करून घ्यावा व नंतरच मिश्रण त्यात ओतावे. बरणी सुमारे १/३ भाग रिकामी राहिल असे पाहावे. बरणीच्या मुखास वसाचे आच्छादन करावे. बरणी नेहमी नियंत्रित तापमान असेल अशा जागी व नेहमीच्या वर्दळीपासून दूर ठेवावी. बरणीवर उन्हा येणार नाही याची काळजी घ्यावी. ४ ते ६ आठवड्यांनंतर बरणीचे तोंड उघडावे व आतील मिश्रण गाळून घ्यावे व वापरावे.

मिश्रण बरणीमध्ये ओतते वेळी त्याचे विशिष्ट गुरुत्व पाहावे. नंतर दर आठवड्याला ते पाहावे. ज्यावेळी विशिष्ट गुरुत्व स्थिर होईल त्यावेळी संधान प्रक्रिया पूर्ण झाली असे मानावे. तसेच त्यास इष्ट गंध, वर्ण प्राप्त झाला आहे हे पाहावे.

आसूतप्रक्रिया चालू असताना जो कर्बोद्विप्राणिल वायू तयार होतो त्याचे बुडबुडे तयार होतात व त्याचा आवाज येतो. कार्बोच्या बरणीत हे बुडबुडे समक्ष दिसतात. ज्यावेळी हे बुडबुडे येणे थांबते त्यावेळी आसूतप्रक्रिया पूर्ण झाली हे समजावे व बरणीचे तोंड उघडावे. तयार झालेले आसव किंवा अरिष्ट गाळून घेतले की ते पारदर्शक स्वच्छ, तेजस्वी व रंगदार दिसते. आसव किंवा अरिष्ट गाळून घेतल्यानंतर वसावर जो चौथा शिल्लक राहतो तो पुन्हा उपयोगात आणता येतो. त्यामध्ये जी धायटीची किंवा मोहाची

फुले वापरली जातात त्यातील किणवाचा पुन्हा उपयोग होतो. म्हणून तेच आसव किंवा अरिष्ट तयार करण्यासाठी संधानीय द्रव्य म्हणून वापरावे.

आसव - अरिष्टांच्या परीक्षा -

आसव - अरिष्टे तयार करणे ही काही आठवडे चालणारी प्रक्रिया आहे. ही प्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतरच गालन प्रक्रिया करून आसव - अरिष्टे साठविली जातात. हा कालवधी वातावरणाच्या तापमानावर प्रामुख्याने अवलंबून असतो.

ही प्रक्रिया पूर्ण झाली की नाही यासाठी काही परीक्षा असतात. त्या पुढील-प्रमाणे १. आसूतप्रक्रिया सुरू असताना कर्बोद्विप्राणिल वायू निर्माण होतो तो, काचेची बरणी असल्यास बुडबुड्यांच्या रूपाने दिसते. अपारदर्शक पात्रास कान लावून ऐकले असता विशिष्ट ध्वनी ऐकावयास येतो.

असे असल्यास आसूतप्रक्रिया अपूर्ण आहे असा निष्कर्ष काढता येतो. २. मेणबत्ती पेटवून, आसवारिष्टांच्या पात्राचे झाकण उघडून लगेच पात्राच्या मुखाशी धरल्यास, कर्बोद्विप्राणिलवायूमुळे ती विझते. आसूतप्रक्रिया अपूर्ण असल्याचेच हे निदर्शक होय.

३. तिसऱ्या आठवड्यांनंतर, आठवड्यातील ठराविक दिवशी, ओळीने काही आठवडे, आसवारिष्टाचे नमुने काढून त्यांचे विशिष्ट गुरुत्व, अम्लता व कोहलाचे प्रमाण अशा परीक्षा कराव्यात. ओळीने दोन आठवडे ह्या परीक्षांची निरीक्षणे सारखी आल्यास आसूतप्रक्रिया पूर्ण झाली असे म्हणता येईल.

संधान कल्पनेची वैशिष्ट्ये -

मद्याचे गुण वातनाशक, मलभेदक, लघु, कफनाशक, अग्निदीपक, पाचक, आशुकारी, तीक्ष्ण, सूक्ष्म, विशद, व्यव्यायी, विकासी असे आहेत. आसव किंवा अरिष्टांमध्ये या गुणांचा उपयोग करून घेतला आहे.

(२) औषधी द्रव्यांचे गुणधर्म पाण्यामध्ये जितके उतरतील त्यापेक्षा मद्यामध्ये ते जास्त प्रमाणात उतरतात.

(३) व्यव्यायी व विकासी गुणांमुळे मात्रा खूप कमी पुरते.

(४) आसव व अरिष्टे ही जास्त टिकाऊ असतात. क्वाथादि कल्प हे नेहमी ताजं घ्यावे लागतात. आसवारिष्टे नीट ठेवली तर सुमारे ५ ते १० वर्षे चांगली टिकतात. इतकेच नव्हे तर ती जेवढी जुनी. तेवढी जास्त चांगली होत.

आसव किंवा अरिष्टाची सर्वसाधारण मात्रा १ पल (४ तोळे) सांगितली आहे. साधारणपणे सशक्त व्याक्तीसाठी सध्या १ ते १-२ तोळा म्हणजे १० ते १५ मिली. इतकी मात्रा पुरते. अशक्त रुग्णाला व लहान मुलांना त्यामानाने कमी मात्रा चालूते.

आसवे व अरिष्टे उष्ण, तीक्ष्ण गुणांची असतात म्हणून गर्भिणी व लहान बालके यांना शक्यतो देऊ नयेत, पित्तप्रकृतीच्या व्यक्तींना देताना काळजीपूर्वक द्यावीत. उन्हाळ्यात देताना योग्य खबरदारी घ्यावी.

आसव अरिष्ट घेताना त्यात औषधाइतकेच पाणी मिसळावे.

आसव अरिष्ट करण्यासाठी औषधिद्रव्याचे मिश्रण तयार करित असताना त्यात लोहादी धातूचे लवणलिप्त पत्रे तापवून बुडविण्याची क्रिया अनेक वेळा केली जाते. शेवटी हे जीर्ण झालेले धातूचे पत्रे चूर्ण स्वरूपात मिश्रणात मिसळले जातात. अशी प्रक्रिया जेव्हा केली जाते तेव्हा तिला 'अयस्कृति' असे म्हणतात. सारस्वतारिष्ट तयार करताना मिश्रण सुवर्णाच्या पात्रात ठेविले जाते. ही देखील एक प्रकारची अयस्कृतीच होय.

आसव व अरिष्ट पद्धतींनी औषधिगुणधर्मि युक्त अशी मद्ये तयार करण्याच्या पद्धतीविषयी माहिती आपण घेतली. याशिवाय मद्ये तयार करण्याच्या अनेक पद्धती ग्रंथांमध्ये वर्णन केलेल्या आढळतात. या पद्धतींमध्ये काही विशिष्ट द्रव्यांपासून मद्ये निर्माण केलेली आढळतात. त्यांचे गुणधर्म हे मर्यादित असतात. अशा काही मद्ययुक्त औषधांची माहिती आपण घेऊ.

त्रेयः शीतरसः सीधुरपक्वमधुरद्रवैः ।
सिद्धः पक्वरसः सीधुः संपक्वमधुरद्रवैः ॥
परिपक्वान्नसंधानसमुत्पन्नां सुरां जगुः ।
सुरामण्डः प्रसन्ना स्यात्ततः कादम्बरी घनाः ॥
तदधो जगलो ज्ञेयो मेदको जगलाद् घनः ।
पक्वोऽसौ हृतसारः स्यात् सुराबीजं च किण्वकम् ।
यत्तल्लखजूरसैः संधिता सा हि वारुणी ॥

शाईंगथर संहिता म.खं.अ. १०-४ ते ७.

(१) अपक्व उसाचा रस मधुर द्रव्य म्हणून घेऊन त्यात जे मद्य सिद्ध केले जाते त्यास शीतरससीधु असे म्हणतात.

लेखन (कर्षण), स्वयथु, उदुनाशक, वर्णकर, पाचक, स्वराला हितकर; विबंधनाशक व अशक्तिकारात शीतरससीधु वापरला जातो.

(२) पक्व उसाचा रस घेऊन त्यात जे मद्य सिद्ध केले जाते त्याला पक्वरससीधु असे म्हणतात.

याचा उपयोग बलवर्णकर, सरगुण, शोथनाशक, दीपक, हृद्य, रुच्य, कफज अशुनिनाशक म्हणून केला जातो.

(३) तंदुल आदी धान्य शिजवून अग्नीच्या साहाय्याने यंत्रामध्ये जे मद्य उत्पन्न करतात त्याला सुरा म्हणतात.

कास, अर्श, ग्रहणी, बृंहण, दीपन, मूत्रायुस्त, स्तन्यजनन, वातनाशक, रक्तक्षयनाशक, रक्तवर्धक म्हणून सुरेचा उपयोग केला जातो.

(४) या सुरेचा जो मंड - निवळ - त्याल प्रसन्ना असे म्हणतात, छर्दि, अरोचक, हृदकुक्षितोद, शूल, कफवात, अर्श, विबंध, आनाह या व्याधींमध्ये प्रसन्ना वापरली जाते.

(५) सुरेचा घनभाग असतो त्यास कादंबरी म्हणतात.

(६) या सुरेचा तळाशी असलेला जो घनसर पदार्थ असतो त्याला जगल असे म्हणतात.

(७) जगलापेक्षाही जो घन भाग असतो त्याला मेदक असे म्हणतात.

(८) हा मेदक पक्व करून त्यातील सार काढून जो भाग शिल्लक राहतो त्याला सुराबीज वा किण्वक असे म्हणतात.

(९) ताडाचा रस किंवा खजुराचा रस यांच्यापासून यंत्राच्या साहाय्याने व अग्नीच्या साहाय्याने जे मद्य उत्पन्न करतात त्यास वारुणी असे म्हणतात.

आधी सांगितल्याप्रमाणे या मद्य वर्गातील औषधांचा स्वतंत्र औषधी म्हणून वापर केलेला सहसा आढळून येत नाही. याच कारणास्तव ग्रंथांमध्येही यासंबंधीची माहिती (निर्माणविधी इ.) विस्ताराने सांगितलेली आढळून येत नाही.

मद्यवर्गातील आसव व अरिष्ट हेच कल्प प्रामुख्याने व्यवहारात वापरले जातात.

अम्लजनक संधान

(२) अम्लजनक संधान - शिजवलेले अथवा दीर्घकाळ पाण्याच्या संपर्कात

गहिलेले अन्नपदार्थ कालांतराने आंबू लागतात हा नेहमीचाच अनुभव आहे. ही आंबण्याची क्रिया काही विशिष्ट जंतूमुळे होते असे आधुनिक विज्ञानामध्ये सिद्ध झालेले आहे. या जंतूमुळेच अन्नद्रव्यातील घटकांमध्ये रासायनिक बदल घडून येतात. त्यात अम्लनिर्मिती होते. हा होणारा बदल नियंत्रित स्वरूपात घडवून आणल्यास निर्माण होणाऱ्या अम्लांचे प्रमाण व गुणधर्म हे ट्राविकच राहतील व त्यांचा औषधी कल्प म्हणून वापर करता येईल. ही क्रिया घडवून आणण्यासाठीही मद्यजनक संधानाप्रमाणे द्रव्य, पाणी व इतर द्राव यांचे मिश्रण एकत्र करून ट्राविक कालावधीपर्यंत ठेवून दिले जातात. यामुळेच त्यात अम्लांची निर्मिती होते. हे अम्ल नंतर गाळून घेऊन त्याचा वापर केला जातो. या रासायनिक प्रक्रियेलाच इंग्लिशमध्ये 'असिडिक फर्मेंटेशन' असे म्हणतात व त्याच होणाऱ्या अम्लपदार्थास 'विनेगार' असे म्हणतात. यालाच संस्कृतमध्ये 'शुक्त अशी संज्ञा आहे. अशा काही अम्लजनक संधानकल्पांची माहिती पाहू.

कंदमूलफलादीनि सरस्नेहलवणानि च ।
यत्र द्रवेऽभिषूयते तत्सूक्तभिधीयते ।
विनष्टमम्लतां यातं मधु वा मधुरद्रवः ।
विनष्टः संधितो यस्तु तच्चुक्रमभिधीयते ।
गुडांबुना सतैलेन कंदमूलफलैस्तथा ।
संधितं चाम्लतां यातं गुडसूक्तं तदुच्यते ।
एवमेधेक्षुसूक्तं स्यान्मुद्रिकसंभवं तथा ।
तुषांबुसंधितं ज्ञेयमासैर्विदलितैर्यवैः ।
यवैस्तु निस्तुंबैः पक्वैः सौवीरं संधितं भवेत् ।
कुल्मापधान्यमंडादि संधितं कांजिकं विदुः ।
संडाकी संधिता ज्ञेया मूलकैः सर्षपादिभिः ।

शांडीगधर संहिता म.खं.अ. १० - ७ ते १२.

- (१) कंद, मूल, फल इ. आणि स्नेहद्रव्य व लवण या सर्वांच्या मिश्रणमध्ये द्रव घालून ठेवल्यावर त्यास अम्लता प्राप्त झाली की त्यास सूक्त असे म्हणतात.
- (२) मध नासला, आंबट झाला तर त्या पात्राचे तोंड बांधून १ महिना ठेविला तर जे तयार होईल त्याला चुक्र असे म्हणतात. किंवा मधुर द्रव पदार्थ नासून आंबट झाला व त्या पात्राचे तोंड बांधून १ महिना ठेविला तर जे तयार होईल

त्याला चुक्र असे म्हणावे.

- (३) गूळ, पाणी, तेल, कंदमुळे, फळे ही पात्रात घालून त्याचे तोंड बंद करून १ महिना ठेवली तर गुडसूक्त तयार होते.
- (४) शुळ्पाण्वी उसाचा रस किंवा द्राक्षे ठेवूनही अनुक्रमे इक्षुसूक्त वा द्राक्षासूक्त बनविता येते.
- (५) कच्चे जव भरडावे, कोंड्यासह ठेवून त्यात पाणी घालावे. पात्राचे तोंड बंद करून काही दिवस म्हणजे २ ते ४ आठवडे ठेविल्यावर जे तयार होईल त्यास तुषांबु म्हणावे.
- (६) कच्चे जव भरडावे. त्याचा कोंडा काढावा. पाणी घालून ते शिजवावे. नंतर पात्राचे तोंड बंद करून काही दिवस म्हणजे २ ते ४ आठवडे ठेवावे. त्यास सौवीर असे म्हतात.
- दीपन, हृद्य, हृद्रोग, पांडुरोग, कृमिनाशक, ग्रहणी, अशीकारनाशक, भेदन या करिता तुषांबु व सौवीराचा उपयोग करतात.
- (७) कुळीथ किंवा तांदूळ ध्यावे. त्यात पाणी घालून शिजवावे. त्याची पेज (मंड) काढावी. यामध्ये सुंठ, मोहरी, जिरे, हिंग, सैधव, हळद ही द्रव्ये घालून पात्राचे तोंड बंद करून २/३ आठवडे ठेवावे म्हणजे कांजी तयार होईल.
- (८) मुळ्याचे काप काढावे, त्यात पाणी घालून त्यात मोहरी, हळद, हिंग, जिरे, सैधव, सुंठ यांचे चूर्ण घालून त्या पात्राचे तोंड बांधून ठेवावे; तयार होणाऱ्या द्रवाला संडाकी असे म्हणतात.
- हे सर्व द्राव पात्राचे तोंड उघडल्यावर गाळून घ्यावेत. पात्राचे तोंड बांधण्यापूर्वी सुमारे १/३ पात्र रिकामे आहे अशी खात्री करावी.
- (९) सुळी, कोद्रव, इ. धान्ये भरडून घ्यावीत. त्यात पाणी घालून पात्राचे तोंड बंद करून ठेवावे. १ महिन्यांनंतर धान्याम्ल तयार होते.

धान्याम्ल व कांजी यांचे गुणधर्म - जीवन गुणांनी युक्त, दाहनाशक, प्राणधारी, कफवातनाशक, पाचन, आस्थापन बस्तीसाठी उपयोगी, शकवा दूर करणारी.

कांजीचे उपयोग - कांजीमध्ये संधानक्रियेमुळे प्रामुख्याने अम्लनिर्मिती होते. या अम्लाचा रासायनिक खनिज पदार्थाचे शोधन करण्यासाठी उपयोग केला जातो. उदा. पारा, अभ्रक, हरताल व ताम्र, नाग, वंग इ. धातू.

या सर्वं शुक्त वर्गातील औषधांपैकी कांजीचाच उपयोग प्रामुख्याने सध्या व्यवहारात केला जातो असे दिसते व हा उपयोगही प्रामुख्याने रसशास्त्रातील पारदादी द्रव्यांच्या शोधनार्थ अथवा भस्मप्रक्रियामध्ये भावनार्थ वा निर्वापणार्थच केला जातो. स्वतंत्ररीत्या पोटातून देण्यासाठी औषध म्हणून त्यांचा उपयोग आढळून येत नाही.

आसवश्च सुरायाश्च द्वयोरप्येक भाजनम् ।
साधनं तद्विजानीयात् मरैयमुभयात्मकम् ।

मदनपालनिघंटु.

(१०) आसवे बनविण्यासाठी वनस्पतींचे स्वरस वापरतात व सुरा बनविण्यासाठी अन्नद्रव्ये वापरतात ते आपण पाहिले. औषधी द्रव्ये व अन्नद्रव्ये एकत्र करून त्यात मधुर द्रव्ये व संधानीय द्रव्ये मिसळून जे मद्य तयार केले जाते त्यास **मरैय** अशा संज्ञा आहे.

□□□

प्रकरण : १४

पथ्य कल्पना

पथ्य या शब्दाची व्याख्या चरकसंहितेमध्ये विस्ताराने दिलेली आढळते. पथोऽनपेतम् पथ्यम् । म्हणजे मार्ग न चुकलेले ते पथ्य. याचाच अधिक विस्तार करताना; स्वस्थस्य स्वास्थरक्षणं आतुरव्याधि परिमोक्षधेति पंथान्, तस्मात् अनपेतम् मनःप्रियम् ।।' असे म्हटले आहे. (चरक सूत्रस्थान, २५-४५) म्हणजे स्वस्थ निरोगी मनुष्याचे आरोग्य रक्षण व आतुर, व्याधिग्रस्त मनुष्याला रोगनाश हाच जणू पथ, त्यापासून नढळलेले ते पथ्य. मनाला प्रिय असेल ते पथ्य. शिवाय 'हितकर आहार विहार औषधादि' असाही उल्लेख पथ्यासंबंधी आलेला आहे. (चरकसूत्रस्थान १-१००) म्हणजेच आहारविहारादि ज्या गोष्टींनी स्वस्थ मनुष्याचे स्वास्थ्यरक्षण होते व व्याधिग्रस्त मनुष्याचा रोगनाश होतो. अशा गोष्टींना पथ्य म्हणावे अशी पथ्याची सुटसुटीत व्याख्या आपल्याला करता येईल. आहार व औषधे या व्याख्येप्रमाणे पथ्यकर, मनःप्रिय बनविण्याच्या कामी औषधनिर्माणः शास्त्राचा उपयोग केला जातो. याची सविस्तर माहिती आता आपण पाहू.

रुणावस्थेत रुणाला त्याचा नेहमीचा आहार देता येत नाही. तो ज्या रोगाने किंवा व्याधीने पीडित असेल त्यानुसार आहार द्यावा लागतो. हा आहार देताना रोग वाढणार नाही, जी औषधयोजना चालू आहे त्या औषधांचे गुणधर्म कमी होणार नाहीत किंबहुना त्या औषधांचे गुणधर्म वाढविले जातील व रुणाची शक्ती जास्तीत जास्त टिकवून ठेवली जाईल अशी आहार योजना करणे इष्ट असते.

तसेच रुण रोगमुक्त झाल्याबरोबर लगेच त्याला त्याचा नेहमीचा आहार सुरू करता येत नाही. जसे जसे त्याच्या अग्नीचे बल वाढेल तसातसा त्याला पचेल असा आहार दिला जातो. या प्रकरणामध्ये आपण रुणाला व नुकत्याच रोगमुक्त झालेल्या व्यक्तीला कसा कसा आहार द्यावा याचा विचार करणार आहोत.

(१) यवागू (शूकधान्य)

तांदूळ, सातू, इ. शूक धान्ये शिजवून जो कल्प तयार केला जातो त्यास यवागू असे म्हणतात. हे शिजविण्यासाठी जे पाणी वापरले जाते ते पाणीही औषधिसिद्ध पाणी वापरण्याची पद्धत काही ठिकाणी अवलंबिली जाते. यवागूचे तीन प्रकार आहेत ते मण्ड, पेया, विलेपी असे होत.

(१) मण्ड - धान्य शिजविल्यानंतर त्याची निवळ पेज काढून घ्यावी. त्यात शिजलेल्या धान्याची शिंते येऊ नयेत. त्यास मण्ड असे म्हणतात.

(२) पेया - यामध्येही पेज काढून घेतली जाते. त्यामध्ये थोडी शिंते आली तरी चालतात. मात्र द्रव भाग जास्त असावा.

(३) विलेपी - शिंतांचे प्रमाण पेयाचे मानाने जास्त असावे. परंतु ती पातळच असावी.

यावरून धान्य शिजवताना धान्य व पाण्याचे प्रमाण उत्तरोत्तर कमी होत जाते असे आढळून येते.

शाईंगधर संहितेमध्ये यवागू तयार करण्यासंबंधी वेगळा उल्लेख आढळतो. त्यामध्ये औषधिसिद्ध पाणी घेऊन त्यात तण्डुलादिक शूक धान्ये घालून शिजवून घणसर पदार्थ तयार करावा, त्यास यवागू असे म्हणतात, असा उल्लेख आहे. यवागूचे आणखी दोन प्रकार सांगितले जातात.

(१) क्वाथसाध्य यवागू (२) कल्कसाध्य यवागू

(१) यामध्ये तांदूळ आदि धान्य शिजवताना पाणी न वापरता औषधिद्रव्यांचा काढा वापरावा. ही यवागू मण्ड स्वरूपाची करावयाची असल्यास धान्याच्या चौदापट क्वाथ घालावा व पेया स्वरूप करावयाची असल्यास सहापट क्वाथ घ्यावा व त्यात धान्य शिजवावे. विलेपी स्वरूप करावयाची असल्यास चार पट क्वाथ घ्यावा.

(२) कल्कसाध्य यवागू करीत असतानाच पाण्याचे प्रमाण नेहमीप्रमाणे घेऊन ते शिजत असताना त्यात विशिष्ट (आवश्यक त्या) औषधिद्रव्यांचा कल्क घालावा. ही कल्क द्रव्ये प्रामुख्याने दीपन, पाचन व रोचक (चव निर्माण करणारी) अशा गुणांनी युक्त असतात. कल्क द्रव्ये तीक्ष्ण वीर्य असल्यास १ तोळा, मध्यम वीर्य असल्यास कल्क द्रव्य २ तोळे, मृदू वीर्य असल्यास ४ तोळे घालावीत.

(२) यूष (शिंबी धान्ये)

यूष कल्प शिंबी धान्य शिजवून केले जातात. उदा, मूग, मसूर, तूर, उडीद, हरभरा इ. असे काश्यप संहितेमध्ये वर्णिलेले आहे.

कल्कद्रव्यपलं शुण्ठी पिप्पली चार्धकार्षिकी ।
वारिप्रस्थेन विपचेत् स द्रवो यूष उच्यते ॥

शाईंगधर संहिता म.खं.अ. २-१४९

एक पल औषधिद्रव्य घ्यावे. सुंठ व पिपळी अर्धा तोळा प्रत्येकी घालावीत. त्यांचा कल्क तयार करून त्यात १६ पल पाणी घालावे व शिजवावे. या द्रव्याला यूष असे म्हणावे. तो द्रव गाळून घ्यावा असे म्हटले आहे. तयार झालेल्या यूषास फोडणी दिली तर तो कृतयूष म्हणवा. जर फोडणी दिली नाही तर त्यास अकृतयूष असे म्हणावे. क्रमाचा विचार करता प्रथम अकृतयूष रुणाळा घावा व नंतर कृतयूष घावा.

वास्तविक मण्ड, पेया, विलेपी रुणाळा देऊन झाल्यानंतर आपण यूष देत असतो. यूष देण्याचे वेळी रुणाळा अग्नी पुरेसा प्रदीप्त असतो. त्यामुळे मूग, मसूर यांचा यूषही गाळून घ्यावा असे म्हणणे बरोबर होणार नाही. विलेपी देत असताना जर त्यामध्ये शिंतांचे प्रमाण जास्त असले तरी चालेल असे आपण म्हणत असताना यूष मात्र गाळून त्याचा द्रवभागच घावा हे पटणारे नाही. म्हणून धान्याचा यूष हा खिरीइतका घट्ट करून तो रुणाळा तसाच घ्यावयास देणे हितकर होय.

(३) कुशरा

तिल, तण्डूल, माष यांच्या मिश्रणापासून तयार केलेली यवागू म्हणजे कुशरा होय. ही कफपित्तकर व वातनाशक असते. तिल, तण्डूल व माष यांचे प्रमाण ग्रथात वर्णन केलेले नाही, परंतु ते समप्रमाणात घ्यावेत व यवागू तयार करावी.

(४) वेशवार

अस्थि काढलेले मांसखंड आपून ते बारीक कुटावेत. पिपळी, सुंठ, मिरे, गूळ व तूप यांचेबरोबर शिजवावेत. त्यास वेशवार म्हणतात.

गुरू, स्निग्ध, बलवर्धक, उपचय करणारे असे वेशवार असते. ध्वंचंतरीनिघंटु व राजनिघण्टुमध्ये मात्र वेशवारासंबंधी खालीलप्रमाणे निर्माणविधी आढळतो.

शुंठीमरिचपिप्पल्यः धान्यकाजाजीरदाडीमम् ।
पिप्पलीमूलसंयुक्तं वेसवारं इति स्मृतम् ।
वेसवारो भवेत् तीक्ष्णः सोऽग्नीवीर्यस्य वर्धकः ॥

ध्वंचंतरीनिघंटु सप्तम वर्ग १७-३०

आजाजीमरीचं शुंठी ग्रंथिधान्यं निशाद्वयम् ।
पिप्पलीमरिचं च इति वेसवारो गण मतः ॥

राजनिघंटु

यामध्ये मांसखण्डाचा उल्लेख नाही असे दिसून येते.

(५) खड

हा यूषाचा प्रकार आहे. खड दोन प्रकारचा असतो.

(१) सतक्र शमीधान्य (२) सतक्र शाक

शिबी धान्य ताकाबरोबर शिजविले असता जे तयार होईल त्यास सतक्र शमीधान्य खड असे म्हणतात.

कवठ. चांगेरी, मिरे, जिरे व चित्रक या द्रव्यांची चूर्णे घेऊन ती ताकात शिजविली असता तयार होणाऱ्या पदार्थास सतक्र शाक खड असे म्हणतात.

खड व काम्बलिक तयार करण्यासाठी घ्यावयाच्या द्रव्यांच्या प्रमाणासंबंधी निश्चित उल्लेख आढळत नाही. परंतु हा यूषाचा प्रकार आहे असे मानल्यानंतर द्रव्यांचे प्रमाणही यूषाप्रमाणेच घ्यावे. तसेच द्रव्ये ताकाबरोबर किती वेळ शिजवावीत यासंबंधी निश्चित वर्णन नसले तरीही यूषाप्रमाणेच खिरीसारखे घट्ट होईपर्यंत शिजवावे असे समजण्यास हरकत नसावी.

नल याचे मत तिळ निवडून कुटून घ्यावेत. ते दुधामध्ये घालून तीन दिवस मर्दन करावेत. नंतर ते वखातून गाळून घ्यावेत. गाळून घेतलेल्या दुधात मिरे, जीरक, सामुद्रलवण, आर्द्रक व तूप घालून चांगले शिजवावेत. त्यास तिलखंड असे म्हणावे. हा खडाचा आणखी एक प्रकार होय.

(६) काम्बलिका

दह्याची निव्वळ घेऊन त्यात सौवर्चल, जिरे, धणे हे एकत्र करून घुसळले असता काम्बलिक तयार होते.

आंबट दही, लवण, स्नेह (तूप), तिल, उडीद हे सर्व एकत्र करून तयार केलेला यूष म्हणजे काम्बलिक असे दुसरे मत आहे. काम्बलिक हे हृद्य व वातकफ दोषांना हितकर आहे. खड व काम्बलिक यांचे सेवनाचे प्रमाण यूषाप्रमाणे असावे.

(७) षाडव

मथुर आणि अम्ल द्रव्यापासून षाडव तयार केले जाते. कैरी, कवठ, आमलकी, आंबट बोरें इ. गुडाबरोबर शिजविले जातात. त्यास खाडव किंवा षाडव असे म्हणावे. यामध्ये मथुर व अम्लरस प्रमुख असतात. त्यात कषाय, लवण व क्रटु हे रस अस्पष्ट असतात. तिक्त रस मुळीच नसतो. षाडव हे हृद्य, वृष्य, रुचिकर असते. गुरू असते. मनाला आनंद देणारे, प्रीणन करणारे असते.

(८) भक्त

काणडलेल्या, धुतलेल्या चांगल्या सुगंधी तांदळाचा भात म्हणजे भक्त. हा अतिशय लघु असतो. हे तांदूळ न धुता भात केल्यास तो गुरू होतो.

(९) कुर्चिका

दूध तापवून ते घन केले असता त्यास कुर्चिका असे म्हणतात. त्याच्यापासून तयार केलेले सर्व पदार्थ गुरू असतात व ते पित्तनाशक असते. यास खवा असे म्हणतात.

(१०) तक्रोदश्वित

दह्यामध्ये दह्याच्या निम्मे पाणी घालावे. ते घुसळावे, त्यावरील लोणी काढू नये. त्यास तक्रोदश्वित असे म्हणतात.

(११) वाट्योदन

जव भाजून घ्यावेत व ते चांगले शिजवावे. त्यास वाट्योदन म्हणावे.

(१२) मथित

दह्यामध्ये पाणी न घालता घुसळले तर त्यास मथित असे म्हणावे.

(१३) तक्र

दह्यामध्ये त्याच्या चतुर्थांश भाग पाणी घालावे व ते घुसळावे. त्यास तक्र असे म्हणतात.

(१४) उदश्वित

दह्यामध्ये त्याच्या एकद्वितीयांश पाणी घालावे व ते घुसळावे. त्यास उदश्वित असे म्हणतात.

(१५) कटवरदधि

दही त्याच्या एकचतुर्थांश भाग पाणी घालून घुसळावे. त्याचे ताक तयार करावे. त्यावर लोणी तयार होण्यापूर्वीच घुसळण्याची क्रिया थांबवावी म्हणजे जे तयार होईल त्यास कटवरदधि असे म्हणावे.

आतापर्यंत आपण अन्नपदार्थ तयार करण्याच्या विविध पद्धती पाहिल्या. त्याचा प्रमुख उपयोग पथ्य कल्पनेमध्ये केला जातो. रोग्याने रोगावस्थेत व रोग बरा झाल्यावरही प्रकृती पूर्ववत् होण्यापूर्वी कोणते नियम पाळावेत, विशेषतः अन्नग्रहणासंबंधी कोणकोणते, नियम पाळावेत याला पथ्य असे म्हणतात. शरीरात उत्पन्न होणाऱ्या सर्व रोगांचे प्रमुख

करण अग्निमांड्य हे असते असा आयुर्वेदाचा सिद्धान्त आहे. अग्नी मंद असताना रुग्णास देण्यात येणारा आहार हा (१) प्रामुख्याने लघु गुणात्मक म्हणजे सहज पाचन होईल असा. (२) दीपन गुणात्मक म्हणजे जठराग्नी प्रदीप्त होईल असा. (३) बल्य गुणात्मक म्हणजे जेणेकरून रुग्णाचे बल वाढेल असा. (४) रुच्य गुणात्मक म्हणजे रुग्णाच्या तोंडास चव येईल असा. (५) औषधी गुणात्मक म्हणजे आहारातच औषधी पदार्थांचा समावेश करून रोगनाशनास मदत होईल असा असणे आवश्यक ठरते. या दृष्टीने आपण आतापर्यंत पाहिलेल्या वेगवेगळ्या अन्नपदार्थ निर्माणविधीकडे बघितले असता असे स्पष्ट होईल की, मंड, पेया, विलेपी, यवागू, यूष इत्यादी पदार्थ हे पचावयास हलके असतात. प्रामुख्याने, मधुर विपाकी व म्हणून बलवर्धक अशा धान्यांचा त्यात समावेश असतो. शिवाय त्यात मरीच, शुंठी, जीरक अशा दीपन, पाचन गुणांनी युक्त द्रव्यांचा कल्क अथवा चूर्ण यांचा वापर करावयास सांगितलेला आहे. या आहारयोजनेनंतर रुग्णाचे अग्निबल थोडे वाढले म्हणजे मांसरस, वेसवार, डाळींच्या पदार्थांचेच प्रकार इत्यादी पदार्थांचा उल्लेख आढळतो. याशिवाय खड, षाडव, कांबलिक इत्यादी अम्ल मधुर रसयुक्त वेगवेगळ्या पदार्थांचा उल्लेख आढळतो. विशिष्ट रोगांमध्ये (उदा. अर्शा, ग्रहणी, अतिसार, इत्यादी) दधि, तक्र ह्या दुधापासून निर्माण होणाऱ्या पदार्थांचा उपयोग रोगनाशनासाठी व अनुपानार्थ असा सांगितलेला आहे. त्यापासून तयार होणाऱ्या वेगवेगळ्या पदार्थांचा उल्लेखही येथे आलेला आहे.

ज्या काळात आयुर्वेदीय ग्रंथाची रचना झाली त्या काळातील पथ्ययुक्त अन्नपदार्थ तयार करण्याच्या विविध पद्धती आपण बघितल्या. याचा अर्थ ह्याच पद्धतींचा वापर आपण आजही रुग्णांच्या पथ्ययोजनेत केला पाहिजे असा नाही. आज स्वयंपाकाच्या वेगवेगळ्या साधनांमुळे, तसेच कालानुरूप बदललेल्या वेगळ्या जीवनमानामुळे अन्नपदार्थ, तयार करण्याच्या पद्धतीत खूपच बदल झालेला आहे. तरीसुद्धा रुग्णाला देण्याच्या आहाराची जी वर उल्लेखिलेली तत्त्वे आहेत, ती कायमच आहेत.

आज आपण रुग्णाला भाताची पेज, वरणाचे पाणी, मूग अथवा कुळिशाचे कढण, पालेभाज्यांचे अथवा मांसाचे सूप, साबुदाण्याची खीर, मुगाच्या डाळीची खिचडी इत्यादी पदार्थ रोगाचे बल, रुग्णाची प्रकृती व त्याची पचनशक्ती हे बघून देतच असतो. त्यामागे वर उल्लेखिलेली पथ्य कल्पनेचीच तत्त्वे आहेत, असे दिसून येते.

प्रकरण : ११

त्वचेवरील बाह्योपचार - लेप, मलहर, उपनाह कल्पना

लेप, मलहर, उपनाह या तीनही कल्पना बाह्य उपयोगासाठीच केवळ वापरल्या जातात. शरीराच्या एखाद्या विशिष्ट अवयवावर किंवा भागावर शोथ निर्माण झाला, वैवर्ण्य आले तर लेप केला जातो. व्रण झाल्यावर मलहर लावले जाते. छातीमध्ये कफ दाटला असेल तर, अथवा व्रण अपक्व असेल तर उपनाह (पोटीस) बांधले जाते.

या तीनही कल्पनांचे कार्य, त्यामधील औषधद्रव्यांची कार्यकारी शक्ती त्वचेमधून, त्या त्या भागात शोषली जाऊन होते व त्या त्या स्थानामधील विकृती दूर केली जाते. हे कल्प बाह्य उपयोगासाठी वापरले जातात. तसेच त्याचे कार्य काही विशिष्ट मर्यादित कालापर्यंत होत रहाते. उदा. लेप दोन ते तीन तास, उपनाह पाच ते सहा तास इतक्या वेळेपर्यंत कार्यशील राहतात. म्हणजेच जी औषधी द्रव्ये वापरली आहेत त्यांच्यामधून त्वचेमधील कार्यकारी शक्ती शोषली जाण्याची मर्यादा ही ठरलेली आहे. त्यानंतर नवीन लेप, नवीन मलम, नवीन पोटीस याचा उपयोग करावा लागतो.

लेप, मलहर, उपनाह या तीनही कल्पनांमध्ये अनेकदा तीक्ष्ण, उष्ण औषधे असतात. त्यांचे तीक्ष्णत्व व उष्णत्व कमी व्हावे, त्याचा रुग्णाला त्रास होऊ नये यासाठीच त्यामध्ये थोडेसे तरी स्नेहद्रव्य वापरलेले असते. तसेच या स्नेहाचा उपयोग तो कल्प त्या शरीरस्थानामध्ये त्वरेने पसरवावा व त्याचे कार्य लवकरात लवकर सुरू व्हावे यासाठीही होतोच.

त्या प्रत्येक प्रकारच्या औषधाची सविस्तर माहिती आता आपण घेऊ.

लेप

या पद्धतीने त्वचेवर जे बाह्योपचार केले जातात, त्यात औषधी द्रव्यांचा पाणी अथवा स्नेहद्रव्यांमध्ये द्राव (सस्पेंशन) केला जातो व तो त्वचेवर केवळ लावला जातो, फासला जातो, यामध्ये हा द्राव चोळून, दाबून वा मालीशा करून त्वचेमध्ये जिरविला जाण्याची अपेक्षा नाही. त्वचेवर या प्रकारचे द्राव केवळ लावल्यानंतर वातावरणाच्या तपमानाने द्रावातील जलीय अंश कमी होत जातो. याच वेळी या द्रावातील औषधि

द्रव्यांचे कार्य स्थानिक स्वरूपात होत असते. या प्रकाराने लावावयाच्या औषधानांचे लिनिमेंट अशी संज्ञा पार्श्वान्त्य वैद्यकात आहे. आयुर्वेदीय वाङ्मयात लेपाची व्याख्या अशी आढळते.

द्रव्यमात्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सद्रवं तनु ।
देहे प्रलेपनार्थं तल्लेप इत्युच्यते बुधैः ॥

द्र. गु. वि. उत्तरार्ध २-१०५

वनस्पतिज द्रव्य, ओले, ताजे, हिरवे घेऊन अथवा शुष्क असल्यास त्याचे सूक्ष्म चूर्ण करून घेऊन व त्यामध्ये इष्ट असा द्रव पदार्थ मिसळून ते पातळ करून देहावर पसरून लावण्यासाठी ज्याचा उपयोग केला, त्यास लेप असे म्हणतात. त्यास लिप्प, लेप, लेपन, अशी पर्यायी नावे आहेत.

लेपाचे एकूण २ प्रकार वर्णिलेले आहेत: (१) प्रलेप (२) प्रदेह

(१) प्रलेप - लेपातील द्रव्ये ही ज्या वेळी शीतस्वरूपामध्ये पसरून लावतात त्याला प्रलेप असे म्हणतात. रक्तज व पित्तज व्याधीमध्ये याचा उपयोग केला जातो.

(२) प्रदेह - हा लेप सोसवेळ इतका गरम करून शरीरावर लावला जातो. वातज व कफज व्याधीमध्ये प्रामुख्याने याचा उपयोग केला जातो.

(१) दोषघ्न लेप (२) विषघ्न लेप (३) वर्ण्य लेप.

(१) दोषघ्न लेप - शोथ व कण्डू या लक्षणांमध्ये असलेला स्थानिक दोषसंश्रय कमी करण्यासाठी याचा वापर केला जातो.

(२) विषघ्न लेप - भल्लातक, वत्सनाभ इत्यादी तीक्ष्ण व उष्ण औषधांचे त्वचेवर निर्माण झालेले विषारी परिणाम नाहीसे करण्यासाठी केलेल्या लेपास विषघ्न लेप असे म्हणतात.

(३) वर्ण्य लेप - मुख व त्वचा यांची कांती वाढविणारा लेप. याला वर्ण्य लेप असे म्हणतात.

लेपामध्ये स्नेहन द्रव्य म्हणून गोघृत वापरवे. दोषानुरूप त्याचे प्रमाण किती असावे ते पाहू.

वातज दोषावर औषधिद्रव्याच्या १/४ भाग

पित्तज दोषावर औषधिद्रव्याच्या १/६ भाग

कफज दोषावर औषधिद्रव्याच्या १/८ भाग

लेप तयार करण्यासाठी आर्द्र द्रव्य वापरवे. ते नसेल त्या वेळी शुष्क वापरवे. आर्द्र द्रव्य असेल त्या वेळी त्याचा अत्यंत शुद्ध असा कल्क तयार करून घ्यावा. ज्या वेळी शुष्क द्रव्य वापरावयाचे असेल तेव्हा त्याचे अगदी सुसूक्ष्म असे चूर्ण करून घ्यावे.

जर द्रव्याचे जाड कण लेपामध्ये राहिले तर त्यामुळे शरीरस्थ त्वचेला इजा होण्याची शक्यता असते. लेप तयार करण्यासाठी पाणी, स्नेह, गोमूत्र, दूध, अशासारखी द्रव द्रव्ये वापरली जातात. लेप लावताना ज्या जागी लेप लावावयाचा आहे त्या ठिकाणाचे केस काढून टाकावेत किंवा ते कंगव्याने ताट उभे करून घ्यावेत. तेही जमले नाही तर लेप प्रतिलोम दिशेने लावावा. यामध्ये त्वचेवर असणाऱ्या रंध्रांवर औषधिद्रव्याचा लेप व्हावा अशा अपेक्षा असते. म्हणजे त्यामधून औषधिद्रव्याचे शोषण चांगल्या प्रकारे होते. अशी काळजी घेतली नाही तर त्वचेवरील केसावरच लेपाचे आवरण बसेल व औषधिद्रव्याचे शोषण कमी होईल व त्याचा अपेक्षित परिणाम दिसणार नाही. लेप हा जखमेवर अथवा व्रणावर कधीही लावू नये.

लेप किती जाडीचा लावावा याविषयी सुद्धा उल्लेख ग्रंथामधून केलेला आहे. लेपाची जाडी १/२ ते ३/४ अंगुले असावी. (१ ते २ सेंटीमीटर) लेप हा शरीरावर लावल्यानंतर शरीराच्या व वातावरणाच्या उष्णतेने वाळू लागतो व या वेळी त्वचेला ओढ लागून ती आकुंचली जाते. लेपाचे कार्य हे प्रामुख्याने लेप वाळवण्यात असल्यामुळे तो संपूर्ण वाळल्यानंतर काढून टाकावा व आवश्यकता असल्यास पुन्हा नवीन करून लावावा.

लेप वाळल्यानंतर तो तसाच राहू दिल्यास तेथे त्वचेचे वैवर्ण्य निर्माण होण्याची शक्यता असते. लेप लावल्यानंतर शरीराचा तो भाग, अवयव स्थिर ठेवावा. हालचालीमुळे अर्धवट सुकलेल्या लेपाचे पापुत्रे सुटण्याची शक्यता असते. विशेषतः संधीचे ठिकाण लावलेल्या-लेपाचे बाबत ही काळजी घेणे आवश्यक आहे. लेप काढते वेळी तो गरम पाण्याने, अलगाद, कापसाच्या बोळ्याचे साहाय्याने काढावा. तसेच शुष्क काढण्याचा प्रयत्न केल्यास त्वचेला इजा होण्याची शक्यता असते.

लेप लावल्यानंतर त्वचेच्या ठिकाणी कंडू, शोथ, लाली, पुळ, इ. पैकी कोणतेही लक्षण दिसल्यास तो लेप त्वरेने काढावा. तसेच तो पुन्हा वापरू नये. त्वचेच्या त्या जागी सिद्ध तैल किंवा घृताची पट्टी बाधावी.

काही लेपांची चूर्णे मिळतात, असे लेप लावतेवेळी त्यामध्ये तूप व द्रव पदार्थ घालून

त्वचेवरील बाह्योपचार - लेप, मलहर, उपनाह कल्पना

लेप लावता येईल असे गंधाप्रमाणे दाट मिश्रण तयार करावे.

काही लेपांच्या गोळ्या तयार करून मिळतात. त्या गोळ्या पाणी, दूध, किंवा तत्सम द्रव पदार्थांमध्ये गंधाप्रमाणे दाट उगाळून मग त्याचा लेप करावा.

सध्याच्या काळात लेप हे फवाऱ्याच्या स्वरूपात ('स्प्रे' च्या स्वरूपात) मिळतात. यात औषधी द्रव तुषार स्वरूपात त्वचेवर फवारला जातो. त्यामुळे कमी औषध अधिक विस्तारित भागावर पसरले जाते. अशा फवाऱ्यांमधून प्राप्त झालेले निलिपिरी, तेल, टरपेटाईन, इत्यादी उच्चनशील तेलांचा वापर केलेला असतो.

आमयिक प्रयोग -

(१) विषयनलेप - शेळीच्या दुधात तीळ वाटून त्यात आवश्यक इतके लोणी मिसळवे व त्याचा लेप करावा. यांचा उपयोग बिंब्याचे विषारी लक्षणांवर करावा.

(२) वणव लेप - लोथ, धणे व वचा द्रवद्रव्य - जल. या लेपाचा उपयोग तारुण्यपिटिकांवर व कांतिवर्धक म्हणून करतात.

शतधीत घृत

शंभर वेळेला घृतलेले घृत म्हणजे शतधीत घृत होय. गोघृत हे औषधांमध्ये वापरण्यासाठी सर्वश्रेष्ठ मानलेले आहे ते त्याच्या गुणामुळेच होय. बाह्य उपयोगासाठीही घृत वापरले जाते. मात्र त्या वेळी ते आहे त्यापेक्षा जास्त मूदू करून घेणे आवश्यक असते. त्यासाठी शतधीत घृत हा विधी केला जातो. तांब्याची परात घ्यावी. त्यामध्ये घृत ओतावे. घृत बुडेल इतके थंड पाणी त्यात घालून तांब्याचा गडू किंवा तत्सम पात्र घेऊन त्याने पाणी व घृत एकत्र घोटोवे. पाणी गडूळ झाले म्हणजे ते काढून टाकावे, नवीन पाणी ओतून तीच क्रिया पुन्हा करावी. याप्रमाणे १०० वेळा केले असता शतधीत घृत तयार होईल.

तयार झालेले शतधीत घृत हे अत्यंत पांढरेशुभ्र होते व लोथ्यापेक्षा मूदू होते. तसेच ही क्रिया ताम्राच्या परतीमध्ये, ताम्राच्या पात्राने घोटले गेल्यामुळे सूक्ष्मरूपाने ताम्राही त्यात मिसळले जाते. त्यामुळे व्रणाचे लेखन होऊन घृतामुळे व्रण लवकर भरून येण्यासाठी मदत होते. ते मूदू असल्याने व्रणाचा दाह होत नाही. इतकेच नव्हे तर शतधीत घृत हे अनिदध व्रणावर प्राप्त झालेले वापरले जाते. तसेच त्यात औषधिद्रव्य मिसळून मलहर सुद्धा तयार करता येते.

घृतामध्ये असणारी Fatty Acids ही ताम्राशी संयोग पावतात व त्यामुळे पाणी गडूळ बनते. ही क्रिया वारंवार केल्यामुळे घृतामधील अम्लाचे प्रमाण बहुतांशी कमी होते व त्यामुळे घृतामधील 'कर्णी' नष्ट होते व ते अधिक मूदू होते असे दिसते. त्यामुळे व्रणकर्मासाठी त्याचा साध्या घृतापेक्षा अधिक चांगला उपयोग होतो.

याचप्रमाणे सहस्रधीत घृतही तयार केले जाते व ते शतधीत घृतापेक्षाही जास्त मूदू होते व जास्त गुणवान होते.

मलहर

हे औषधी लेपांप्रमाणे त्वचेवर लावले जाते. परंतु लेपापेक्षा यामध्ये द्रवस्वरूपाचे औषधांचे प्रमाण कमी असते व घन स्वरूपातील औषधांचे प्रमाण अधिक असते. त्यामुळे लेपापेक्षा मलहर हे अधिक दाट असते. लेपांचा प्रत्यक्ष व्रणांवर वापर केला जात नाही. मलहर अनेकदा प्रत्यक्ष व्रणांवरही लावले जाते. लेपांचा संवाहनासाठी वापर करत नाहीत. मलहर, विशेषतः वेदनाशामक मलहर त्वचेवर चोळून लावली जातात. असे काही महत्त्वाचे फरक मलहर व लेप यांच्यात सांगता येतील.

मलहर तयार करण्यासाठी दोन गोष्टींची आवश्यकता असते.

(१) औषधिद्रव्य व (२) उपादान द्रव्य (ज्यामध्ये औषधिद्रव्ये मिसळले जाते.)

(१) औषधिद्रव्य - मलहर तयार करण्यासाठी वापरले जाणारे औषधिद्रव्य अगदी सूक्ष्म या स्वरूपात असणे आवश्यक आहे. जर त्यामध्ये मोठे कण शिल्लक राहिले तर त्याने त्वचेला इजा होईल.

(२) उपादानद्रव्य - यामध्ये औषधिद्रव्य मिसळून एकजीव केले जाते. हे उपादान द्रव्य अतिशय मूदू त्वचेमधून लवकर शोषले जाईल व औषधिद्रव्याचे गुणधर्म वाढवील असे असणे आवश्यक असते. तसेच ते शीत गुणांचे असावे म्हणजे त्या अवयवाच्या व्रणाचा दाह होणार नाही.

शतधीत घृत, सहस्रधीत घृत, मेण राळ, गंधगिरोजा, मध, तिलतैल, खोबरेल तेल, वसा, लोणी, व्हॅसलीन, क्रीम, यांचा उपादान द्रव्य म्हणून उपयोग केला जातो.

उपादान द्रव्ये औषधिद्रव्ये एकत्र करून दगडी खलामध्ये ते घोटणे आवश्यक असते. मेण, राळ, यासारखी द्रव्ये नेहमीच्या तापमानास घन अवस्थेमध्ये असतात. ती प्रथम पातळ करून घ्यावीत व त्यात औषधिद्रव्ये मिसळून मिश्रण घोटोवे. सर्वसाधारणपणे औषधिद्रव्ये १ भाग व उपादान द्रव्ये २० भाग या प्रमाणांमध्ये घेऊन मलहर तयार केले

त्वचेवरील बाह्योपचार - लेप, मलहर, उपनाह कल्पना

जाते. आवश्यकतेप्रमाणे व औषधिद्रव्यांच्या उष्ण - तीक्ष्णत्वानुसार औषधिद्रव्याचे व उपादानद्रव्याचे प्रमाण बदलता येते. मलम त्वचेवरच लावावयाचे असेल तेव्हा मलम लावण्याचा भाग हा प्रथम कापसाने व कोमट पाण्याने स्वच्छ पुसून घ्यावा व बोटाने हलकेच चोळून चोळून लावावे. ते चांगले जिरले म्हणजे मग त्यावर स्वच्छ वस्त्र बांधावे. ज्या वेळी मलम व्रणावर लावावयाचे असेल तेव्हा व्रण असाच कोमट पाण्याने स्वच्छ करून घ्यावा व त्यावर मलम लावून स्वच्छ वस्त्र बांधावे.

उपादानद्रव्य व औषधिद्रव्य खूप काळापर्यंत एकत्र एकजीव या अवस्थेमध्ये राहणे आवश्यक असते. ज्यावेळी मलम लावावयाचे असेल तेव्हा हात स्वच्छ धुऊन घ्यावेत व बोटाने आवश्यक तेवढे मलम काढून घ्यावे. जर त्याच वेळी जास्त मलमाची आवश्यकता भासली तर हात पुन्हा स्वच्छ धुऊन घ्यावेत किंवा छोटीया सुरीने किंवा चमच्याने मलम काढून घ्यावे. तेच बोट पुन्हा मलमाच्या डबीत बुडवू नये. त्यामुळे मलमात जंतू प्रवेश करतील व मलम खराब होईल.)

यासाठी सध्याच्या काळातील ट्यूबमध्ये मलम भरण्याची प्रथा योग्य आहे. आवश्यक तेवढे मलम बाहेर काढून घेता येते व त्यामुळे बाकीचे जंतूपासून दूर राहते.

आमयिक प्रयोग

(१) पाददारी मलम - घटकद्रव्ये - गैरिक १ भाग, चंदन चूर्ण १ भाग, शंखजीरक चूर्ण १ भाग, टंकण १ भाग, गंधक १ भाग, सर्जर्स १ भाग, खोबरेल तेल १६ भाग; मेण ४ भाग. मेण व सर्जर्स पातळ करून घ्यावे. त्यात खोबरेल तेल व इतर द्रव्यांची सूक्ष्म चूर्णे एकत्र घालावीत व ते मिश्रण एकत्र घोटावे. उपयोग - त्वक् रोग, विचर्विका, पामा इ.

(२) सिंदूर मलहर - घटक द्रव्ये - शेंदूर १/४ भाग, शतधौत घृत ५ भाग यांचे मिश्रण एकजीव घोटावे. उपयोग - व्रणरोपण

उपनाह

आयुर्वेदीय चिकित्सापद्धतीत पंचकर्म चिकित्सा ही एक वैशिष्ट्यपूर्ण चिकित्सा आहे. या पंचकर्म चिकित्सेच्या पूर्वकर्मामध्ये रोग्यास स्नेहन व स्वेदन उपक्रम आधी करावेत व मग पंचकर्मातील आवश्यक तो उपक्रम करावा असा विचार मांडला आहे.

या दोन पूर्वकर्मपिका स्वेदनोपक्रमात उपनाहाचा उल्लेख आढळतो. स्वेदनकर्म हे -
(१) तापस्वेद (२) उष्मस्वेद
(३) द्रवस्वेद (४) उपनाहस्वेद ह्या चार प्रकारे करता येते. त्यापैकी उपनाह स्वेदाची माहिती येथे आपण पाहणार आहोत.

उपनहन ह्या शब्दाचा अर्थ बंधन असा होतो. ज्या स्वेदप्रकारात बंधन केले जाते, आवरण केले जाते, त्यास उपनाह असे म्हणतात.

या बाह्योपचारात अनेकविध (प्रामुख्याने वातनाशक) औषधिद्रव्यांचे चूर्ण, वेगवेगळी द्रव द्रव्ये व स्नेह द्रव्ये ही चांगली शिजविली जातात. रूग्णाला सहन होईल इतक्या गरम अवस्थेत असतानाच त्याचा रूग्ण शरीरावरवार जाड लेप केला जातो व त्यावर चर्मपट्ट, रेशमी वा सुती वस्त्र, वातहर वनस्पतीची पाने ह्यांचे आवरण करून बंधन केले जाते. ह्या बंधनाने लेपातील ऊष्मा कोंडला जाऊन लेपद्रव्ये अधिक काळपर्यंत गरम राहू शकतात व त्यामुळे स्वेदनाचे कार्य अधिक काळपर्यंत चालू शकते.

सुशुताने सिंकर वा पिंड/या नावाच्या एक स्वेदप्रकार वर्णन केलेला आहे तोही उपनाहाचाच प्रकार आहे. यामध्ये वनस्पतिज औषधिद्रव्यांचे चूर्ण, तीळ, अतसी इत्यादींचे कल्क, कृतांत्र वर्गातील द्रव्ये इत्यादी एकत्र शिजवून ते मिश्रण एका पोडूलीत भरावे. व ती पोडूली तेलामध्ये गरम करून त्याचे साहाय्याने स्वेदन करावे असे वर्णन आढळते.

आज उपनाह कल्पना प्रत्यक्ष वापरत असताना ह्या मिश्रणाचा शिजवलेला गोळा हा प्रत्यक्ष शरीरावर लेपावस्थेत न लावता तो एखाद्या वस्त्रात ठेवला जातो व शरीरावर ते ठेवून त्यावर बंधन केले जाते.

तसेच सध्याच्या काळात उपनाहाचा उपयोग स्वेदनासाठी विशेष केला जात नाही तर स्थानिक दोषांचे विलयन, विम्लापन, पाचन इत्यादी कारणासाठीच प्रामुख्याने केला जातो. अलीकडच्या काळात लिहित्या गेलेल्या द्रव्यगुण विज्ञान ह्या पुस्तकात उपनाहाची व्याख्या अशी केलेली आहे.

अतसी यव गोधूमचूर्ण आलोडितद्रवैः ।
सपक्वं सौषधस्नेहं वस्त्रेणांतरितं तथा ॥
बध्यते व्रणशोथात् उपनाहः स उच्यते ॥

अतसी, यव, गूड इत्यादींच्या सूक्ष्म चूर्णात कांजी, गोमूत्र, दूध, पाणी इत्यादी द्रव्ये, हरिद्रेसारखी औषधिद्रव्ये व तिलतेल अथवा गोघृत अशी स्नेहद्रव्ये घालून ते मिश्रण

त्वचवरील बाह्योपचार - लेप, मलहर, उपनाह कल्पना

अग्नीवर चांगल्यापैकी शिजवावे. हे शिजवलेले मिश्रण वखावर ठेवून त्याचा बंध व्रणशोधादी विकारात करावा. त्यास उपनाह असे म्हणतात.

उपनाह स्वद करतांना, वापरताना लक्षात ठेवण्याचे प्रमुख मुद्दे असे:

- (१) द्रव्य शिजवल्यावर त्याचा उत्तम गोळा तयार होणे आवश्यक आहे. ते फार पातळ वा फार घट्ट या स्वरूपात नको, कारण फार पातळ झाल्यावर त्यातील उष्णता अधिक काळपर्यंत टिकणार नाही व फार घट्ट झाल्यास इष्ट त्या सर्व भागावर ते द्रव्य पसरले जाणार नाही.
- (२) औषधिद्रव्यांमध्ये कमीत कमी लवण, हरिद्रा व स्नेहद्रव्यांमध्ये घृत अथवा तैल यांचा समावेश निश्चयाने असला पाहिजे.
- (३) तयार झालेला कल्क ज्यावर ठेवून बांधायचे ते वस्त्र व आवरणाचे वस्त्र हे पुरेसे जाड व उष्णता टिकवून ठेवेल असे असावे. लोकरीचे वस्त्र याबाबतीत आदर्श ठरू शकेल.
- (४) तयार कल्क गरम अवस्थेत लावावा, पण याचबरोबर रुणास सहन होईल अशा स्वरूपातच तो असावा. अन्यथा दृग्द्वेषा निर्माण होण्याचा आणिष्ट परिणाम संभवतो.
- (५) उपनाह तयार करत असताना दर वेळी पुन्हा नवीन तयार करावा, एकदा वापरलेला उपनाह पुन्हा गरम करून लावू नये.
- (६) उपनाह अवयवांवर बांधल्यानंतर सुमारे बारा तासापर्यंत तसाच ठेवावा असा उल्लेख ग्रंथात आढळतो. उपनाहाचा प्राचीन-ग्रंथांमध्ये स्वदन करण्यासाठी प्रामुख्याने उपयोग सांगितलेला आहे. शिजलेल्या द्रव्याचा उष्मा व बंधनामुळे निर्माण झालेला उष्मा ह्यामुळे व त्यातील औषधीद्रव्यांच्या उष्ण तीक्ष्णादी गुणांमुळे स्वदनाचे कार्य चालते, पण हे कार्य सुमारे बारा तासा इतक्या प्रदीर्घ काळपर्यंत चालत असेल असे वाटत नाही; उपनाहातील द्रव्यांचा प्रत्यक्ष शरीररोगी संपर्क नसतोच म्हणून उपनाह बंधन केल्यानंतर सुमारे तीन ते चार तासांनी तो काढून टाकावा व आवश्यक असल्यास पुन्हा बांधावा असे म्हणणे अधिक योग्य होईल.

उपनाह कल्पनेचा उपयोग -

- (१) स्त्रुदन्नासाठी याचा उपयोग केला जातो व असा उल्लेख प्रारंभीच केला आहे.

(२) वेदनाशापक, विशेषतः अपक्व व्रणशोथासारख्या व्याधीमध्ये अथवा कुनख, चिपप ह्या व्याधीमध्ये त्या त्या स्थानी सांश्रित झालेल्या दोषामुळे निर्माण झालेल्या वेदना कमी करण्यासाठी उपनाहाचा उपयोग होतो.

(३) स्तंभ, संकोच आदी वातव्याधींच्या लक्षणामध्ये या उपनाहाचा उपयोग होऊ शकतो व त्यामुळे ताठरलेल्या अवयवांमध्ये शैथिल्य निर्माण होते, आकुंचित पावलेल्या अवयवांमध्ये विस्तार होऊ लागतो.

(४) दोषांचे त्यांच्या दृष्टी व संचयाच्या प्रमाणावर अवलंबून विन्लापन, विलयन वा पाचन होते. व्रणशोथ, विद्रधी इत्यादी व्याधीमध्ये हे प्रत्ययास येऊ शकते.

आमचिक प्रयोग -

- (१) अतसी उपनाह - अतसी चूर्ण ४ तोळे, घृत १/२ तोळा, दुग्ध ८ तोळे व हरिद्रा १/४ तोळा एकत्र शिजवून त्याचा गोळा वस्त्रात ठेवून इष्ट त्या अवयवावर बंधनाने बांधावा.
उपयोग - व्रणशोथ, चिपप, कुनख.
- (२) एरंडबीजादी उपनाह - एरंडबीज १भाग, अतसी बीज १भाग, तिळबीज १भाग, सर्षप बीज १भाग, गोदुग्ध - यथावश्यक.
उपयोग - वेदना, शोथ, व्रणशोथ इत्यादी

निस्वथ तैल निर्माण विधी -

हे एक प्रकारचे मूलमूत्र आहे. यामध्ये निस्वथ म्हणजे मेष व तिलतैल हे मंदापीवर पातळ करून एकत्र मिश्रित केले जातात. थंड झाल्यावर हे मिश्रण मलमाच्या स्वरूपात तयार होते. याचा उपयोग प्रामुख्याने अग्निदग्ध व्रणावर करावा. या मलमाचे आवरण चांगले बसते व त्यामुळे तिलतैलाची रोपणाची क्रिया अधिक कालपर्यंत चालू राहते.

□□□

नेत्रावरील बाह्योपचार

आतापर्यंत आपण त्वचेवर करण्यात येणारे बाह्योपचार पाहिले. या प्रकरणामध्ये नेत्ररोग झाले असता नेत्रस्थानी करावयाच्या विधीमध्ये जे कल्प वापरले जातात त्यासंबंधीचे विचार करू.

सेक आश्चोतनं पिंडी बिडालं तर्पणं तथा ।

पुटपाकौंजनं चैभिः कल्पैः नेत्रं उपाचरेत् ॥

शाईंगधर संहिता वृ. खं. अ. १३-१

सेक, आश्चोतन, बिडाल, तर्पण, पुटपाक व अंजन या सात कल्पनांचा उपयोग नेत्ररोगांमध्ये प्रामुख्याने केला जातो.

(१) अंजन

या विधीमध्ये नेत्रामध्ये घालण्याची औषधे शलाकेस लावून अथवा बोटांवर लावून डोळ्यांमध्ये पाणीच्या आतील बाजूस पसरून लावतात. या अंजनाचे कर्मानुसार तीन प्रकार सांगितलेले आहेत ते असे -

- (अ) लेखन - या अंजनामध्ये लवण, आम्ल, ह्या रसांनी युक्त व तीक्ष्ण गुणधर्माची द्रव्ये असतात. त्यांचा लेखनकर्मासाठी उपयोग होतो.
- (आ) रोपण - यामध्ये कषाय व तिक्त ह्या रसांचा व घृततैल आदी स्नेहद्रव्ये यांचा वापर केला जातो.
- (इ) स्नेहन - मधुर रसात्मक व स्नेहयुक्त औषधे या अंजनामध्ये असतात. अंजनाचे गुणानुसार तीन प्रकार आहेत.
  - (क) तीक्ष्ण (ख) मध्यम (ग) मृदू
 हे अंजन कल्प तीन स्वरूपात असतात.
  - (i) गुटिका (ii) रस (iii) चूर्ण
- (i) गुटिका - ही गोळीच्या स्वरूपात असते. ती थंड पाणी किंवा दूध अथवा

मधामध्ये किंवा एरंड तैलामध्ये उगाळून डोळ्यात त्याचे थेंब सोडले जातात.

- (ii) रस - हे द्रव स्वरूपात असतात व धातूची शलाका त्या द्रवामध्ये बुडवून ती डोळ्यामध्ये फिरविली जाते. सुमारे ३ थेंब ही उत्तम मात्रा होय. २ थेंब व १ थेंब ही अनुक्रमे मध्यम व कनिष्ठ मात्रा होय.

शलाका ही पाषाणाची, सुवर्णाची वा रौप्याची किंवा इतर धातूची असावी. ती आठ अंगुळे लांब वाटाण्याएवढ्या जाडीची, टोके गुळगुळीत व गोल पृष्ठभाग असलेली अशी असावी. स्नेहन अंजनासाठी सुवर्ण व रौप्याची शलाका वापरावी. रोपण अंजन बोटाने घालावे. लेखन अंजन असेल तर तांब्याची किंवा लोखंडाची किंवा पाषाणाची शलाका असावी.

(i) चूर्ण - हे अंजन द्रव्य चूर्ण स्वरूपात असते. हे चूर्ण अत्यंत सुसूक्ष्म असणे आवश्यक असते. एखादा जरी मोठा कण राहिला तरी डोळ्याला इजा होईल. हे चूर्णही सळईच्या साहाय्याने डोळ्यात घातले जाते. सळई द्रावात वापरतात त्याचप्रमाणे असावी व ती चूर्णामध्ये बुडवून सळईस लागलेल्या चूर्णासहित डोळ्यात फिरवावी. चूर्ण हे जर नेत्रविरेचनासाठी असेल तर २ वेळा सळई डोळ्यांतून फिरवावी दोनही वेळा सळई चूर्णांतून बुडवून काढावी. रोपणासाठी चूर्ण वापरावयाचे असेल तर ३ वेळा सळई चूर्णांतून बुडवून काढावी. स्नेहनासाठी चूर्ण वापरावयाचे असेल तर ४ वेळा सळई फिरवावी.

या तीनही प्रकारांपैकी गुटिका श्रेष्ठ होय. द्राव मध्यम व चूर्ण अंजन हे कनिष्ठ होय. अंजन प्रयोग - अतिशय श्रम केलेला, फार रडलेला, अतिशय भ्यालेला, मद्यपान केलेला, ज्वर असलेला, अजीर्ण झालेला, मलमूत्रादिकांचा वेग धारण केलेला अशी लक्षणे असलेल्या रुग्णांमध्ये अंजनकर्म करू नये.

आमयिक प्रयोग -

- (१) करंजबीजवर्ती - करंजबीजवर्ती चूर्ण १ भाग, त्याला पलाशपुष्प स्वरस भावना ७ वेळा देऊन त्याची वर्ती तयार करावी.
- मात्रा - पाण्यात उगाळून १ रेणुकाबीज इतक्या प्रमाणात अंजन करावे.
- उपयोग - नेत्रातील मांसवृद्धी, डोळ्यात फूल पडणे इत्यादी.
- (१) मरीच्यादी चूर्णांजन - मरिच १/२ भाग, पिंपळी २ भाग, समुद्रफेन २ भाग, सैधव १/२ भाग. सौवीरांजन १ भाग. यांचे सुसूक्ष्म वस्त्रगाळ चूर्ण चित्रा नक्षत्र असेल तेव्हा करावे.

उपयोग - काचबिंदू, कफज नेत्रविकार इत्यादी.

अंजन करून झाले की डोळ्यांमधून वाहणारे पाणी थंबले किंवा दोष निघून गेल्यानंतर डोळे थंड पाण्याने धुवावेत.

(२) आश्चोतन

रुग्णाचे डोळे उघडून २ अंगुळे अंतरावरून दूध, काढे, स्वरस इत्यादींचे थेंब डोळ्यात सोडणे म्हणजे आश्चोतन होय. आश्चोतनसुद्धा त्याचे कर्मानुसार स्नेहन, रोपण व लेखन अशा तीन प्रकारचे असते.

लेखन द्रावांचे आश्चोतन करण्यासाठी द्रावाचे आठ थेंब डोळ्यात सोडावे. स्नेहन द्रावांचे आश्चोतन करण्यासाठी द्रावाचे १० थेंब डोळ्यात सोडावे. रोपण द्रावांचे आश्चोतन करण्यासाठी द्रावाचे १२ थेंब डोळ्यात सोडावे. वातज विकारावर तिकत व स्निग्ध द्रावाचा उपयोग करावा. पित्तज विकारामध्ये मधुर व शीत द्रावाचा उपयोग करावा. कफज विकारामध्ये तिकत, उष्ण, रूक्ष द्रावाचा वापर करावा.

आश्चोतनासाठी वापरावयाचे द्राव थंडीचे दिवसांमध्ये डोळ्यांना सहन होईल असे कोमट असावेत आणि उन्हाळ्याचे दिवसांत थंड असावेत. आश्चोतनाचे द्राव डोळ्यात घातल्यानंतर ते तसेच काही काळपर्यंत धारण करावेत. हा धारण करण्याचा काळ किती असावा ते सांगितले आहे. एकदा डोळे मिटून उघडण्यासाठी जितका वेळ लागेल त्यास एक वाड्यात्रा असे म्हणतात. त्यासच निमिष असेही म्हटले जाते. सर्व आश्चोतन द्राव १०० वाड्यात्रा इतका वेळ डोळ्यांमध्ये धारण करावेत. हा कालावधी सुमारे १ मिनिटाइतका असतो.

आमयिक प्रयोग -

(अ) त्रिफला आश्चोतन - त्रिफला १/४ काढा. त्याचे थेंब डोळ्यात सोडावे. उपयोग - सर्व प्रकारचे अभिष्यंद.

(आ) स्तन्याश्चोतन - स्त्री दुग्धाचे थेंब डोळ्यात सोडावे.

उपयोग - रक्तपित्त व वातज नेत्रविकार.

(३) बिडालक

डोळ्याच्या पापण्या मिटून पापणीचे कस सोडून बाकीच्या भागाला औषधिद्रव्याचाच्छेप लावणे म्हणजे बिडालक होय. या लेपासंबंधी सर्व माहिती लेप कल्पनेमध्ये शिकलो आहोत.

आमयिक प्रयोग

(१) यष्ट्यादी लेप - यष्टिमधु, गैरिक, सैन्धव, दारूहरिद्रा, रसांजन सर्वा समभाग. यांचा बाहेरून लेप करावा.

(२) रसांजनदि लेप - रसांजनाचा लेप करावा. त्याने सर्व नेत्ररोग बरे होतात.

(४) तर्पण

हा नेत्रोपचार नेत्रास 'तर्पण' करण्यासाठी म्हणजेच नेत्रास तृप्ती प्राप्त करून देण्यासाठी उपयोगात आणला जातो. विशेषतः नेत्र ज्या व्याधीमध्ये शुष्क, रूक्ष, वक्र झालेले आहेत अशा व्याधीमध्ये उपयोगी पडतो असे ग्रंथात सांगितलेले आहे. शिवाय कृच्छ्रोन्मीलन (पापण्यांची उघडझाप कष्टाने होणे), शुष्काक्षिपाक (पापण्या शुष्क होऊन त्यात व्रण निर्माण होणे), डोळ्यामध्ये वेगवेगळ्या रंगाचे टिपके निर्माण होणे ह्या व्याधीतही तर्पणक्रियेचा चांगला उपयोग होतो. हे सर्व व्याधी प्रामुख्याने वातदोषांनी निर्माण झालेले असतात म्हणूनच तर्पण क्रियेत घृताचा वापर केला जातो.

तर्पणविधी - ह्यामध्ये रोण्याला शांत, वारा, धूळ, उन्ह यांचेपासून संरक्षित अशा जागी उताणे निजवून त्याच्या नेत्राभोवती घट्ट कालविलेल्या उडदाच्या पिठाचे आळें बसविले जाते.

रुग्णाला डोळे मिटावयास सांगून ह्या आळ्यामध्ये शतधौत घृत, गोघृत अथवा नवनीत ह्यापैकी योग्य त्या स्नेहाचा पातळ व कोष्ण द्राव पापण्याच्या कसांपर्यंत भरला जातो. उडीद पिठाच्या आळ्यामुळे ओतलेला स्नेह बाहेर पसरत नाही. नंतर रुग्णास डोळे उघडावयास सांगून त्या त्या रोगानुसार हा स्नेह ठराविक कालपर्यंत (१०० ते १००० वाड्यात्रा) धारण केला जातो व हीच क्रिया तीन ते चार दिवसपर्यंत रोज केली जाते.

आधुनिक वैद्यक शास्त्रानुसार शुष्क, रूक्ष इत्यादी लक्षण असलेले विकार हे प्रापुड्याने म जीवनसत्त्वाच्या अभावाने होतात व त्यावर उपचार करतातना अ जीवनसत्त्वाचे थेंब डोळ्यात सोडणे असाही उपचार केला जातो. घृत अथवा नवनीत ह्यामध्येही अ जीवनसत्त्वाचे प्रमाण भरपूर असते हे वेगळे सांगावयास नकोच.

(५) पुटपाक

ह्या नेत्रोपचारामध्ये वापरण्याचे औषध पूर्वी उल्लेखिलेल्या पुटपाक विधीप्रमाणे

स्वरस स्वरूप तयार करतात व प्रत्यक्ष वापरताना तर्पण विधीप्रमाणे संपूर्ण डोळा बुडेल इतक्या प्रमाणात तशीच योजना करून वापरतात. हे स्वरससुद्धा लेखन, रोपण व स्नेहन ह्या तीन प्रकारचे असतात.

(अ) स्नेहन पुटपाक - तूप, हरिणाचे मांस, वसा, मज्जा व मेद मधुर रसयुक्त अशी जीवनीय गणातील औषधे यांचा एकत्र कल्क करून पुटपाक विधीप्रमाणे स्वरस काढावा व तर्पण विधीप्रमाणे वापरावा.

(ब) लेखन पुटपाक - हरिणाच्या यकृताचे तुकडे, लोह चूर्ण, ताम्र चूर्ण, शंख चूर्ण, प्रवाळ चूर्ण, सैन्धव, समुद्रफेन, कासीस व सोतोजन शेळीच्या दह्याच्या निवळीत वाटून त्या कल्कापासून पुटपाक विधीने स्वरस काढून तर्पण विधीप्रमाणे वापरावा.

(क) रोपण पुटपाक - हरिणाचे मांस, तूप, मध व तिक्त रसात्मक औषधिद्रव्ये त्यात स्त्रीदुग्ध मिसळून कल्क करावा व पुटपाक विधीप्रमाणे स्वरस काढावा.

(६) सेक

ह्या विधीमध्ये नेत्र मिटलेल्या स्थितीत असाताना औषधिद्रवांची धार नेत्रावर ४ अंगुळांच्या अंतरावरून काही काळपर्यंत सोडणे, अशी क्रिया केली जाते. याचेही त्याच्या गुणकर्मावर अवलंबून लेखन, रोपण व स्नेहन असे तीन प्रकार पडतात. हा सेकविधी एका वेळी तीनशे ते सहाशे वाड्मात्रा इतक्या कालावधीपर्यंत केला जातो.

आमयिक प्रयोग

(क) दुग्ध सेक - शेळीचे दूध तापवून त्यात सैन्धव घालून कोमट असतानाच सेक करावा.

उपयोग - अभिष्यंद

(ख) एंड दुग्ध सेक - एंडाच्या साली, पाने व मुळे ह्यांचा शेळीच्या दुधात क्षीरपाक तयार करावा व त्याने सेक करावा.

उपयोग - वाताभिष्यंद

(७) पिंडी

औषधिद्रव्यांचा कल्क करून तो नेत्रावर बंधनाच्या साहाय्याने बांधणे, ह्या क्रियेस

पिंडी असे म्हणतात. ह्यालाच कवलिका असेही नाव आहे. औषधिद्रव्ये शुष्क असल्यास त्यात आवश्यक तेवढे पाणी मिसळून त्याचा कल्क तयार करावा हे वेगळे सांगण्याची जसरी नाही. हा विधी किती काळपर्यंत चालू ठेवावा ह्यासंबंधी ग्रंथात वेगळा उल्लेख नाही. तरीही सुमारे ३ ते ४ तासापर्यंत एकदा बांधलेला बंध ठेवावा असे म्हणणे योग्य होईल.

आमयिक प्रयोग

(१) शिगुपत्र पिंडी - शेवत्याच्या पानांचा कल्क करून तो डोळे मिटून त्यावर ठेवावा व वखाने बंधन करावे.

उपयोग - कफज नेत्राभिष्यंद

(२) त्रिफला पिंडी - त्रिफलाकल्क

उपयोग - कफपित्ताभिष्यंद

□□□

प्रकरण : १७

मुख्य व नासारस्थानावरील बाह्योपचार

आतापर्यंत त्वचेवर व नेत्रांवर जे स्थानिक स्वरूपातील बाह्योपचार केले जातात, त्यातील औषधांची माहिती घेतली. मुख्य अथवा नासा या ठिकाणी झालेल्या विकारांवरही काही उपचार केले जातात. मुख्य व नासा या दोन्ही अवयवांचा आभ्यंतर मार्गात समावेश करणे इष्ट असते. कारण त्वचेप्रमाणे या ठिकाणी शोषित्या गेलेल्या औषधांचे परिणाम केवळ स्थानिक स्वरूपात न दिसता सावदेहिक स्वरूपातही दिसू शकतात. विशेषतः मुख्य हे अन्नवहस्रोतसाचे व नासा हे प्राणवहस्रोतसांचे द्वारच मानले जाते म्हणून या ठिकाणी करण्यात येणाऱ्या स्थानिक उपचारांचे सावदेहिक परिणामही दिसू शकतात. या उपचारांमध्ये मुखासाठी कवल, गंडूषू, मंजन, हे तर नाकासाठी नस्य व धूम्रपान हे उपचार वर्णिलेले आढळतात. त्यांची आता आपण विस्ताराने माहिती घेऊ.

(१) गंडूषू व कवल विधी

ह्या विधीचा उपयोग प्रामुख्याने मुखरोग, गलरोग व नासा रोगांमध्ये केला जातो. वेगवेगळे द्रवरूपी औषधी कल्प मुखात धारण करणे, त्यांच्या चुळा भरणे, गुळण्या करणे, औषधिद्रव्यांचे कल्क चावणे या क्रियांचा या विधीमध्ये समावेश होतो.

व्याख्या -

(१) गंडूषू - असंचारीमुखे पूर्णे गंडूषू । शाईगंधर संहिता वृ. खं. १०-४
आसंचार्यो मुखे पूर्णे गंडूषू । अ. ह. सू. स्था. अ. २२-१२

तोंडामध्ये औषधिद्रव पूर्णपणे, आतील द्रवाची हालचाल होणार नाही इतक्या प्रमाणात भरून, तो तसाच काही कालपर्यंत धारण करणे यास गंडूषू असे म्हणतात. तोंडामध्ये कफाचा साव जाणवू लागेपर्यंत अथवा नाकातून व डोळ्यातून पाणी येऊ लागेपर्यंत गंडूषू धारण करावेत.

(२) कवल - .....कवलश्वरः । शाईगंधर संहिता
.....कवलोन्यथा । अ. ह.

ज्या वेळी औषधिद्रव मुखामध्ये सुखाने फिरू शकेल अशा प्रमाणात धारण केला जातो व फिरविला जातो म्हणजेच खूप वेळ तोंडात खुळखुळविला जातो व कंठापर्यंत फिरवून गुळणयः केल्या जातात, तेव्हा त्यास कवल असे म्हणतात.

मतांतर

तत्र द्रवेण गंडूषूः कल्केन कवलस्सुतः । शाईगंधर संहिता वृ. खं. १०-४

शाईगंधर संहितेत गंडूषू हा द्रवपदार्थाने केला जातो व औषधिद्रव्यांचा कल्क तोंडात धरून व इकडे तिकडे मुखात फिरवून कवल केला जातो असे सांगितलेले आहे.

कवल व गंडूषू हे त्याच्या गुणानुसार स्नेहिक, शमन, शोधन व रोपण अशा चार प्रकारचे असतात. पैकी वातव्याधीवर स्नेहिक, पित्तजव्याधीमध्ये शमन, कफज व्याधीमध्ये शोधन व व्रणघ्न कार्याचे वेळी रोपण प्रकारांचा वापर केला जातो.

स्नेहिक गंडूषू व कवलामध्ये उष्ण व स्निग्ध द्रव्यांची योजना असते. शमन प्रकारात मधुर व शीत अशा द्रव्याची योजना असते. शोधन प्रकारात कटु, अम्ल, लवण व उष्ण अशा पदार्थांची योजना असते तर शमन प्रकारात कषाय, तिक्त, मधुर व उष्ण गुणधर्मांच्या द्रव्यांचा समावेश होतो.

आमयिक प्रयोग -

(१) स्नेहिक गंडूषू - तिल कल्क व जल अथवा गोदुध अथवा पृत वा तैल
(२) शमन गंडूषू - तिल, निले कमल कल्क, तूप, शर्करा, दूध व मध हे एकत्र करून त्याचा गंडूषूसाठी वापर करावा.

उपयोग - मुखव्रण, दाह.

(३) शोधन गंडूषू - त्रिफळा क्वाथ व मध एकत्र करून गंडूषू करणे.

(४) रोपण गंडूषू - मथान्या साहाय्याने गंडूषू करणे.

ज्या ज्या द्रव्यांचा गंडूषू केला जातो, त्याच द्रव्याने कवल विधीही केला जातो.

(२) नस्य

या शब्दाच्या व्याख्या आयुर्वेदीय ग्रंथांमध्ये पुढीप्रमाणे आढळतात.

मुख व नासारस्थानावरील बाह्योपचार

(१) औषधं औषधसिद्धो वा स्नेहो ।

नासिकाभ्यां दीयते इति नस्यम् ॥ सु. वि. अ. ४०-१८

(२) नासायां भवं नस्यम् ॥ अ. ह. सू. २०-१ टीका

(३) नस्यं तद् कथ्यते धरैः नासाग्राहां यदीषधम् ॥ भावप्रकाश पूर्वखंड.

यावरून ज्या उपक्रमामध्ये नाकामध्ये औषध वा औषधसिद्ध स्नेह टाकले जातात त्याला नस्य असे म्हणतात, अशी नस्याची व्याख्या करता येईल. नस्य कल्पनेच्या उपयुक्ततेविषयी अष्टांगहृदयामध्ये पुढीप्रमाणे श्लोक आढळतो.

ऊर्ध्वजनुविकारेषु विशेषात् नस्यमिष्यते ।

नासाहि शिरसो द्वारं तेन तद्व्याप्यहन्ति तान् ॥

अ. ह. सू. २० अ. २०-१

प्रामुख्याने ऊर्ध्वजनुप्रदेशातील विकारांसाठी नस्योपक्रमाचा उपयोग करावा असे या ठिकाणी सांगितलेले आहे.

नस्याचे प्रकार -

अष्टांगहृदयकाराने नस्याचे विरेचन, बृंहण व शमन असे नस्य द्रव्याच्या कार्यावरून तीन प्रकार पाडलेले आहेत. पैकी विरेचन नस्यालाच शिरोविरेचन व बृंहण नस्याला तर्पण नस्य असेही म्हटले जाते.

विरेचन नस्यामध्ये शिर प्रदेशातील दोष उत्किल्ब होऊन नाकावाटे बाहेर काढले जातात. बृंहण नस्यामध्ये धातूचे पोषण होते. शमन नस्यामध्ये ऊर्ध्वजनुगत रोगांमध्ये वाढलेल्या दोषांचे शमन होते.

नस्यामध्ये जे द्रव्य वापरले जाते त्याचेवरून (१) नावन, (२) अवपीडक व (३) प्रधमन असे नस्याचे तीन प्रकार केलेले आहेत.

(१) नावन नस्यः यामध्ये स्नेह द्रव्यांचा उपयोग नस्योपक्रमासाठी केला जातो. स्नेहाचे प्रमाणावर अवलंबून नावन नस्याचे दोन प्रकार केले आहेत.

(अ) मर्श नस्यः या मध्ये स्नेहाची मात्रा ३२, १६ अथवा ८ बिंदू प्रत्येक नासापुटाकरीता अशी मानली जाते. ३२ उत्तम, १६ मध्यम व ८ हीन मात्रा होय.

(ब) प्रतिमर्श नस्यः यामध्ये स्नेहाची मात्रा अत्यल्प म्हणजे २ ते ३ बिंदू इतकीच असते. ही प्रमाणे अष्टांगहृदयामध्ये वर्णिलेली आहेत. इतर ग्रंथकारांनी त्यांची निरमिराळी प्रमाणे सांगितली आहेत.

(२) अवपीडक नस्य : औषधिद्रव्याचा कल्क नाकामध्ये पिळून जे नस्य केले जाते त्यास अवपीडक नस्य असे वाग्भटाचार्यांनी म्हटलेले आहे. परंतु प्रत्येक वेळी कल्कातूनच रस घेतला पाहिजे असे नव्हे. तर स्नेहाशिवाय अन्य द्रव द्रव्यांनी केलेल्या नस्यासही अवपीडक नस्य असे म्हणतात.

अवपीडक नस्यांचेही शोधन, शमन आणि बृंहण असे कार्यांनुरूप प्रकार पडतात. रक्तस्तंभन असेही अवपीडक नस्याचे कार्य असते. शर्कराजल, इक्षुरस, दुग्ध, मांसरस, मधु इत्यादी द्रव्यांचा अवपीडनासाठी उपयोग केला जातो. ४, ६ व ८ बिंदू ही अवपीडक नस्याची हीन, मध्यम व उत्तम मात्रा मानली जाते.

(३) प्रधमन नस्य : यालाच ध्मापन असेही म्हटले जाते. या नस्यामध्ये औषधिद्रव्यांचे चूर्ण सहा अंगुळे लांबीच्या नलिकेतून नासापुटांमध्ये जोराने फुंकले जाते.

विदेहाचार्यांनी चूर्ण पातळ वस्त्रात बांधून नाकापाशी नेऊन वारंवार हुंगावे असे सुचविले आहे. यासही प्रधमन नस्य म्हटले जाते. एका वेळी अधिक द्रव्य नाकामध्ये जाण्याची शक्यता नसल्याने नस्याचा अतियोग होणे या क्रियेमध्ये टळते.

प्रधमन चूर्णाची मात्रा तीन मुच्युटी (चिमूट) इतकी असावी असे सुचविले आहे. प्रधमन नस्य केवळ शोधन नस्यच आहे. त्याचे इतर प्रकार नाहीत. प्रधमन नस्यासाठी वचा चूर्ण, सातला चूर्ण वा तत्सम तीक्ष्ण द्रव्यांचा उपयोग केला जातो.

आमयिक प्रयोग

(१) नावन नस्य : वातज शिरोरोग, तीव्र कर्णशूल, तिमिर, अकाली केस पिकणे इत्यादी रोगांवर वातपित्तघ्न द्रव्यांनी सिद्ध स्नेहाचा उपयोग करावा.

(२) अवपीडक नस्य : विषपीडित मूर्च्छा, अपतंत्रक, अपस्मार, ऊर्ध्वग रक्तपित्त इत्यादी व्याधींमध्ये अवपीडक नस्य वापरता येते.

(३) प्रधमन नस्य : हे प्रामुख्याने शोधन नस्यच असल्याने ऊर्ध्वजनुगत स्थानांमध्ये दोषोत्किल्बता असेल त्या वेळी प्रधमन नस्य करावे.

(३) धूम्रपान -

धूम्रपान हा उपक्रम सामान्यतः नस्य आणि वमन या उपक्रमांच्या पश्चात्कर्मामध्ये सांगितलेला आहे. याशिवाय स्वतंत्र चिकित्सा म्हणूनही धूम्रपान वापरणे व्यवहारामध्ये आढळते.

मुख व नासास्थानावरील बाह्योपचार

नस्याच्या अन्य प्रकारांमध्ये धूमनस्य असाही एक प्रकार आढळतो. त्यामध्ये नाकाने धूर ओढून घेऊन तो तोंडातून बाहेर सोडला जातो तर धूम्रपानामध्ये धूर तोंडाने ओढून घेऊन तोंडानेच सोडला जातो. चरकाचार्यांनी धूम्रपानाचे तीन प्रकार सांगितलेले आहेत.

(१) प्रायोगिक वा शामन धूम्रपान – यासाठी हेरुणु, प्रियंगु, केशर, चंदन, वेलची, उशीर, जटामंसी, मुस्ता इ. द्रव्यांचा उपयोग केला जातो. या द्रव्यांची सूक्ष्म चूर्णे करून कल्क तयार करावा व हा कल्क आठ अंगुळे लांबीच्या वस्त्राच्छादित काठीवर लावावा. कल्क वाळव्यानंतर काठी काढून टाकून पोकळ वर्ती तयार होईल. ती एका टोकाला पेटवून दुसऱ्या टोकाला दुसऱ्या ओढावी व धूर तोंडात ध्यावा.

(२) स्नेहिक धूम्रपान – यामध्ये वसा, घृत, मेण या स्नेहद्रव्यांबरोबर देवदार, राळ, गुगुळ इ. द्रव्ये मिसळून वरीलप्रमाणेच वर्ती तयार केली जाते.

(३) वैरेचनिक धूम्रपान – यामध्ये मालकांगोणी, हरताळ, मनःशिला, अगारुप्रत्र इ. तीक्ष्ण द्रव्यांचा वर्ती तयार करण्यासाठी उपयोग केला जातो. याशिवाय कासघ्न धूम्रपान, वामनीय धूम्रपान, व्रणधूपन इत्यादी कार्यांवरून पडलेले धूम्रपानाचे प्रकार सांगता येतील.

धूमनेत्र – धूम्रपानासाठी वर्ती तयार करून ती ओढणे यासाठी धूमनेत्राचाही वापर करून धूम्रपान करता येते. धूमनेत्र ही सुवर्ण, रौप्यादी धातू अथवा मृत्तिका यांची शंक्रुसारख्या आकाराच्या नळीसारखी असते. धूमनेत्राच्या तोंडाचे बाजूकडे वर्ती ठेवून तिचे बाहेरील टोक पेटवावे व धूमनेत्राच्या दुसऱ्या टोकाने धूम ओढावा. चिलीम ही देखील अनेकदा धूमनेत्र म्हणून वापरली जाते.

कासघ्न व वामनीय धूम्रपानासाठी शरावामध्ये निखारे ठेवून त्यावर धूमद्रव्य टाकले जाते व त्यावर मध्यभागी छिद्र असलेला दुसरा शराव पालथा घालून त्या छिद्राला धूमनेत्र जोडून धूम्रपान केले जाते.

(४) मंजन

दंतधावनासाठी उपयोगात आणल्या जाणाऱ्या द्रव्यांना मंजन अशी संज्ञा आहे. यालाच क्षोद असेही एक पर्यायी नाव आहे. दंतधावनविधीचा उल्लेख आयुर्वेदीय ग्रंथांतून दिनचर्या वर्णन करताना आढळतो व त्या ठिकाणी मंजनार्थ वापरल्या जाणाऱ्या द्रव्यांचा उल्लेख आढळतो.

वाग्भटाचार्यांच्या मते मंजनार्थ कषाय, तिक्त व कटू रसात्मक वनस्पतींच्या खोडाची अथवा मुळाची करंगळीएवढी जाड व सुमारे ९ इंच लांबीची काटकी वापरावी. ही आर्द्र

अथवा शुष्क यांपैकी कशी असावी असा स्पष्ट उल्लेख नाही, तरीही आर्द्र काटकी वापरल्यास अधिक योग्य ठरेल. कारण ती अधिक मऊ असते व त्यापासून हिरड्या, जीभ इत्यादींना इजा होण्याची शक्यता कमी असते. दंतधावनविधीमध्ये, ह्या काडीचे एक टोक दातांनी चावून बारीक करावे व कुंचल्यासारखा आकार प्रथम काडीस द्यावा. प्रथम खालचे व नंतर वरचे दंत त्याने साफ करावे असा उल्लेख आढळतो.

प्रामुख्याने वट, अर्क, खैर, करवीर, अर्जुन, निंब, करंज ह्या वनस्पतींच्या काड्यांचा असा वापर करता येतो. ह्या वनस्पतींच्या मुळांचे अथवा कांडांचे शुष्क स्वरूपातील चूर्णही दंतधावनासाठी वापरले जाते. अशा वेळी चूर्ण हे सुसूक्ष्म न करता जाडसर टेवण्याची पद्धत आहे. त्यामुळे दंतधावन करताना पर्षण चांगले होते व दात सुकरतेने स्वच्छ होण्यास मदत होते.

व्यवहारात रानशेण्यांची काळी राख अथवा साळीची राख, अथवा फळांच्या कठीण सालीची राख ही दंतमंजनार्थ वापरली जाते. मंजनकरणांचा वापर दिनचर्येत कसा केला जातो हे पाहिल्यावर काही मुख्यव्याधींमध्ये मंजनविधीचा उपयोग चिकित्सा करण्यासाठी कसा केला आहे हे पाहू. दोषांचा स्थानसंश्रय दंत व हिरड्या या ठिकाणी होऊन व्याधी उत्पन्न होतात, त्यावेळी सावदेहिक चिकित्सेबरोबरच स्थानिक चिकित्सा करणे हेही महत्त्वाचे ठरते. अशा वेळी प्रतिसारणार्थ काही योग वापरले जातात.

(१) दंतविद्रधी – कुटकी, कोष्ठ व यव ह्यांच्या चूर्णांनी पर्षण करावे.

(२) हिरड्यांतून रक्तसाव होत असता लाक्षा, प्रियंगु, मधु या द्रव्यांचे प्रतिसारण करावे.

(३) अधिमांस – अधिमांसाचे छेदन केल्यावर वचा, सर्जिका, यव, ज्योतिष्मती पाठा यांच्या चूर्णांचे मधाबरोबर मिसळून प्रतिसारण करावे.

ह्या सर्वांचा प्रत्यक्ष मंजन म्हणून उल्लेख नसला तरीही चिकित्सेमध्ये, या द्रव्यांचा मंजनाप्रमाणे वापर केला जातो.

□□□

बस्ति कल्पना

बस्ति हा पंचकर्मामधील एक उपक्रम आहे. या उपक्रमात रुणाच्या गुदमार्गात अथवा मूत्रमार्गात अथवा योनिमार्गात द्रव औषधिद्रव्ये जोराने सोडली जातात. या उपक्रमामध्ये बस्ति म्हणजेच प्राण्याचे मूत्राशय, याचा उपयोग द्रव औषधिद्रव्ये शरीरात जोराने टकलण्यासाठी केला जात असल्याने या उपक्रमास बस्ति उपक्रम असे म्हणतात.

ग्रंथांमध्ये शिरोबस्ति, नेत्रबस्ति, व्रणबस्ति इत्यादी 'बस्ति' हा शब्दप्रयोग असलेले उपक्रम वर्णिलेले आढळतात. या उपक्रमामध्ये बस्ति यंत्राचा उपयोग केला जात नाही; म्हणून हे बस्तिप्रकार होऊ शकत नाहीत. त्याचे वर्णन त्या त्या उपक्रमांचा विचार करत असताना बाधितलेले आहेच.

बस्ति यंत्र वापरून गुदामध्ये, योनिमार्गात अथवा मूत्रमार्गात द्रव औषधिद्रव्ये जोराने घातले जाते. या तीन उपक्रमांचाच समावेश फक्त बस्ति या प्रकारात केला जातो. त्यात सुद्धा केवळ बस्ति असाच शब्दप्रयोग जेव्हा केला जातो, तेव्हा गुदमार्गात औषध सोडणे अपेक्षित आहे व उत्तर बस्ति असा शब्दप्रयोग जेव्हा केला जातो त्या वेळी मूत्र मार्गात अथवा योनिमार्गात औषध घालणे अपेक्षित असते.

बस्तिचिकित्सेचे महत्त्व -

वातोल्बणेषु, दोषेषु वाते या बस्तिरिष्यते ।

बस्तिर्वाते च पित्ते च कफे रक्ते च शस्यते ।
संसर्गे सन्निपाते च बस्तिरोव हितः सदा ॥

शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा मर्मोर्ध्वसर्वावयवांगजाश्च ।
ये सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि हुतेरस्ति ॥

विण्मूत्रपित्तादिशामलाशयानां विक्षेपसंहारकरः स यस्मात् ।
तस्यातिवृद्धस्य शमाय नान्यद् बस्तिर्विना भेषजमस्ति किंचित् ॥

च. सि. अ. १-३७, ३८.

बस्ति हा उपक्रम अधोमार्गावर विशेषतः पक्वाशयावर कार्यकारी असा उपक्रम आहे. पक्वाशय हे वाताचे प्रमुख स्थान असल्याने बस्ति उपक्रम वातासाठी व वातप्रधान दोषज व्याधीसाठी उपयोगात आणला जातो. सुश्रुत मतानुसार बस्ति उपक्रम वात, पित्त, कफ या तीनही दोषांसाठी तसेच रक्तदुष्टी, द्रंढज व सान्निपातिक अशा अवस्थेतही उपयुक्त असतो; शरीरामध्ये बाह्य मार्ग, मध्यम मार्ग महत्त्वाचा असतो. कारण स्वेद, मूत्र, मल तसेच पित्त, कफ इत्यादींचे संहनन व विक्षेपण ही कार्ये वाताचीच आहेत. म्हणूनच बस्ति चिकित्सेमुळे वाताबरोबर इतर दोषांचीही चिकित्सा होत असते. म्हणून बस्तीशिवाय दोषांची चिकित्सा होऊ शकत नाही, असे चरकाचार्यांनी म्हटले आहे.

बस्तीमुळे मलसंग्रहण, शुक्रवर्धन, कृश व्यक्तींना स्थूल बनविणे व स्थूल व्यक्तींना कृश बनविणे, नेत्र्य, वयःस्थापन, वलिपलित नाशन आदी कार्ये घडतात. हे बस्तिचिकित्सेचे महत्त्व होय.

बस्तीचे प्रकार

बस्तीचे वर्गीकरण करीत असताना अनेक मुद्दे विचारात घेऊन त्यांचे प्रकार पाडलेले आढळतात. हे थोडक्यात असे सांगता येतील.

(१) अधिष्ठानभेदाने प्रकार

बस्तिद्रव्य शरीराच्या ज्या भागात प्रक्षिप्त केले जाते यावरून हे प्रकार केले आहेत.

(१) बस्ती - या प्रकारात गुदमार्गामध्ये औषधिद्रव्ये प्रक्षिप्त केले जाते.

(२) उत्तर बस्ती - या प्रकारात मूत्रमार्गामध्ये किंवा स्त्रियांचेबाबत मूत्र वा योनिमार्गामध्ये औषधिद्रव्ये प्रक्षिप्त केले जाते.

(२) द्रव्यभेदाने प्रकार

बस्ति कर्म करण्यासाठी औषधिद्रव्ये द्रव्यातील घटक द्रव्यावरून हे प्रकार संभवतात.

(१) निरूह बस्ति - यामध्ये औषधिद्रव्यांचा क्वाथ प्रामुख्याने बस्तीकर्मासाठी वापरला जातो. अनेक वेळा क्वाथाबरोबर स्नेह द्रव्ये, वनस्पतिज द्रव्याचे कल्क इत्यादीही त्यात सामविष्ट असतात, परंतु प्रमुख कार्यकारी द्रव्ये क्वाथ हेच असते. निरूह बस्तीलाच आस्थापन बस्ति असेही म्हणतात.

(२) अनुवासन बस्ति - या प्रकारामध्ये केवळ स्नेहाचा उपयोग बस्ति देण्यासाठी केला जातो म्हणूनच याला स्नेहिक बस्ति असेही म्हणतात.

निरूह बस्तीचे प्रकार

निरूह बस्तीचेच त्यातील घटक द्रव्यांवरून व बस्ति देण्याचे प्रकारावरून यापना

बास्ति, युक्तरथ बास्ति व सिद्ध बास्ति असे तीन प्रकार केले आहेत.

(१) मधुतैलिक बास्ति अथवा यापना बास्ति - राजेलोक, थोर व्यक्ती, श्रीमंत व्यक्ती, स्त्रिया, बालक व वृद्ध यांचे दोषहरणार्थ व बलवर्णवर्धनार्थ हा बास्ति दिला जातो. यामध्ये मध व तैल याचे प्रमाण अधिक असते. या बस्तीने आयुष्याचे यापन होते म्हणून यासच 'यापनाबास्ति' असे म्हणतात.

या बस्तीचे वैशिष्ट्य म्हणजे निरूह बस्तीप्रमाणे वाहन, भोजन, पान व मैथुन इ. संबंधीची बंधने यात नाहीत व असे असूनही यायोगे निरूह बस्तीचे संपूर्ण गुण मिळतात व अपायही होत नाही.

या बस्तीद्रव्यामध्ये मध व तैल समभाग प्रत्येकी ९ तोळे- (९० मिली.); एंडमूळ कवाथ १८ तोळे - (१८० मिली.), शतपुष्पा चूर्ण २ तोळे- (२० ग्रॅम्स) सैन्धव १ तोळा- (१० ग्रॅम्स), मदनफळचूर्ण १ तोळा- (१० ग्रॅम्स) ही द्रव्ये एकत्र करून त्यांचा सुखोष्ण बास्ति दिला जातो.

(२) युक्तरथ बास्ति - रथ, हत्ती, घोडे, इत्यादींवरून प्रवास करणारासही हा बास्ति देता येतो. बास्तिप्रयोग करण्यास अयोग्य अशा व्यक्तीमध्ये अशा तऱ्हेच्या वाहनातून प्रवास करणाऱ्या व्यक्तींचा समावेश आहे. अशांनाही हा बास्ति योग्य सांगितला आहे. म्हणूनच यास युक्तरथ बास्ति असे म्हणतात. यामध्ये वचा, सैन्धव, पिंपळी, मदनफळ प्रत्येकी १ तोळा- (१० ग्रॅम्स), मध व तैल प्रत्येकी १६ तोळे- (१६० मिली.), एंडमूळ कवाथ ३२ तोळे- (३२० मिली.) व मांसरस योग्य प्रमाणात ही द्रव्ये समाविष्ट असतात.

(३) सिद्ध बास्ति - हा बास्ति बल, उपचय व वर्णा वाढविणारा असतो म्हणून यास सिद्ध बास्ति असे म्हणतात. यामध्ये यव, कोल व कुलथ यांचा चतुर्थांश कवाथ २५ तोळे- (२५० मिली.), पिंपळी व यष्टिमधु चूर्ण प्रत्येकी ४ तोळे- (४० ग्रॅम्स), सैन्धव १ तोळा- (१० ग्रॅम्स) व मध आणि तैल प्रत्येकी १६ तोळे- (१६० मिली.) ही घटकद्रव्ये समाविष्ट असतात.

अनुवासन बस्तीचे प्रकार -

अनुवासन बस्तीमध्ये असलेल्या स्नेहद्रव्या प्रमाणावरून याचे स्नेह बास्ति, अनुवासन बास्ति व मात्रा असे तीन प्रकार आहेत.

निरूह बस्तीची सर्वसामान्य मात्रा ९६ तोळे- (९६० मिली.) समजली जाते. याच्या १/४ म्हणजे २४ तोळे- (२४० मिली.) इतका स्नेह वापरल्यास त्यास स्नेहबास्ति असे म्हणतात. १/२ तोळे- (१२० मिली.) इतका स्नेह वापरला तर त्यास अनुवासन बास्ति म्हणतात. ६ तोळे- (६० मिली.) वापरला असता मात्रा बास्ति असे म्हणतात.

(३) कर्मभेदाने प्रकार

बस्तीचे प्रमुख कार्य जे घडते त्यावरून हे प्रकार केलेले आहेत. अनेक आचार्यांनी असे कार्यान्तरुप वेगवेगळे प्रकार सांगितलेले आहेत.

(१) डल्हणाचार्य (सुश्रुत संहितेचा टीकाकार) यांनी शोधन, लेखन, स्नेहन, बृंहण असे प्रकार केले आहेत.

(२) वाग्भटाचार्यांनी उत्कलेषन, दोषहर, शमन असे तीन प्रकार केले आहेत.

(३) शार्ङ्गधरानी उत्कलेषन, दोषहर, शोधन, शमन, लेखन, बृंहण, पिच्छिल आणि दीपन असे आठ प्रकार केले आहेत.

(४) सुश्रुतांनी शोधन, संग्राही, शुक्रवृद्धिकर, कृशता उत्पन्न करणारा, स्थौल्य निर्माण करणारा, नेत्र्य, वयःस्थापन इत्यादी अनेक प्रकार सांगितले आहेत.

(४) बास्तिसंख्येनुसार प्रकार

बास्तिकर्म चिकित्सा ही अनेक दिवसपर्यंत केली जाते. अशा वेळी सतत निरूह वा अनुवासन बस्तीचे प्रयोग केले जात नाहीत. काही दिवस निरूह तर काही दिवस अनुवासन असा प्रयोग केला जातो. या बस्तींचा क्रम व त्या क्रमातील निरूह व अनुवासन यांची संख्या यावरून कर्मबास्ती, कालबास्ति व योगबास्ति असे प्रकार सांगितलेले आढळतात.

(१) कर्मबास्ति - यामध्ये एकूण तीस बास्ति दररोज एक याप्रमाणे दिले जातात. पैकी पहिला अनुवासन, तर एक आड एक आस्थापन व अनुवासन असे चौवीस शेवटचे पाच अनुवासन असा उपक्रम केला जातो.

(२) कालबास्ति - एक अनुवासन, नंतर निरूह व परत अनुवासन असे एकाआड एक एकंदर अकरा बस्ती द्यावेत व शेवटचे तीन अनुवासन, असे एकंदर १५ बास्ति जेव्हा दिले जातात तेव्हा त्यास कालबास्ति असे म्हणतात.

(३) योगबास्ति - यात एकूण आठ बास्ति असून, पहिला अनुवासन, नंतर एकाआड एक आस्थापन व अनुवासन असे सहा व शेवटचा अनुवासन असा क्रम असतो.

स्नेहबस्तीच्या सतत उपयोगाने दोष स्वस्थानातून च्युत होऊन अग्निमांडा उत्पन्न करतात तर निरूहद्रव्या अतियोगाने वाताविकार निर्माण होण्याची शक्यता असते. यासाठीच निरूह व अनुवासन यांचा आलदून पालदून वापर केला जातो.

अन्य प्रकार - यामध्ये बास्तिद्रव्यांच्या कार्यावरून वा घटक द्रव्यांवरून काही प्रकार सांगितलेले आहेत. उदा. तीक्ष्ण बास्ति, मृदू बास्ति, पिच्छिल बास्ति, रक्त बास्ति, क्षीरबास्ति इत्यादी.

आता बस्तित्रासंबंधी थोडक्यात माहिती घेऊ.

सध्याचे काळात एनिमा देण्यासाठी जे यंत्र वापरले जाते ते बस्तिकर्मासाठी उपयोगी नाही, तेव्हा त्याचा उपयोग करू नये, कारण बस्तिद्रव्य हे तनु-पातळ नसून त्यात मिसळल्या जाणाऱ्या कल्क चूर्णामुळे ते थोडे घट्ट असते. ते एनिमापात्राच्या नळीमधून सुलभतेने जाऊ शकणार नाही व ही नळी कल्कादी द्रव्ये अडकल्यामुळे बंद होण्याची शक्यता अधिक असते. यासाठीच बस्तित्राचा वापर इष्ट ठरतो. बस्तित्राचे दोन प्रमुख भाग असतात.

(१) बस्तिपुटक (२) बस्तिनेत्र

(१) बस्तिपुटक

ज्यामध्ये बस्तिद्रव्ये भरले जाते असा बस्तित्राचा भाग त्याला बस्तिपुटक असे म्हणतात. हे बस्तिपुटक बैल, म्हैस, शेळी, डुक्कर इ. प्राण्यांच्या बस्तीपासून (मूत्राशयांपासून) केले जाते. ही एक प्रकारची प्रसरण संकोचनशील पिशवी असते. ही पिशवी चांगली कमावलेली, निच्छिद्र, दुर्गंधीरहित, स्वच्छ, जंतुरहित व पातळ अशी असणे आवश्यक असते. कमावलेले पातळ चामडे अथवा मजबूत जाड कापड यांचाही उपयोग बस्तिपुटक करण्यासाठी केला जातो. बस्तिपुटकाचा आकार ९६ तोळे औषधिद्रव सुखाने मावेल इतका असावा. सध्याची काळी रबर ब्लॅडर, (व्हॉलीबॉल किंवा फुटबॉलमधील आतील रबरी फुगा) यांचा वापर उपयुक्त होईल.

(२) बस्तिनेत्र

ही एक प्रकारची एका बाजूस निमुळती होत जाणारी गुळगुळीत, बळकट, पोकळ अशी धातूची अथवा लाकडाची नळी असते. हिचे एक टोक टोक बस्तिपुटकास जोडण्याची व्यवस्था असते व दुसरे निमुळते टोक गुदभागी प्रक्षिप्त केले जाते. हे बस्तिनेत्र सहा, आठ अथवा बारा अंगुळे लांब असतात. बस्तिनेत्राचे निमुळते टोक सरळ, धार नसलेले व गुळगुळीत असावे.

बस्तीकर्म

यामध्ये रुणसिद्धता व प्रत्यक्ष बस्तिकर्म या दोन गोष्टींचा विचार करणे आवश्यक आहे.

आस्थापन बस्तिःवः अनुवासन बस्ति या दोन्ही प्रकारांमध्ये रुणसिद्धता वेगवेगळी सांगितलेली आहे.

आस्थापन बस्तीसाठी रुणसिद्धता -

आस्थापन बस्ति देण्यापूर्वी रुणास स्नेहन व स्वेदन करावयास सांगितले आहे, यात स्नेहन म्हणजे बाह्य स्नेहन व संवाहन असे करावे, कारण स्नेहपानानंतर आस्थापन बस्ति निषिद्ध आहे. स्वेदनामध्ये अघोदर, कटी, वंक्षण इ. ठिकाणी तापस्वेद किंवा बाष्पस्वेद यांचा प्रयोग करावा. नंतर रुणास अनुवासन बस्ति घात्रा व नंतरच आस्थापन बस्तीचे प्रधान कर्म करावे.

चरक, सुश्रुतादी ग्रंथकारांनी बस्ति केव्हा घात्रा यासंबंधी वेगवेगळी व परस्पर विरुद्ध मते मांडलेली आढळतात. प्रत्यक्षात रुणामध्ये रोगाची लक्षणे असताना तो जर आस्थापनार्ह असेल तर लगेच बस्ति घात्रा असा नियम योग्य ठरतो.

हे बस्तिकर्म करण्यापूर्वी रुणास स्नेहन, स्वेदन झाल्यानंतर अभ्यंग स्नान घालून व नेहमीपेक्षा १/४ इतके किंचित् स्निग्ध, किंचित् रुक्ष व लघु असे अन्नपान घ्यावे. नंतर थोडा वेळ मध्ये जाऊ घावा. नंतर रुणास मलमूत्रोत्सर्ग करावयास सांगावे व नंतर प्रधान बस्तिकर्म करावे.

अनुवासन बस्तीसाठी रुणसिद्धता -

रुण अनुवासनार्ह आहे अशी खात्री करून घ्यावी. नंतर स्नेहन व स्वेदन करावे. आहारामध्ये मांसरस, यूस व दुग्ध यांचा समावेश असावा. आहार नेहमीच्या आहारमात्रेपेक्षा १/४ प्रमाणात कमी घावा. रुणास शतपावली करावयास सांगावी व नंतर त्याने मलमूत्रोत्सर्ग केल्यावर मगच अनुवासन बस्ति घावा.

प्रधान कर्म -

रुणास डाव्या कुशीवर झोपवून वरचा पाय, (उजवा पाय,) पोटाशी घेण्यास सांगावे. गुदप्रदेश व बस्तिनेत्र या ठिकाणी स्नेह लावून बस्तिनेत्र गुदामध्ये घालावा बस्तिपुटक डाव्या हातात धरून उजव्या हाताने सर्वत्र सारखा दाब देऊन पिळावा. साधारणतः बस्तिद्रव्य आत घालण्यासाठी अर्धा मिनीट काल अपेक्षित आहे. काही वेळेला बस्तिकर्म चालू असतानाच रुणास मलवेग येतो. अशा वेळी बस्तिनेत्र गुदामधून काढून टाकून रुणास मलविसर्जन करावयास सांगावे व नंतर पुन्हा बस्तिप्रयोग करावा. बस्तिपुटकामधील संपूर्ण द्रव्य आत न घालता थोडे शिल्लक ठेवावे. यामुळे पुटकातील वायू शरीरात प्रविष्ट होण्याचे टळते. बस्तिपुटकावर दाब असतानाच बस्तिनेत्र बाहेर काढून रोण्यास उताणे निजावयास सांगावे. जरूर वाटल्यास रुणाचा पायाकडील भाग उंच करावा म्हणजे द्रव बाहेर येणार नाही.

वेग आल्यानंतर रुणास उकीडवे बसवून मलविसर्जन करावयास सांगावे. बस्ति

बस्ति कल्पना

भैषज्य कल्पना

दिल्यापासून बस्ति परत येईपर्यंतच्या काळास “बस्ति प्रत्यागमकाल” असे म्हणतात. निलह बस्तीचे बाबत ही मर्यादा सुमारे १ मुहूर्त (४८ मिनिटे) इतकी आहे.

अनुवासन बस्तीच्या औषधिद्रव्यांमध्ये केवळ स्नेह असल्यामुळे हा बस्ति देण्यासाठी एनिमा कॅन वापरता येतो.

अनुवासनाचीच उपकल्पना असलेल्या मात्रा बस्तीमध्ये एकंदर औषधाचे प्रमाण त्या मानाने बरेच कमी असल्याने काचेची वा प्लास्टिकची पिचकारी वापरता येते.

अनुवासन बस्तीचा बस्तिप्रत्यागमकाल सुमारे ३ याम (१२ तास) आहे. त्यापूर्वीच बस्ति परत आल्यास पुन्हा अनुवासन बस्ति द्यावा.

बारा तासानंतरही बस्ति परत न आल्यास १४ तासपर्यंत वाट बघावी. त्यानंतरही न आल्यास रुग्णास उपद्रव नसल्यास त्याची उपेक्षा करावी. परंतु काही उपद्रव निर्माण झाल्यास तीक्ष्ण बस्ति, फलवर्ति इत्यादीपैकी उपयांचा अवलंब करावा.

बस्तिद्रव्य औषधसिद्धता -

निरुह बस्तीसाठी क्वाथ, कल्क, मदनफल, सैन्धव, मध व गूळ ही द्रव्ये एकत्रित केली जातात.

ज्या द्रव्यांचा बस्ति द्यावयाचा असेल ती द्रव्ये ८० तोळे - (८०० ग्रॅम्स) व मदनफल ८० तोळे - (८०० ग्रॅम्स) भरड चूर्ण घेऊन त्यात ४ पट पाणी घालावे. १/४ उरेपर्यंत काढा तयार करावा. नंतर एक भांड्यात मध घेऊन त्यात सैन्धव मिसळावे. नंतर त्यात योग्य प्रमाणात स्नेह मिसळावा. हे मिश्रण घुसळून त्यात इष्ट द्रव्यांचा कल्क मिसळावा व तोही घुसळून शेवटी क्वाथ मिसळावा व सर्व मिश्रण एकजीव होईपर्यंत पुन्हा घुसळावे. बस्ति देण्यापूर्वी हे मिश्रण बाष्पयंत्राचे सहाय्याने गरम करावे व सुखोष्ण झाल्यावर बस्तिपुटकात भरून वापर करावा.

या मिश्रणात केवळ वातासाठी वापरावयाचा असल्यास क्वाथाच्या १/४, पित्तानुबंध असताना अथवा मनुष्यामध्ये क्वाथाचे १/६ कफानुबंध असताना क्वाथाच्या १/८ व इंद्रज रोग असेल तर १/५ इतक्या प्रमाणात स्नेह मिसळावा.

इष्ट द्रव्यांचा कल्क क्वाथाच्या १/८ अथवा बस्तिद्रव फार दाट किंवा फार पातळ होणार नाही इतका मिसळावा. औषधिद्रव्यांची मात्रा ठरविताना पहिल्या वर्षी ४ तोळे व पुढे प्रत्येक वर्षी ४ तोळे याप्रमाणे वाढवावे. १२ ते १८ वर्षांपर्यंत दरवर्षी प्रमाण ८ तोळ्याने वाढवावे, १८ ते ७० वर्षांपर्यंत हेच प्रमाण कायम ठेवावे. ७० वर्षांनंतर ८० तोळे बस्तिद्रव्य वापरावे.

१७०

शैषज्य कल्पना

उत्तरबस्ती -

या विधीमध्ये पुरुषांचे बाबतीत मूत्रमार्गात व स्त्रियांचे बाबतीत योनिमार्गात आणि मूत्रमार्गामध्ये औषधिद्रव द्रव्ये जोराने सोडले जाते. मूत्रमार्ग हे गुदमार्गपेक्षा आकाराने लहान असल्याने या विधीसाठी बस्तिनेत्र हे अधिक छोट्या आकाराचे असणे आवश्यक असते. पुरुषांमध्ये वापरावयाचे बस्तिनेत्र हे जाईच्या अथवा कण्हेरीच्या देठाप्रमाणे वृन्ताकार असावे व त्याचे छिद्र १ मोहरीच्या दाणा जाऊ शकेल इतके असावे. सध्याच्या काळी ‘बॅल्डर साउंड’ या नावाचे यंत्र वापरले जाते. स्त्रियांमध्ये ‘रेबर कॅथेटर’ चा वापरही यासाठी करता येतो. स्त्रियांमध्ये बस्तिद्रव्य अपत्यमार्गामध्ये घालताना ‘युटेराईन कॅन्जुला’ या यंत्राचा वापर करता येतो.

उत्तरबस्ति देताना रुग्णाला उताणे झोपवून मागच हा विधी केला जातो. उत्तर बस्तीमध्ये एकावेळी वापरले जाणारे द्रव्य कमी असल्याने बस्तिपुटकाऐवजी प्लाॅस्टिकच्या अथवा काचेच्या पिचकारीचा वापरही करता येतो.

आमयिक प्रयोग -

(१) प्रवाहिका, गुदभ्रंश, मूत्राघात, कटिग्रह या व्याधींमध्ये मधुर व अम्ल रसयुक्त द्रव्यांचे क्वाथ व तैल वा घृत यांचा अनुवासन बस्ति द्यावा.

२. अनुवासन घृत

शतपुष्पावरिभ्यां च बिल्वेन मधुकेन च ।

तैलपादं पयोयुक्तं पक्वं अनुवासनं घृतम् ॥

अ. इ. चि. अ. ९-७१

शतपुष्प, बिल्व, मधुक, तैल व दुग्ध यांनी घृत सिद्ध करून त्याचा अनुवासन बस्तीसाठी वापर करावा.

अशा रीतीने पंचकर्म उपक्रमातील एका महत्त्वाच्या उपक्रमासंबंधी येथे आपण माहिती घेतली. ही माहिती अर्थातच त्या उपक्रमाच्या निर्माणविधीसंबंधी व प्रकारासंबंधी प्रामुख्याने घेतली आहे.

प्रत्यक्ष चिकित्सा करण्यासाठी बस्तिकल्पनेचा वापर कोणकोणत्या रोगात केला जातो, याचा केवळ उल्लेख येथे केला आहे. कारण हा विषय प्रामुख्याने कायचिकित्सा या विषयांतर्गत जास्त तपशिलाने शिकावयाचा आहे.

□□□

बस्ति कल्पना

१७१

प्रकरण : १९

काही औषधी कल्प

आतापर्यंतच्या प्रकरणांमध्ये निरनिराळ्या औषधी कल्पना कशा तयार कराव्यात, यासाठी कोणकोणती उपकरणे वापरावीत, त्या कल्पना करण्याचे फायदे कोणते? त्यापासून होणारे तोटे काय? त्या कल्पनेचा चिकित्सेमध्ये वापर करित असताना मात्रा व अनुपान साधारणतः काय असावे? याबाबत आपण आवश्यक तेवढा विचार केला.

या प्रकरणांमध्ये नेहमी वापरले जाणारे औषधी कल्प कसे तयार करावेत, त्यांचा उपयोग कोणत्या व्याधींमध्ये, कोणत्या लक्षणांमध्ये करावा, त्याची मात्रा काय द्यावी, त्याचेबरोबर कोणत्या अनुपान द्रव्याची योजना करावी याबाबत नेमकी माहिती आपण करून घेणार आहोत. अर्थात या ग्रंथाच्या मर्यादित अनुसरून येथे फक्त भैषज्य कल्पना या भागातील कल्पांनाचाच परामर्श घेणे शक्य आहे. रसशास्त्र या भागातील कल्पांविषयीची माहिती त्यासंबंधित आमच्या ग्रंथांमध्ये पाहावायास मिळेल.

याशिवाय भैषज्यकल्पना प्रात्यक्षिक या ग्रंथांमध्ये सविस्तर माहिती दिलेले करूनही या ग्रंथांमध्ये पाहावयास सापडणार नाहीत. त्या कल्पांसाठी आपण त्या ग्रंथांचे साहाय्य घ्यावे.

तालीसादी चूर्णम्

ग्रंथाधार -

तालीसं मरिचं शुण्ठी पिप्पली वंशरोचना ।
एकद्वित्रिचतुः पञ्जकर्षैर्भागान् प्रकल्पयेत् ॥
एलात्वचोस्तु कर्षाढ्यं प्रत्येकं भागमावहेत् ।
द्वात्रिंशत्कर्षतुलिता प्रदेया शर्करा बुधैः ।
तालीसाद्यमिदं चूर्णं रोचनं पाचनं स्मृतम् ।
कासश्वासज्वरहरं छर्द्यतीसारनाशनम् ।
शोषाध्मानहरं प्लीहग्रहणी पाण्डुरोगजित् ।

शाङ्गधर संहिता म. खं. अ. ६ - १३३ ते १३६

तालीसपत्र एक कर्ष, काळे मिरे दोन कर्ष, सुठ तीन कर्ष, पिंपळी चार कर्ष. वंशलोचन पाच कर्ष, वेलची, दालचिनी प्रत्येकी अर्धा कर्ष, याप्रमाणे सर्व द्रव्यांची सूक्ष्म चूर्णे घेऊन त्यामध्ये बत्तीस कर्ष खडीसाखरेचे चूर्ण मिसळ्यावे म्हणजे तालीसादी चूर्ण तयार होते.

हे तालीसादी चूर्ण सेवन केले तर त्यामुळे मुखात रुची येते. पचन चांगले होते.

१७३

भैषज्य कल्पना

त्याचप्रमाणे कास, श्वास कमी होतो, ज्वर छर्दि व अतिसार यांचा नाश होतो. मुखशोष आध्मान, प्लीहा, ग्रहणी व पांडुरोग जिकला जातो.

याप्रमाणे ग्रंथांमध्ये जरी असे अनेक व्याधी वा लक्षणे असली तरीही तालीसादीचूर्ण श्वास, कास, अरुची वा छर्दि या व्याधींमध्येच प्रामुख्याने वापरले जाते. इतर व्याधी वा लक्षणांमध्ये अन्य कल्पांबरोबर तालीसादी चूर्णाचा उपयोग करतात. विशेषतः पित्तज व्याधींमध्ये चांगला उपयोग होतो.

या तालीसादी चूर्णाची मात्रा ग्रंथांमध्ये १ कर्ष सांगितलेली आहे. सध्या साधारणपणे १ ते २ ग्रॅम या मात्रेमध्ये दिले जाते.

अनुपानासाठी - दूध वा मधाचा उपयोग करावा.

या तालीसादी चूर्णामध्ये साखरेऐवजी गूळ घालून मिश्रणाचा खल करून त्याच्या गोळ्याही तयार केल्या जातात व त्यांचाही उपयोग केला जातो.

लवणभास्कर चूर्ण

ग्रंथाधार

समुद्रलवणं कार्यमष्टकर्षमितं बुधैः ।
पंच सौवर्चलं ग्राह्यं विडं सैध्वधान्यकम् ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं कृष्णजीरकपत्रकम् ।
नागकेशर तालीसमल्लवेतसकं तथा ॥
द्विकर्षमात्राण्येतानि प्रत्येकं कारयेद्बुधः ।
मरिचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्षमात्रकम् ।
दाडिमं स्यात् चतुःकर्षं त्वगला चार्धकार्षिकी ॥
एतच्चूर्णकृतं सर्वं लवणं भास्कराभिधम् ।
शाणप्रमाणं देयं तु मस्तुतक्रसुरासवैः ।
वातश्लेष्मभवं गुल्मं प्लीहानमुदरं क्षयम् ।
अशीसि ग्रहणी कुष्ठे विबंधंच भगंदरम् ।
शोकं शूलं श्वासकासं आमदोषं च हृदयम् ।
मंदानि नाशयेददीपनं पाचनं परम् ।
सर्वलोकहितार्थाय भास्करेणोदितं पुरा ।

शाङ्गधर संहिता म. खं. अ. ६ - १४० ते १४६.

सामुद्र मीठ आठ कर्ष, सौवर्चल (पादेलोण) पाच कर्ष, बीड लवण, सैध्व, धने, पिंपळी, पिंपळमूळ, काळे जिरे, तमालपत्र, नाशकेशर, तालीसपत्र, अम्लवेतस ही सर्व

काही औषधी कल्प

१७३

द्रव्ये प्रत्येकी दोन दोन कर्ष, काळे मिरे, जिरे, सुंठ ही द्रव्ये प्रत्येकी एक एक कर्ष, डाळिंब चार कर्ष, दालचिनी, एला प्रत्येकी अर्धा कर्ष ही सर्व द्रव्ये सूक्ष्म चूर्ण स्वरूपात घेऊन चांगली एकत्र मिसळवीत.

हे लवण भास्कर चूर्ण वातकफज, गुल्म, प्लीहा, उदर, क्षय, अर्श, ग्रहणी, कुष्ठ, भांगद, शोथ, शूल, श्वास, कास, आमदोष, हृदयातील वेदना, अग्निमांदा, या व्याधींमध्ये वापरावे. त्यामुळे अग्निदीपन व पाचन चांगले होते.

ग्रंथामध्ये अनेक व्याधींमध्ये लवणभास्कर चूर्ण वापरावे असे सांगितलेले असेल तरीही लवणभास्कर चूर्णाचा उपयोग प्रामुख्याने आमपचन, अग्निदीपन तसेच वातज व कफज लक्षणांमध्ये केला जातो. अन्नपचानासाठी लवणभास्कर चूर्ण हे एक चांगले औषध आहे. ज्या व्याधींमध्ये आमपाचन आवंश्यक आहे तेथे तेथे लवणभास्कर चूर्ण वापरले जाते.

लवणभास्कर चूर्णाची मात्रा एक शाण अशी ग्रंथामध्ये सांगितलेली आहे. अर्थात ती पूर्ण दिवसासाठी आहे असे समजण्यास हरकत नाही. एका दिवसामध्ये तीन ग्रॅम लवणभास्कर चूर्ण घ्यावे.

अनुपानासाठी, दह्याची निवळ, ताक (फार आंबट नसलेले), सुरा, किंवा आसव घ्यावे. ग्रंथोक्त अनुपान द्रव्ये अशी असली तरीही दह्याची निवळ किंवा ताक देण्याची पद्धत आहे.

ब्राह्मीघृतम्

ग्रंथाधार

ब्राह्मीसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीशृतं घृतम् ।
पुराणं स्यादपस्मारोन्माद्यग्रहहरं परम् ॥

शैषज्यरत्नावलि. अपस्मारचिकित्सा - ३५

वेखंड, कुष्ठ, शंखपुष्पी ही सर्व समभाग प्रमाणात घ्यावीत. त्यांचे चारपट जुने मूच्छित घृत व ब्राह्मीचा रस तुपाचे चारपट घेऊन ब्राह्मीघृत तयार करावे.

या ब्राह्मीघृताचा उपयोग अपस्मार, उन्माद व ग्रहबाधेमध्ये चांगला होतो.

ब्राह्मी, वेखंड, शंखपुष्पी ही सर्वच द्रव्ये मेंदूर कार्य करणारी आहेत. त्यामुळे ब्राह्मीघृताची मात्रा १५ ते २५ ग्रॅमस असते.

संजीवनी गुटी

ग्रंथाधार

विडंगा नागरं कृष्णा पश्यामलबिभीतकौ ।
वचा गुडूची भल्लातं सद्विषा चात्र योजयेत् ।

१७४

शैषज्य कल्पना

एतानि समभागानि गोमूत्रेणैव पेयेत् ।
गुंजाभा गुटिका कार्या दद्यादाद्रकजैः रसैः ।
एकामजीर्णगुल्मेषु द्वे विषूच्यां च दापयेत् ।
तिन्नश्च सर्पदंष्ट्रे तु चतस्रः सान्निपातिके ।
वटी संजीवनी नाम्ना संजीवयति मानवम् ।

शाङ्गोष्धर संहिता म. खं. अ. ७-१९ ते २२.

वावाडिगा, सुंठ, पिंपळी, बाळहिरडे, बेहेडा, वेखंड, गुळवेळ, भल्लातक व शुद्ध बचनगा ही सर्व औषधे समभाग प्रमाणात घेऊन त्यांचा गोमूत्रामध्ये खल करून एक गुंजेची एक याप्रमाणे गोळ्या तयार कराव्यात.

आमाजीर्ण, गुल्म, विषूचिका, सर्पदंशविष व सान्निपातिक व्याधींवर या संजीवनी गुटीचा वापर करावा.

संजीवनी गुटीचा उपयोग सध्यातरी, आमजीर्ण, विषूचिका, अतिसार या व्याधींमध्ये प्रामुख्याने केला आहे.

संजीवनी गुटीची मात्रा एक गुंजा ते चार गुंजा अशी सांगितली आहे व ती योष्यच आहे. संजीवनी गुटीबरोबर ताक हे अनुपान घ्यावे.

एलादिवटी

ग्रंथाधार -

एलापत्रत्वचोऽर्द्धाक्षाः पिप्लव्यर्द्धपलंतथा ।
सितामधुकखर्जूरं मुद्दिकाश्च पलोन्मिताः ॥
सशूण्यं मधुना युक्ता गुटिकाः कारयेद्भिषक् ।
अक्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेच्च दिने दिने ।
श्वासं कासं ज्वरं हिककां छर्दिं मूर्च्छां मदं भ्रमम् ।
रक्तनिष्ठीवनं तुष्णां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥
शौषण्डीहामवातांश्च स्वरभेदं क्षतक्षयम् ॥
गुटिका तर्पणी वृष्या रक्तपित्तं विनाशयेत् ॥

शैषज्यरत्नावलि, रक्तपित्तचिकित्सा ४२ ते ४५.

वेलची, तमालपत्र, दालचिनी प्रत्येकी अर्धा तोळा, पिंपळी, अर्धा पल, साखर, ज्येष्ठमध, खजूर, मनुका प्रत्येकी एक पल घेऊन त्यांचा मधाबरोबर खल करून त्याच्या गोळ्या तयार कराव्यात.

या एलादिवटीचा उपयोग, श्वास, कास, ज्वर, हिकका, छर्दी, मूर्च्छा, भ्रम, शुंकीर्तन

काही औषधी कल्प

१७५

रक्त पडणे, तृष्णा, पार्श्वशूल, अरुची, प्लीहावृद्धी, आमवात, स्वरभेद, रक्तपित्त, उरःक्षत, यामध्ये होतो. तसेच ही गुर्द्विघ्ना वृष्य आहे.

ही गुटीका एक तोंडा वजनाची तयार करावी असे वरील श्लोकात सांगितले आहे व अशा प्रकारे एक तोंडा वजनाची तयार झालेली एक गोळी दररोज सेवन करावी.

अशोकारिष्ट

ग्रंथाधार -

अशोकस्य तुलामेकाश्चतुर्द्रोणे जले पचेत् ।
पादशेषे रसे पूते शीते जलशतद्वयम् ॥
दद्याद् गुडस्य धातक्याः पलषोडशिकं मतम् ।
अजार्जी मुस्तकं शुण्ठी दाव्युत्पलफलत्रिकम् ॥
आम्रास्थिं जीरकं वासां चन्दनञ्च विनिक्षिपेत् ।
चूर्णयित्वा पलांशेन ततो भाण्डे निधापयेत् ।
मासदूर्ध्वञ्च पीतैनमसृद्धरूजां जयेत् ।
ज्वरञ्च रक्तपित्ताशौमन्दाग्नि त्वमरोचकम् ॥
मेहशोथादिकहरस्त्वशोकारिष्टसंज्ञितः ।

भैषज्यरत्नावलि प्रदररोग चिकित्सा ११४ ते ११८
अशोककाष्ठत्वक् १ तुला (४०० तोळे), पाणी ४ द्रोण (४०९६ तोळे) यांचा चतुर्थांश काढा करावा. काढा गाळून घ्यावा, तो थंड झाल्यावर त्यामध्ये गूळ २०० पल (८०० तोळे) व धायटीची फुले करून १६ पल (६४ तोळे) घालावीत.

नंतर त्यामध्ये काळे जिरे, नाथरमोथे, सुंठ, दारूहरिद्रा, निळे कमळ, हिरडा, बेहेडा, आवळकाठी, आंब्याची कोय, शहाजिरे, वासापंचांग, व श्वेतचंदन चूर्ण प्रत्येकी एक पल (४ तोळे) मिसळवावीत.

या सर्वांचे अरिष्ट पद्धतीने अरिष्ट तयार करावे.

या अशोकारिष्टाचा उपयोग, रक्तप्रद, रक्तपित्त, रक्तार्श, मंदाग्नि, अरुची, प्रमेह, शोथ या विकारांमध्ये चांगला होतो.

या अशोकारिष्टाची मात्रा २ तोळे (२० मि.ली.) आहे अनुपानासाठी थंड पाणी द्यावे.

चंदनासव

ग्रंथाधार -

चंदने सरलं चैव देवदारू निशाद्वयम् ।

सुरप्रियं चाग्निमूलं धात्री च त्रिवृता लघु ॥

शतमूल्यश्मभिच्छयामाऽनन्ता वासाऽऽङ्घ्रिवल्कलम् ।
लक्ष्मणा यामूलमाभावरूणडिग्घ्रीवे त्वचे ॥
पलोन्मितं च प्रत्येकं द्राक्षायाः पलविंशकम् ।
धातकी षोडशपलां तुलोम्नानां च शर्कराम् ।
माक्षिकार्द्धपलं सर्वं जलद्रोणाद्द्वये क्षिपेत् ।
स्निग्धे भाण्डे मासमेकं सपिधाने निधापयेत् ॥
चंदनासव इत्येष आमयौघविघातकः ।
मूत्रशुक्ररजोजातान् दोषानपि सुदारूणान् ।
प्रमेहान् विंशतीं हन्ति मूत्राघातांस्त्रयोदश ।
मूत्रकृच्छ्रं चाष्टविधं चाश्मरी च चतुर्विधाम् ॥
हलीमकं पाण्डुरोगन्त्रवृद्धिं च कामलाम् ।
अग्निमान्द्यं तथा कुष्ठं श्वासं कासमरोचकम् ।
औपसर्गिक मेहांश्च निहन्यादायसशयम् ।
भाषितः श्रीमहेशेन लोकमङ्गलकारिणा ॥

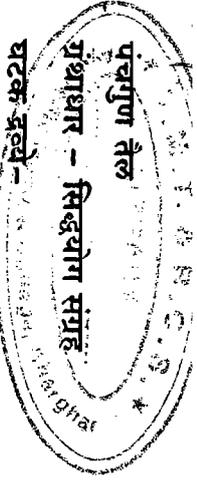
भैषज्यरत्नावली, ओजोमेहचिकित्सा २८ ते ३५
श्वेतचंदन, रक्तचंदन, सरलकाष्ठ, देवदारू, हरिद्रा, दारूहरिद्रा, सुरप्रिय, चित्रकमूळ, आमलकी, निशोत्तर, शतावरी, पाषाणभेद, श्वेतसारिवा, कृष्णसारिवा, वासामूळाची साल, लक्ष्मणमूळ, (त्याचे अभावी कण्टकारीमूळ), बाभूळ व वरुणाची मूळत्वक् ही सर्व द्रव्ये प्रत्येकी एक एक पल (४ तोळे)

मनुका २० पल (८० तोळे), धायटीची फुले १६ पल (६४ तोळे), साखर १ तुला (४०० तोळे) तसेच सुवर्णमाक्षिक भस्म १/२ पल (२ तोळे) एकत्र करावीत. शक्य असतील त्या सर्व द्रव्यांची चूर्णे करावीत व सर्व द्रव्ये २ द्रोण (१०२४ तोळे) पाण्यात मिसळून आतून तूप लावलेल्या भांड्यात ठेवावीत. मुख बंद करावे व एक महिना थंड जागी ठेवावे. नंतर पात्र उघडून चंदनासव गाळून घ्यावे.

हे चंदनासव सर्व प्रकारच्या रोगांचा नाश करते. विशेषतः मूत्रदोष, शुक्रदोष, रजोदोष, प्रदर, मूत्रकृच्छ्र, मूत्राघात, मूत्राश्मरी या व्याधींमध्ये उपयुक्त आहे.

याशिवाय पाण्डु, आंत्रवृद्धी, अग्निमाद्य, कुष्ठ, श्वास, कास, अरुची या व्याधींमध्ये वापरले जाते.

इतर व्याधींचा उपसर्ग म्हणून निर्माण झालेल्या प्रमेहांमध्ये हे चंदनासव उपयुक्त आहे. या चंदनासवाची मात्रा २ ते ३ तोळे (२० ते ३० मिली) आहे. यासाठी अनुपान थंड पाणी वापरावे.

पंचगुण तैल
ग्रथाधार - सिद्धयोग संग्रह
घटक द्रव्ये -

त्रिफला	१ भाग
निंबपत्र	१ भाग
निर्गुडी पत्र	१ भाग
पाणी	४८ भाग
तिल तैल	४ भाग

प्रक्षेप द्रव्ये -

मेण	२ भाग
गंधबिरोजा	२ भाग
शिलारस	२ भाग
राळ	२ भाग
गुणुळ	२ भाग
कापूर	२ भाग
बिरोजा तैल	१/२ भाग
निलगिरी तैल	१/२ भाग
केजोपुटी तैल	१/२ भाग

त्रिफला, निंबपत्र, निर्गुडीपत्र समप्रमाणात घेऊन त्याचा १/८ क्वाथ करावा. क्वाथ गाळून घ्यावा. त्यात मेण, गंधबिरोजा, शिलारस, राळ, गुणुळ व कापूर घालून तैल सिद्ध करावे.

मध्यम पाक झाल्यावर मिश्रण गाळून घ्यावे. ते थंड झाल्यावर त्यामध्ये बिरोजा तैल, निलगिरी तैल व केजोपुटी तैल घालून मिश्रण चांगले एकजीव करावे.

पंच गुण तैल हे बाह्य उपयोगासाठी वापरले जाते.

प्रामुख्याने संधिवात व कर्ण शूल, या व्याधीमध्ये, वेदनांहर व पीडनाशक म्हणून चांगला उपयोग होतो.

व्रणशोधन व व्रणरोपणसाठी पंचगुण तैल वापरले जाते.

०००